

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV-ÉS IRODALOM- TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

XXXII.

3-4.

Horváth János munkássága — Útban az önálló hangszeres formához —
Béres szolgák szerepe a paraszti életformaváltásban — Az amerikai
magyarok életmódjának és kultúrájának alakulása — Uralisztikai kutá-
tások — Kőrösi Csoma Sándor célja — Az indiai kasztrendszer mai tár-
sadalmi-politikai szerepe — Van-e társadalmi konfliktus a népballadában?
— Fábry Zoltán életműve

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

HARMATTA JÁNOS, PAPP FERENC, TŐKEI FERENC,
ÚJFALUSSY JÓZSEF

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:

SZABOLCSI MIKLÓS
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:

SÁRKÁNY MIHÁLY

Szerkesztőség: 1061 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 136.

Kiadóhivatal: 1054 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Antiqua
Acta Ethnographica
Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Musicologica
Studia Slavica

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Antiqua szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Ethnographica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 30., az Acta Linguistica szerkesztősége: 1064 Bp., Izabella u. 64., az Acta Litteraria szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., a Studia Musicologica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 9., a Studia Slavica szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 100 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21), Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488), külföldi megrendelések a „KULTURA” Külkereskedelmi Vállalat útján (H—1389 Budapest I., Fő utca 32. Pf. 149. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXXII. KÖTET

3-4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1981

I. OSZT. KÖZL.

TÖRTÉNETISÉG ÉS SZINTÉZIS
HORVÁTH JÁNOS ÉLETMŰVÉBEN*

I.

Nem hiszem, hogy akadna manapság bárki is, aki kétségbe vonná, hogy Horváth János életműve irodalomtörténetünk kivételes méretű, jelentőségű alkotása. Akik ismerik, mind újra megcsodálják nagyarányúságát, gazdagságát, a benne felidézett világ eleven-ségét, zsúfoltságában, ellentmondásosságában is áttekinthető rendjét: egy kivételes szel-lem művét, aki hűséges választott tárgyához anélkül, hogy elsüppedne benne, eligazít bonyolult összefüggésekben anélkül, hogy erőszakot tenne anyagán. Ismerősei, tanít-ványai számára ott él műveiben személyiségének varázsa, az idők változásai közepette is töretlen, megújító és megújuló erővel. De az is, aki csak olvasója lehet könyveinek, tisztelettel tekint fel a példászerű kutatóra, összegezőre, gondolatébresztőre, s bizvást elcsodálkozhat azon az „ezeregyéjszakai pazarlason”, amellyel egy nagy tanító és nevelő elébe tárja az alkotó magyar lélek történetileg meghatározott s a múlt romkertjeiből mindig új életre támadó értékeit. Az „ezeregyéjszakai” jelzőt Barta János használja. Úgy ítélem: teljes hitellel. Ilyen hitelesnek fogadhatjuk el az életműről adott jellemzését is: „Művészi jellegűnek azért érzem, mert mondanivalójában, értékeléseiben, szerkezetében, sőt hangnemében és hangulatiságában is egy jelentős egyéniséget tükröz. Ha filozófus szemmel közelíték hozzá, a nagy egyedi rendszerek jutnak eszembe, amelyek . . . egyetlen nagy látomásban gyökereznek, egész alkotó folyamatukban ezt igyekeznek . . . kimondani és világot átfogó rendszerré bővíteni.”

Egész életét irodalmunk fejlődéstörténetének megírására szentelte. Eszmerendsze-rének, módszertanának legfontosabb gondolatkörei a „történetiség” és a „szintézis” fogalmai körül alakultak ki. E fogalmak Horváthnál magukban is igen árnyaltak, a hozzájuk kapcsolódó, kisugárzásuk irányait, alkalmazásuk módját, felhasználásuk gyakor-latát megszabó megfigyelések, tételek, útmutatások sokasága pedig egy igen szövevényes anyagot és igen gazdagon tagolt fejlődésrajzot behálózó-összetartó rendszerré terebélye-sedik. Kölcsönösen át is hatják, meg is határozzák egymást. A historizmus diadala óta közhely, hogy — a szabályt erősítő kivételektől eltekintve —, főként a történettudós számára, minden a maga korának összefüggéseiben vagy legalább azokhoz viszonyítva jelenik csak meg teljes és hiteles valóságában. Vonatkozik ez a szóban forgó fogalmakra is: „történetiség” és „szintézis” konkrét értelmét mindig a hely, a körülmény, a kor és a személyiség szabja meg, vagy színezi erőteljesen. Mást értett történelmen Szent Ágoston s gyökeresen mást Marx; másfajta szintézisre törekedtek a skolasztikusok, az enciklopédis-

*Előadásként elhangzott a Horváth János születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián 1978. május 29-én rendezett emlékülésen.

ták, a szellemtörténészek és a dialektikus materialisták. Horváth János is a maga világának sajátos összefüggései, egyéniségének irányulásai, alkatának és választott tárgyának természetét szerint értelmezi és használja ezeket a fogalmakat.

II.

1908-ban, 30 évesen, a részletekben való alapos felkészülés, az összefüggésekben való önálló tájékozódás, a képzelőerő és a tudós fegyelem szövetségre léptetése után írta meg életművének első vázlatát, az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* c. értekezést. Ennek zárótételében olvasható: „... a magyar irodalomtörténet, mely az irodalom egészét öleli fel, csak *egy* lehet, amint hogy *egy* maga a magyar irodalom is. Nem indul ki egy előre megállapított s csak a mai felfogást tükröző meghatározásból, hanem a történeti valósághoz híven, a legtürelemesebb elfogulatlansággal bontakoztatja ki az irodalom egyre tisztább s határozottabb képét az eredet ködös zűrzavarából. Természetes azonban, hogy már a régiben figyelemmel van a következőre, s különös nyomatékkal tárgyalja azon jelenségeket, amelyek egy későbbi fejlődés csíráit hordják magunkban”. A tanulmány szerzője különös figyelemmel fordult az irodalmunk történetében – minden töredékesége ellenére is – meglevő, annyszor kétségbe vont vagy helytelen szándékossággal megkonstruált belső folytonosság hordozói felé. „A régiben a következőre” figyelmeztetett. Felvillantotta tehát nyugodt céltudattal érlelődő szintézisének azt a két döntő fontosságú alapelvét, amelyekről az 1922-ben megjelent *Magyar irodalomismeret*-ben már így írt: „Az óhajtott szintézisnek . . . vannak elvi előfeltételei: *tárgyi hűség és önelvűség*.” Ezek a fogalmak közvetlen előjelzői, meghatározott meghatározói Horváth János sajátos történetiségének és akkor még kimunkálandó szintézisének. Kísérljük meg először röviden összefoglalni ennek az – utalásokban azóta is gyakran szereplő, teljességében még soha meg nem vitatott – „magyar irodalomismeret”-nek gondolatát: „a rendszerezés alapelveit”.

A magyar irodalomtörténetírás változásaiban valamilyen szintézisre törekvő elődei-
nek műveit áttekintve, Horváth arra az eredményre jut, hogy „az irodalom fogalma nem állandó, hanem történelmileg alakuló, változó fogalom: kor szerinti megkööttségében tehát nem fogadható el vezérelvül egy az irodalom *egész* történeti anyagát rendszerező szintézis számára”. A *tárgyi hűség* a magát valóságos tudománynak tekintő diszciplína első feltétele. Kizár minden a priori rendszerező elvet, elfogultságot: „Az irodalom időben változó jelenség; rendszerező elve számoljon tehát a változandóság tényével, tárgyából eredeztesse magát: történeti elv legyen, vagyis olyan, mely, midőn a gondolatnak szinte pillanatnyi egyidejűségébe igyekszik összevonni századok munkáját, bántatlan hagyja a jelenségek időbeli rendjét . . . Követelménye magában foglalja az egyediséget is. Nem szabad kölcsönkérnünk mástól semmiféle sablont, sőt még csak általános filozófiai rendszert sem a magunk szintéziséhez.” Az *önelvűség*, a tárgynak mint irodalmi anyagnak önelvű rendszerezése: fogalmi általánosításra utal; arra, ami mindenütt azonos. „Az önelvűség követelménye annak kijelölésére utal bennünket, ami mindennemű irodalomban állandó, a tárgyi (történeti) hűség kívánalma pedig a változó (egyedítő) mozzanatok számbavételére kötelez.” „*Állandó és változó*: lényeg és annak idő szerinti megnyilatkozásai: a *fejlődés* posztulátumai, s ki is merítik a fejlődés fogalmát. A fejlődés szempontját

tehát a vizsgálat alá vett történelmi anyag maga kényszeríti ránk . . . gondolatrendszer nyújt s mégis tárgyi igazságot; egyidejű összszemléletet, s mégis időrendi kibontakozást tesz lehetővé."

Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével: ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alapra aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó lényegét." (Az „írott” itt persze „rögzített” helyett áll, meghatározza az irodalomtörténet elkülönülését a folklórkutatástól, amely a szájhagyományt vizsgálja. A szájhagyomány folyton változó műveit nemzedékek közössége teremti, az irodalmi mű nemzedékek közösségét teremtheti meg.) Egy írott, rögzített mű is csak akkor szólal meg, akkor hat s lesz része az irodalmi életnek, ha eljut a közönséghez. Írók, művek, közönség *állandó*, egymásra utalt s egymásra utaló tényezői az irodalomnak, tárgyai az irodalomtörténetnek. *Változó* résztvevői a viszony *forgalmazói* (technikai apparátus), *részesei* (írók, szerzők, írói rend, olvasóközönség), *közvetítői* (a művek, az irodalmi készlet, irodalmi hagyomány), az *írói gyakorlatban* létrejövő olyan alaki szerzemények, mint az *irodalmi nyelv*, a különféle *műformák*. A viszony folytonos gyakorlásában létrejön valami kollektív eredmény: a közös lelki forma, amely az *irodalmi ízlésben*, illetőleg az *irodalmi tudatban* ölt állandóságra törekvő formát. Az irodalmi ízlés történelmi fejlődmény, kollektív tulajdon: a korfordulatokat az ízlés megoszlása, változatainak összeütközése jelzi s esetleg kiegyenlítődése követi; leolvasható legfőképpen az *irodalmi stíl* jegyeiről. Az irodalmi tudatban önmagát szemléli az irodalom; amit magáénak tart egy kor, az határozza meg az irodalom egyfokú fogalmát; legönállóbb hordozója a *kritika*- és az *irodalomtörténet*. Az öntudatra törekvés az irodalomtörténet legfontosabb fogódzója; ha helyesen közelítjük meg: *genetikus önismerésévé* nőhet az irodalmi fejlődés egészének. Igazi műveltség, tehát nemzeti műveltség sincs genetikus önismeret nélkül. A magyar irodalmi tudat már-már évezredek fejlődményének legtisztább és legteljesebb megtestesítői: Arany János és Gyulai Pál.

Ez persze egyetlen igen árnyalt, tömörsége következtében alig redukálható elvi tanulmánynak alig vázlata. Maga Horváth is csak eligazító irányjelzőnek s nem teljes módszertannak szánta. Bizonyos azonban, hogy aligha dicsekedhetünk hasonlóan végig-gondolt, rugalmas koncepcióval, az árnyalatokra nyílt s mégis kerek, minden porcikájában összefüggő, s ezért igazán eleven történelmi szintézis keretét szolgáló irodalomtörténet-elméleti dolgozattal. Egészében egy kivételesen képzett, mélyreható áttekintéssel és felelősségtudattal bíró elme remeklése. Ellentmondásai, csonkulásai a kor, a szükségszerűség és lehetőség szerint alakultak. Vessünk egy pillantást ezekre a meghatározó tényezőkre.

III.

A századunk elején színre lépő érett tudósnak két területen is zűrzavaros, forrongó közélettel kellett szembenéznie. Szaktudománya területéről némi meghökkenéssel így számol be: „Az utóbbi fél század tömérdek részletgazdagsággal gyarapította ismereteinket, de egységbe foglalásukról, az irodalmi szintézisről csaknem egészen megfeledkezett. Valami filológiai enciklopédizmus, mondhatnám falanszteri kis filológia vett erőt rajtunk, mely minden részletet fontosnak tart ugyan, de nem egy felsőbb egészhez viszonyítva, hanem úgyszólván önmagáért . . . a szaktudomány kettős feladata közül túltengett az elemző

búvárlat, az összefoglaló rendszerezés rovására, sőt, ez utóbbit kicsinyelve, a maga számára igyekezett lefoglalni a kizárólagos tudományosság értékjelzését. »Filológiai « és »esztétizáló « irányt szoktak egymással szembe állítani, ez utóbbita sorolván mindazt, ami a szorosan vett adatmegállapításon túlmerészkedik.”

Tudta persze, hogy azért a történelmi anyagfeltárást szorgalmazó – nevezzük szükségből összefoglalóan: pozitivista – módszernek is szüksége van az összefoglalásra. Él is vele, de minek? Ezért Horváth ezeket az összefoglalásokat méltán tekintette olyanoknak, amelyek nemigen többek az ismeretek összegező elrendezésénél; s ha többek, e többletet nem az átbúvárolt anyagból merítik, hanem máshonnan: idegen területeken kialakított fejlődésrajzok jobb-rosszabb másolataként alkalmazzák őket, esetleg egy-egy filozófiai vagy természettudományos rendszerezés elveit veszik át. Tudta, hogy Toldy alapvető összefoglalása részben megcsonkítja a magyar irodalom történeti anyagát, s – német példákat követve –, ha nem zárja is ki teljesen, a perifériára szorítja mindazt, ami abban nem magyar nyelvű és nem nemzeti szellemű; tudta, hogy a Nagy-Beöthy inkább vegyes módszerű tanulmányok gyűjteménye, mint egységes fejlődésrajz, a Kis-Beöthy pedig egy túlságosan is politikai indíttatású építmény számára válogatja össze s értelmezi anyagát: tisztában volt vele, hogy Bodnár irodalomtörténete egy elnagyolt történelembölcseleti elmélet mozgásrendjébe kényszeríti a múlt eleven életét, s hogy Pintér monstrozus összegezése nem több irodalomtörténetünk egyénileg értelmezett „bibliographie raisonnée”-jénél.

Felfogása szerint pedig „A történeti jelleg nem időrend és múlt idő, hanem egymásba szövedés. Egység.” Ha tehát az előbb említett két módszer helyes értelmezésére tett javaslatot: *elemző és összefoglaló* feladatot, nem kort és módszert különböztetett meg, s az irodalomtörténetnek mint önálló tudományszaknak saját kétirányú tevékenységére utalt, egyforma nyomatékkal hangsúlyozva az irodalomtörténetírás *önállóságát* meg a történelmi anyag természetéhez hű *elemző és összefoglaló* tevékenység fontosságát. Oly korban, amelyben a szakma emberei nagyrészt rögtönözve, ösztönösen vagy egy-egy részletmozzanat sugalmában kutattak s foglalták össze eredményeiket, azt kívánta, hogy az elemzés és összefoglalás gyakorlati tevékenységét előzze meg az alapkérdések elméleti tisztázása: „az irodalomtörténetnek irodalmi elvről, önelvű rendszerezéséről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni”. S e rendszerezés fő pillére – ismétlem – az egymással szorosan összefüggő „történelmiség” és a „szintézisteremtő szándék” volt.

Az elviség: valamilyen végiggondolt, egységesen megfogalmazott s következetesen érvényesített eszme- és értékrendszer hiányát róta fel annak a hirtelenül fölburjánzó kritikai irodalomnak fő hibájául is, amely a század elején kibontakozó irodalmi forradalom úttörője, magyarázója, elfogadtatója kívánt lenni, s amelynek sokfelől jött hadai a Nyugat körül kezdtek századunk elején egyre népesebb szekértáborra rendeződni. Ne feledjük: Horváth János kritikai csatározásait ugyanaz a hæv és céltudat fűtötte, mint az irodalomtörténet megújítása körülíletet. Maga írta: „legönállóbb kiválása azonban az irodalmi tudatnak a kritika és az irodalomtörténet”. S ehhez mindjárt hozzáfűzte: „történeti fejlődmények lévén, érthető, hogy többnyire a saját koruk irodalmiságában elfoglaltak”. Az ő elfoglaltsága olyan irodalmiságban gyökeredzett, amely a megújuló idők mustos zavarában a legvégiggondoltabbnak, az addigi fejlődésben legérettebbnek és leghatározottabbnak látszott. Sajnos olyan kiforrott, „genetikus önismeretében”, amelynek

akkor már epigonjai voltak csak jelen az irodalmi életben. Mert hiszen — amint ez a múltó idő távlatában egyre világosabb lesz — ez eszme- és értékrendszer utolsó, valóban kiváló, alkotó szelleme, összefoglalója, de egyben lezárója is maga Horváth János volt. Ezt egyébként élete utolsó szakaszában maga is egyre inkább így látta.

Ezért is vált mind magányosabbá abban a táborban, amely az I. világháború iszonyú földrengését túlélve, éppen azoknak a nagyoknak művét kisajátítva kívánta a maga reakciós, idejétmúlt, kiüresedett restaurációját igazolni, akiket Horváth példának tekintett. Mint egykor nagy költő-eszményképe, Arany, ő is két tűz közé került. A súlyosan megsérült, szétszóródott, lendületében megtorpanó, de fegyverét el nem hajító baloldal meg az újjászerveződött, s a hivatalosság minden lényeges helyét ellepő link jobboldal emberei egyforma gyanakvással nézték a nagy tudóst, a ritka erkölcsi súlyú bírálót, aki a nemzeti műveltség alapos ismeretével, biztos ítélőerővel és mélységesen közösségi erkölccsel keresett tájékozódást a kifordult világban. Bírálói gyakorlatában is mind határozottabban kibontakozott az a vezető eszmény, amelyet így fogalmazott meg: a számára is mértéket szabó nemzeti klasszikusok művében „össze van egyeztetve: nemzeti és európai, általános emberi és magyar, hagyományos és korszerű, mű és naiv költészet, valóságtiszteltetés és a képzelet szabadsága, ész és érzelm, közösség és egyén, anyag és szellem, test és lélek joga és érdeke”. Ezt persze elvben mindenki elfogadhatta, hogy aztán a saját ízlése szerint színezzé, miközben folytatja a maga ádáz gyakorlatát. Mindkét tábor emberei esküdtek is a nagy közhelyfogalmak harmonikus egyensúlyára, mindegyik egyszerre tartotta magát hagyományosnak és korszerűnek, valóságtisztelőnek és képzeletgazdagnak, de mindegyik mást értett hagyományon, korszerűsége, valóságon és képzeleten.

Horváth a húszas évek derekától kezdve vissza is húzódott — orvosai tanácsára is — az irodalmi közéletből a tudós munka meg az egyetemi oktatás műhelyeibe. Ott, saját fórumán, maga dönthetett szavai értelméről. Újra, most már harmadik nekifutásban, hozzáfogott a nagy szintézis teljes méretű felépítéséhez. Nyilván ezért sem tette közzé *A magyar irodalomtörténet fejlődéstörténetének* azt a változatát, amely 1922–23-ban készült el, amelynek anyagát 1923 őszétől kezdve három éven át elő is adta az egyetemen, amelyet 1976-ban rendezett sajtó alá unokája, Korompay H. János. A végleges szintézis első két kötete (*A magyar irodalmi műveltség kezdetei; Az irodalmi műveltség megoszlása, magyar humanizmus*) még a harmincas évek első felében megjelent; a harmadik (*A reformáció jegyében*) csak 1956-ban. Hogy azonban állandóan foglalkozott a tervezett egészszel, számos olyan részletmunka, monográfia, tanulmány, jegyzet bizonyítja, amely bizvást tekinthető a nagy egész előmunkálatának. Aki a végleges vagy a felkészülést szolgáló munkákat összeveti a majdani egész vázlataival, nemcsak azon a következetes csodálkozhat el, amellyel a nagy rendszerépítő műve teljes világát az alapkoncepcióhoz híven bontakoztatta ki, hanem a gondosságon, hajlékonyságon, bíráló erélyen és friss befogadó készségen is, amellyel helyesbítette, kiegészítette, elmélyítette a részleteket. Mert közben létrehozta történeti és rendszeres verstanunkat, kidolgozta több fontos ízlésirányzat, fejlődésmenet magyarországi meghonosodásának történetét, felidézte s helyére illesztette számos kiváló íróegyéniség művét, elvégezte kulcsfontosságú alkotások elemző vizsgálatát s volt lényeges mondanivalója a magyar irodalom legfőbb hordozójáról, a nyelvről is.

IV.

Az eddigiekből is világossá válhatott, hogy Horváth elméleti alapvetésének, módszerének, világlátásának és életművének valóban meghatározó kristályosodási pontjai a „történetiség” és a „szintézis”. Nemcsak azért, mert együtt tartják a rájuk épülő boltíveket, hanem azért is, mert oly szorosan meghatározzák egymást, mintha az alkotás imaginárius terében egyesülnének is. A szemlélet történetiségét az jellemzi, hogy egy fejlődés egészének ábrázolásában valósul meg, szintézisre irányulását pedig az, hogy összefoglalása első renden történelmi jellegű. Horváth számára – idézem újra – „a történeti jelleg nem időrend és múlt idő, hanem egyéb! Egység.” Valami állandóság a változásban, fejlődés, az összetevők folytonos átalakulása valamilyen egységes folyamatban. Annak az alapviszonynak – amely írók és olvasók között létrejön a megrögzített, tehát a múlt pillanatból ez által is kiemelt! művek közvetítésével – a folyamatosan ismétlődő gyakorlatban létrejön egy-egy közös lelki forma. „Valami nagyszerű, nemcsak kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban; a múlt és jelen összeömlésztésének e változó szempontú ugyan, de valamely változatában mindig érvényesülő mozzanata tetőzi be az irodalmi alapviszony történelmi módosulását.”

Az „alapviszony” persze, mint módszertani eszköz, nagyon is általános: voltaképpen minden emberi viszonylat ebben a keretben jön létre, játszódik le; főként minden olyan kapcsolódás, amelynek hordozója, közvetítője valamilyen emberi alkotás; hiszen ez természete szerint ki akar lépni a pillanat egyszerségéből, maradandóságra, hatásának megisméltetésére törekszik. Horváth nyilván azért is alkalmazta csupán egy területre, a magyar irodalom történetére, hogy egységes, eléggé körülhatárolt, minden ízében és nyomon követhető mozgásában áttekinthető élettel tölthesse meg e sémát. A keretek tágassága s a részletek összefüggő teljessége irodalmunk fejlődéstörténetének összképét az addig hagyományosnál sokkal teljesebbé és egységesebbé tette; de, persze, nem egy vonatkozásban – főként a kutatások továbbvitelét illetően: zártabbá is. Bár nem kívánta irodalmunk történetét kiszakítani az általános történelem, a világirodalom összefüggéseiből, figyelmét mégis főként a hazai fejlődés kötötte le. Ezzel – a történelem ironiájának játékszereként is – voltaképpen azt mélyítette el, tette teljessé s zárta le, amit meg akart haladni: a nemzeti irodalom történetének koncepcióját.

Történetének, jelen és jövőbeli tényeinek, összefüggéseinek, érvényességének, hatásának teljességében a véglegesség igényével az irodalom is áttekinthetetlen és ábrázolhatatlan. Aki, bár csupán egyes, különvalóságában is bizonyos egységet mutató területről kíván valamilyen tudományos hitel szándékával képet adni, kénytelen segédfeltevései jegyében némileg beavatkozni. Horváth János koncepciója, irodalomtörténeti fejlődés-rajza esetében sincs ez, mert nem is lehet, másképpen. Mint minden emberi alkotást, az övét is az anarchiának és rendnek, a tárgyhoz való hűségnek és az alkotó lélek önállóságának dialektikája jellemzi; a megtalált és elfogadott határok közé szorított élet gazdagsága és szervezethezességének tárgyi hűsége mutatja meg ebben is a mestert. Nem utolsósorban azért, mert határait és rendjét úgy szolgálta mindvégig, hogy ahol kellett, tágította, ahol lehetett, gazdagította őket. Szintézisét a lehető legnagyobb egyneműséggel hozta létre; kizárt tehát belőle lehetőleg minden nem szorosan magyar és nem irodalmi mozzanatot.

Úgy mégis, hogy fejlődésrajzába minden lényegesnek ítelt „határon kívüli” vonatkozásnak legalább egy-egy hullámát, áramütését jelezte.

A komparatiztikának – bár alaposan ismerte – csak a hazai vonatkozású eredményeit illesztette szükségszerű töredékességgel rendszerbe. Az alapviszony társadalmi vonatkozásait – bár tudta, hogy „a tudatosodás nem kizárólag az irodalmi fejlődés sajátja”, hogy az alapviszony résztvevői bele vannak szövődve az össztársadalmi mozgásokba – úgy mutatta be, hogy a társadalmi erők mérkőzését, politikai szerepét is főként irodalmi tükröződésében érezte. A társadalom ebben a működési rendben inkább befogadó, mint sugalmazó: főként ízlésével, tudatával hat vissza az alkotókra. Így túlságosan is semlegesülnek, legalábbis elmosódnak a valóságos osztályerők. A világirodalmi összefüggéseknek s főként a társadalmi erők jelenlétének azonban még így is sokkal hívebb és tárgyilagosabb képét rajzolta meg olyan – régen idegenből idesoródottnak, a magyar társadalmi erőterben gyökértelennek tartott – jelenségekről szólva, mint a középkori latinitás, Mátyás reneszánsza, a barokk ízlés, a „szerbusz manír” vagy a „stíliromanika”. Fejlődéstörténetében – ismétlem – elsőként tett komoly eredményekkel is járó kísérletet rá, hogy irodalmunk belső hagyományának folytonosságát megmutassa. A „meglevő számbavétele” közben mindig ügyelt a „majdan kialakulóra”; így is elkerülendő a feltétlen történetiség relativizáló hatását az értékrendben. Egy-egy fejlődési szakasz összefüggéseit a végső célok felől is értékelte; s ezek nem pusztán történelmi értékek voltak, hanem, a haladás célképzeteiként, erkölcsi értékek is. Ezért lehetett olyan könnyen félreérteni koncepcióját például „a magyar nemzeti klasszicizmus”-ról. Ebben sokan valamiféle nemzeti-irodalmi értékrendszer legfőbb mércéfokát látták.

A félreértést elősegítette, hogy Horváth az eleven irodalom harcaiban résztvevő bírálóként valóban ilyenekként használta e „klasszikus elveket”; sőt a *Magyar irodalomismeret* 1922-ben közzétett szövegét is, így zárta le: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s teljesebb megtestesítői”. Az évek múlásával a nagy szintézis „hármass piramida”-jának elkészülte s az egész terv lassú alakulása folyamán azonban egy bírálói értékrend alaptételeiből egy történelmi fejlődésmenet második nagy szakaszának zárókövei lettek. „Amint erre a fokra (ti. a „magyar nemzeti klasszicizmus”-éra) feljutott, a » nemzeti irodalom « fejlődése elérte a célját, s ezzel a régi » deákság « után bevégeződött irodalmunk történetének második nagy korszaka”, olvashatjuk *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* című, sajnos félben maradt előadás szövegében (*Tanulmányok*, 1956). Ez bizony már inkább történeti, mint abszolút értékrendi koncepció! Ha valaki egyszer alaposan megvizsgálná Horváth János utolsó korszakának munkáit, számos jelét gyűjthetné egybe a nemzeti klasszicizmus-koncepció ilyen átalakulásának. Hadd járuljak hozzá ehhez a gyűjteményhez egy személyes adalékkal. Horváth János helyeslésének és tekintélyének volt köszönhető, hogy a magyar reformkonzervativizmus fellegrárának, a Szekfü Gyula szerkesztette Magyar Szemlének falai közt megkísérelhettem – az akkor előírt hivatalos protokollt teljesen félretelva – valóságos történelmi szerepében bemutatni s ezzel mintegy „helyére állítani” századunk irodalmi forradalmának azt a nemzedékét, amelynek vezéralakjaiként Adyt, Móriczot, Babitsot, Kosztolányit és Karinthyt szokás megjelölni – s volt sokáig hivatalos gyakorlat: elutasítani.

HORVÁTH JÁNOS ÉS A RÉGI MAGYAR IRODALOM*

Horváth János, irodalmunk egységének, szerves fejlődésének, „önelvű” rendszerezésének nagy teoretikusa meleg szeretettel és gyakran időzött el a magyar régiség; a régi magyar irodalom területén. Minden részletre kiterjedő filológiai tájékozottsága, hagyománytisztelete, Katona Lajos tudományos módszerességének reá gyakorolt hatása¹ egyenesen ösztönözték arra, hogy minduntalan visszatérjen a régi magyar irodalomhoz. Legszébb bizonyítéka ennek az, hogy midőn a *fejlődéstörténet*ről áttért a teljes szintézis megalkotására, az *irodalomtörténet*re, három elkészült nagy monográfiája. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931), *A magyar irodalmi műveltség megoszlása* (1935) és *A reformáció jegyében* (1953) a régi magyar irodalom területére esik. Terjedelemben és szilárd szerkezetben ezekhez hasonlót csak a Petőfi-monográfiában (1922) találunk, ha nagy verstani műveit most figyelmen kívül akarjuk hagyni. Horváth János első rendszerező kísérletét, az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatait*, 1908-ban így fejezte be: „Jó tudnunk, hogy a múlt megbecsülése s eredményeinek a jövő fejlődésbe való átvitele nálunk késő keletű, s talán még ma sem eléggé általános. Pedig a hagyomány tisztelte nem kisebb tényezője a haladásnak, mint maga a haladás ösztöne. Hatása alól még legmerészebb támadói sem menekülhetnek. Az emberiség, úgymond, egy bölcselkedő, kétféle emberekből áll: élőkben és holtakból; *a holtak számosabbak.*”² Nem csendülnek-e vissza erre a Horváth János-tanítvány József Attilának szavai *A Dunánál* c. verséből: „a múltat be kell vallani”? És nem adnak-e ma is megszívlelendő tanácsot mindazoknak, akiknek bárminő közük van a magyar művelődés ügyéhez?

Úgy vélem, hogy Horváth János fejlődéstörténetének rendszerező elveit a jelen hallgatóság előtt nem kell elismételnem s azt is természetesként jelezhetem, hogy rövid beszámolómban pontosan a rendszerezés ízületeihez tartom magam: csak a „rég magyar irodalom vagy magyar deákság” a tárgyam, ahogyan maga Horváth János címezte a *Fejlődéstörténet* első könyvét.³

Ha az említett három nagy monográfiáját madártávlatból nézzük, érdekes, vonzó dialektikus kapcsolatokat kell megállapítanunk közöttük. A *Kezdetek* a középkor latin és magyar irodalmát mutatja be: az utóbbit mint a nemzetközi latin egyházi irodalomba oltott, mind erősebben megfogadó magyar ágat. A *Megoszlás* latin nyelvű humanista irodalmiságának rajza szinte mindmáig a legteljesebb és legművészebb összefoglalás, benne

*Előadásként elhangzott a Horváth János születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián 1978. május 29-én rendezett emlékülésen.

¹ Szemináriumi óráin mindig meleg elismeréssel szólt Katona Lajosról.

² A magyar irodalom fejlődéstörténete, Bp., 1976. 49.

³ Uo. 71.

olvasható a mesteri Janus Pannonius-portré. A két fejlődés párhuzamosságának nyomatékosítása először érzékelteti a magyar irodalomtörténetírásban az irodalmi áramlatok kölcsönhatását és széttephetetlen összefüggéseit. *A reformáció jegyében* c. kötetnek a középkori magyar egyházi irodalom folytatásaként kellene érzékeltetnie a reformáció nagyarányú magyar nyelvűségét, a vonzó dialektika azonban itt egy kissé megtorpan. Ne felejtjük el viszont, hogy a *Megoszlás* és *A reformáció jegyében* (1953) megjelenése között közel két évtized telt el, másfelől a reformáció korát jellemzi igazán a „megoszlás”, pontosabban a „megosztottság”, amint erre a szerző nyomatékos tömörséggel rámutat a kötet bevezetésében. Az egyébként szűk körű kéziratos magyar irodalom csekély hagyományteremtő erővel rendelkezett, a bekövetkező történelmi viharok meg is tizedelték, a nyomtatott könyv nagyarányú elterjedése, az eszmei nézőpont megváltozása – liturgiát! – jórészt fölöslegessé is tette. Mindenesetre jellemző, hogy Komjáthy Benedek Szent Pál leveleinek fordításához (1533) még ismert és alighanem használt is egy középkori magyar fordítást, 1610 táján Szenci Molnár Albert, a nagy kutató már egyetlen középkori magyar kódexet sem tudott kézbe venni. A hagyomány folytonossága tehát megszakadt, és érthető, hogy Horváth János nehezen találta meg irodalmunk ez új ízületének igazi, belülről ható rendszerező elvét. Inkább csak külsődlegesnek mutakozó csoportosítást kapunk a patrónus nagybirtokosok, majd az egyes felekezetek körébe tartozó reformátor írókról, mintsem a fejlődés valóságos menetének rajzát. Ez a hibaforrás magában az anyagban van, nem tulajdonítható Horváth Jánosnak, mert ma sem látunk sokkal világosabban, noha anyagfeltárásban sok történt azóta.

Néhány megjegyzést mindenesetre még tennünk kell. Legelső ezek közül az, hogy e nagy értékű monográfia csak kb. 1570-ig tárgyalja reformációs irodalmunk körképét, így kimaradnak belőle a magyar nyelvű humanizmus, pontosabban a reneszánsz nagy teljesítményei: Bornemisza Péter, a világias fogantatású széphistóriák (pl. az *Eurialus*, a *Gismunda*, az *Argirus* számbavétele). Horváth János ugyan pregnáns képet fest az európai reneszánszról a *Megoszlás* bevezető lapjain, de a reformáció és a reneszánsz összefüggéseire csak futólag utal szintézisének e harmadik kötetében. Balassi Bálint helyéről és költői értékéről is csak a *Fejlődéstörténet* lapjain beszél. Kimaradnak rendszerezéséből olyan nevek – hogy csak kettőt említsünk –, mint Baranyai Decsi János és Laskai Csókás Péter, mindkettő európai szintű tudós és a reneszánsz anyanyelvi kultuszának buzgó munkása. Érthető, de fájdalmas hiány ez: a késői reneszánsz egészének, pl. Rimay János jelentőségének is mellőzése. A magyar XVI. század nem szorítható kizárólag a „reformáció jegyében” asztrológiai eredetű kategóriájába. Tudja ezt Horváth János is, megemlíti kötetének legutolsó bekezdésében, ő azonban 1570 táján új „ízületet” lát, noha – nézetünk szerint – a reneszánsz humanizmus már 1530-tól jelen van mind latin, mind magyar nyelvű, bár jórészt reformációs színezetű irodalmunkban. (Elég, ha a magyar erasmistákra, Melancthon igen jelentékeny hatására, az antitrinitáriusok olasz kapcsolataira utalunk.) Sajnálhatjuk azt is, hogy a magyarországi latin irodalom e szakaszba eső termése (Dudith A., Zsámboky, Schaeseus vagy Csabai István működése) nincs számba véve.

Itt kell említést tennünk arról, hogy Horváth János ún. „önelvű” rendszerezése a szükségesnél jobban elszigeteli régi magyar irodalmunkat az őt körülvevő világirodalmi erőterétől. Nagy mesterünk mindenről tudott, amit a kutatás éppen esedékes könyvének megjelenéséig feltárt, de az összehasonlító módszert sohasem használta, legfeljebb „hatásokról” beszélt. Legtöbb kiegészítés ebben a vonatkozásban tehető és tettek már a

kortársak is (pl. Waldapfel József). Még egy apróságot kell megemlítenünk. *A reformáció jegyében* c. kötetnek még 2. kiadásában (1957) is benne maradt jó néhány apróbb, jórészt sajtóhiba, amely nemegyszer félrevezető. A 268. lapon pl. Szegedi Kis István születése dátumául 1502 szerepel, noha már *A magyar versek könyve* 1942-es 2. kiadásának *Jegyzetszótárában* a helyes 1505 olvasható. (Egy már esedékes újabb kiadás könnyen kiküszöbölhetné őket.) Mindezekért azonban bőségesen kárpótol az írói életrajzok, a műelemzések gazdag sorzata: ezek nemegyszer kisebb műre mekeek, pl. Heltai Gáspár,⁴ s a bemutatott író teljes munkásságának gazdag ismeretén alapulnak.

A XVI. század végső szakaszára és a XVII. századra vonatkozó szintézis-monográfiát Horváth János már nem adott ki: e vonatkozásban a *Tanulmányok* (1956) és a *Fejlődéstörténet* (1976) köteteire vagyunk utalva. Ez is veszteség számunkra, mert 1957-ben bizonyára már nem azonosult a *Fejlődéstörténet* 1922/23-ben vallott s Fináczy Ernőtől átvett megállapításával: „A magyar humanizmus . . . idegen földről átplántált exotikus növény volt, s a csakhamar beálló nyugtalan közviszonyok miatt nem is verhetett gyökeret. A magyar köznevelés intézményeire, a kolostori, káptalani, városi iskolákra nem is mutatható ki semmi hatása; az iskolázás tovább halad a középkori nyomokon, s klasszikus, humanisztikus célzatú iskolai tanulmányoknak semmi nyoma benne az egész idő alatt.⁵ Fináczy állítását azóta adatok egész sora cáfolta, ha más nem, az erős Melanchton-befolyás. A protestáns iskolázás éppen abban hozott újat, hogy a középkorhoz viszonyítva jórészt a humanista oktatás eredményeire támaszkodott. Horváth János ezt is látja, de a részletkutatások hiányára hivatkozva, főképp Balassi Bálinttal kapcsolatban, kifejtését elhárítja.⁶

Balassi-képe⁷ érdekes, időtálló megállapításokban gazdag, noha ma sok mindent másként látunk, hála az igen elmélyült részletkutatásoknak, sőt a *Szép magyar komédia* váratlan előkerülésének. (Ez utóbbi éppen Horváth János 71. életévében történt.) Cáfolhatatlanul igaz, hogy a magyar líra Balassival kerül műköltői szintre, mégpedig igen magas fokon, nem népies, hanem tudós színezetű, az énekszótól már elváló szövegvers. Mégis a Balassi-líra túlnyomó többségét kitevő szerelmi költészet némi lebecsülésben részesül, mert Horváth János szerint a régi magyar líra lényege bizonyos „spontaneitás” és „üde primitívség” kell hogy legyen. Itt egy kissé hosszasan kell idéznem, mert a Horváth János megrajzolta kép egy ideig az 1948 táján megújuló irodalomkutatásunkat is befolyásolta. „Szerelmi lírája alapja ezzel szemben tudós és mesterkedő. Anyaga s kifejezései eszközei egyaránt sablonosak, a humanista konvenciót követik. Anyagát nem az önkéntelen ihlet, hanem okoskodó játék, udvarló szándékú epigrammai elmésség szolgáltatja; érzelmi attitűdje a passzív rab, a kínlódo szerelmes merev, eltanult egyoldalúsága, ki bókka: elmés túlzó magasztalásokkal igyekszik meghódítani egy szintén merevül fiktív leánytípust, a kegyetlen szépet. Az » imádott ellenség « paradoxona jellemzi e lírai kettős élettelen, álarcás félszégét. Ehhez képest a költemény célja nem is az önkifejezés . . . stb.”⁸ Ma úgy látjuk, hogy Balassi költői nagyságának legfőbb bizonyossága éppen az imitációs technika keretei között is megnyilvánuló önkifejezés. E „tudós” költészet

⁴I. m. 367. skk. (Az 1957-es kiad.)

⁵Fejlődéstörténet, 99.

⁶I. m. 100.

⁷I. m. 100–11.

⁸I. m. 107.

alábecsülésének okát szerzőnknel az Arany János elméletéből átvett, népi eredetű *dal-forma* állandó keresése indokolja. Egyetlen mondatot csupán! „Úgy látszik, maga a Balassi-strófa ellensége a dalszerűségnek.”⁹ A Balassi-portré említi ugyan a Ronsard-párhuzamot,¹⁰ de nagy reneszánsz lírikusunk teljesítményét sohasem méri Európához, holott korszerű egyidejűsége csak ezzel a módszerrel határozható meg. Hogy az olasz *canzone*hoz vagy *sonetto*hoz hasonlítható, többnyire kiválóan komponált, zárt Balassivers másnemű líraiságot hordoz, mint az elemi érzelmi állapotot kifejező dal, ez a megállapítás nem szerepel a rendszerezésben.

Időnk sürget, ezért csak vázlatosan utalunk a „magyar deákság” Horváth János által feltárt egyéb fontos fejlődésrendi és művészi hozadékaire. A *Fejlődéstörténet* műnemek (próza, líra, epika) sorrendjében halad, ezért Tinódi Balassi után kerül sorra, Zrínyiről és Gyöngyösiről pedig két, ill. három ízben is ad összefoglalást, mert 1924-ben a Napkelet hasábjain *Barokk ízlés irodalmunkban* címen tanulmányt jelentetett meg, *Fejlődéstörténet*ében pedig kétszer szól Gyöngyösiről, noha a Napkelet-tanulmány is taglalta.¹¹

Lássuk azonban előbb Tinódit! Horváth János megszokott alaposágával olyan irodalomtörténeti méltánylást ad a XVI. sz. jeles énekszerzőjéről, részben a *Fejlődéstörténet*, részben *A reformáció jegyében* c. könyvében,¹² amelyhez hozzátenni való alig akad. Legfeljebb annyit említhetnénk, mint apró adalékot, hogy a *Kapitán György bajviadala* (1550) c. szép tudósító ének nyomatékosabb esztétikai értékelést érdemelne, s egyébként Balassi *Katonaénekének* közvetlen forrása volt.

Kitűnőt adott Horváth János a barokk ízlés és stílus alapos bemutatásával. Fejlődéstörténete 122. lapján meg is nevezi azt az alapvető német művet, W. Weisbachét,¹³ amelyből tájékozódott. (Mint szerény személyes emléket jegyzem meg, hogy 1924 őszén egyik első szemináriumi beszámolómat erről kellett tartanom. Persze nem a nagy könyvet adta kezembe, hanem csak a Vierteljahrsschrift egyik Weisbach-cikkét. Nem lehetetlen, hogy Eger ihlető hatása nyomán ezért lettem barokk-kutató.) Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a rengeteg újabb kutatás és világirodalmi párhuzam bemutatása után a magyar barokkot lényegében ma is Horváth János első „térképe” alapján ismerjük és rendszerezük. Mindazt osztjuk, amit Pázmány ellenreformációs barokk eszmeiségéről s méltóságosan hömpölygő barokk prózájáról, Zrínyi *athleta Christi*jéről s eposza hősi pátoszáról, egyben realista fogantatásáról, Gyöngyösi ürügyes erotikájának tipikusan barokk voltáról és korszerű formaművészetéről, költői tudatosságáról mondott. Méltatlan volna éppen e téren kiegészítéseket javasolni, hiszen abban, hogy a magyar barokk-kutatás nemzetközi fórumon is bemutatkozhatott,¹⁴ nagy része van Horváth János ihlető hatásának.

A kuruc költészetről már a Magyar Figyelő 1913-as évfolyamában nyilatkozott a Thaly-pör kapcsán. Sajnálkozott ugyan bizonyos szép illúziók elvesztésén, mégis azonnal az igazság oldalára állott, noha cikkében még csak Tolnai Vilmos adatait ismerte, Riedl munkájáról csak hallomással bírt. Riedl-émlékbeszédében (1928) már részletesebben szól róla, s egyben a tudomány etikájának megragadó vallomásával szolgál. Érdemes néhány

⁹ I. m. 109.

¹⁰ I. m. 100.

¹¹ Lásd Fejlődéstört. 123–128., ill. 128–142. Tanulmányok, Bp., 1956. 82–86.

¹² I. művek, 1096: 110–116; 1957: 183–214.

¹³ Der Barock als Kunst der Gegenreformation, Berlin, 1921.

¹⁴ A Montaubanban 1976-ban megjelent *Le Baroque* magyar számára gondolok.

mondatát idézni. „Sokan fájlalták akkor s talán még ma is, bizonyos kedves illúziók szétfoszlását, a legszebbnek tartott »kuruc« versek végzetes hitelvesztését. A tudománynak azonban, s bizony a közvéleménynek is, örülnie kell, valahányszor hamis adatot, egész történelmi érzékünket félrevezető, eltorzító fikciókat irt ki a föld színéről a bíráló kaszája. Egyszerre helyreáll a valóság megzavart képe, a meghamisított kor visszanyeri tulajdon stílusát, a tudóst nem vezeti többi orránál fogva, az igazságkeresés nemes szenvedélyét nem csúfolja meg többé félszeg, bár jó szándékú lelemény csapdája. Minden tudós, minden igazságkereső ember hálás lehet Riedl Frigyesnek e nagy cselekedetért.”¹⁵

Végül Horváth János nagy Amade László-tanulmányára kell vetnünk egy futó pillantást. Ez első egyetemi tanári évének második felében hangzott el, de a *Fejlődéstörténet* 1976-os kötetébe nem került be, mert már az Irodalomtörténet 1973. évfolyamában napvilágot látott.¹⁶ Horváth János Amade Lászlónak szinte rendkívüli jelentőséget tulajdonított, nyilván nem esztétikai mérlegelés, hanem fejlődéstörténeti szerepe alapján. Idézzünk a nagy tanulmány összefoglalásából néhány tézist:

„1. A teljes elvilágiasodás felé viszi a költészetet.

2. Befejezi a dal-műfaj kiképzését.

3. Műköltői magatartás helyett életszerűt hoz be az irodalomba.

4. Újból felveszi a kapcsolatot az énekszóval.

5. A nemzeti ritmus épségében új formakészletet teremt.

6. Végrehajtja a hagyományos költői stíl (Balassa–Gyöngyösi) népszerűsítő szelekcióját: felfogja belőle s népszerűsíti azt, amit a dal-műfaj (műköltszet e végső desztillációja) megbír.

7. A régi magyar költészetnek végső, összefoglaló levezetője a népköltészet felé.”¹⁷

E filológiaiag nagyon gazdag tanulmány Amade költészetének előzményeként áttekinti a kéziratos énekkönyvek kiemelkedő példányait is, ezeknek kritikai kiadását állandóan sürgette. Egyben beható egybevetést végez Balassi és Amade között. Mai olvasójának viszont az az érzése, hogy Horváth János szinte nagyobb megértést tanúsít a XVIII. század főúri dilettánsa, mint a magyar reneszánsz költő-fejedelme iránt. Mindez a dal műfajának ígézetében fogant, amely – mint hallottuk – „a műköltszet végső desztillálója”. Horváth János egész fejlődéstörténete egy kissé a Petőfi-könyv felé irányul, ill. ehhez visszanyúl, s nem véletlen, hogy tőle származik *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig* c. remekbe készült monográfia is (1927).

Horváth János „önelvű” rendszerezése a régi magyar irodalom vonatkozásában is a maga koráig egyedülálló szintézis, noha itt számos részletét, pl. az *irodalmi tudatra* vonatkozó okfejtéseit be sem tudtuk mutatni. Bármily sokat változtak is újabb korunkban eszmei nézőpontjaink, bármennyire más is mai irodalomelméletünk alapvetése, bármily sokat adunk is manapság a komparatiztika szempontjaira: ez a nagy szintézis valóságos aranyalapunk, és szerzőjének halála után több mint másfél évtizeddel, születésének százados fordulóján egyre jobban látjuk, mennyire a miénk.

¹⁵ Tanulmányok, 536, – Itt jegyzem meg, hogy a „Kuruc dalpör” c. dolgozat dátuma ez 1956-os kötetben sajtóhibával jelent meg. (1923!)

¹⁶ It 1973, 670–740.

¹⁷ I. h. 735.

ÚTBAN AZ ÖNÁLLÓ HANGSZERES FORMÁHOZ (A „verbunkos” zene, a magyar barokk hangszeres zene s a paraszti tánczene formai kapcsolata)*

A verbunkos stílusnak ismert 18–19. századi magyar hangszeres zene mindmáig legjobban megismert oldala a társadalmi és nemzeti szerepe. Mátray Gábortól mint hivatásos zenetörténészről – s ő előtte és utána sok nem hivatalos, írói és újságírói megnyilvánulástól kezdve –, Liszt és Ábrányi nemzedékén át Szabolcsi Bencéig mindenki a verbunkos zenének a nemzeti felemelkedésben és a társadalmi életben való részvételét hangsúlyozta.¹ A kutatás másik iránya, a zene összegyűjtése és filológiai számontartása szintén nemzedékek óta folyik, de sokkal kevesebb sikerrel.² E munka – Sebestyén, Ruzitska és Mátray működésétől kezdve egészen Major Ervinig – mindig egyéni, különleges erőfeszítést kívánt, s még így is vagy éppen ezért messze megoldatlan.³ A kutatás harmadik oldala, az eredet, a nem speciálisan nemzeti vonások, annak a megfogalmazása, hogy mi is a verbunkos zenei tekintetben s, hogy hol áll ilyenformán az egyetemes zenetörténetben – új zeneforrások megnyitását kívánta. Lajtha, Martin és a néptánc-kutatás a paraszti tánc kísérelő hangszeres zenét tárta fel, Szabolcsi, Bartha, Domokos, Bónis, Falvy, Székely, Várnai a 17–18. század magyarországi hangszeres és énekelt zenéjét kutatta fel s részben közzétette.⁴ E három forrásanyag történeti viszonyának a megállapítása egyes verbunkos dallamok énekelt történeti és paraszti változatainak a kimutatásával megkezdődött.⁵ Ennek továbbfolytatása mellett szükséges általánosabb

*Előadás a MTA Néprajzi Kutatócsoport stilsztikai tanácskozásán 1974-ben.

¹Többek között BRODSZKY 1941. 7–8., MAJOR 1928. 3–4., RÓTHKREPF 1929. 42–67., SZABOLCSI 1961. passim, SZABOLCSI 1955., 33–41., ÁBRÁNYI 1900. 6., 9., 28–31. etc., SZILÁGYI é. n. passim, VÁRNAI 1954. 242–243., SZABOLCSI 1947. 30–31. A verbunk elnevezést jelenleg három fogalomra használják: a verbuválásra, a Kárpát-medencében paraszti gyakorlatban élő különféle típusú táncokra és tánc kísérelő zenékre,^{2 5} valamint a 18–19. század fordulójának magyar szórakoztató és műzenéjére. Ez utóbbinak lényegében mesterségesen a 20. századi zenetörténet adta a verbunkos nevet (vö. KODÁLY–BARTHA 1943. 61–66.). E három fogalomnak az egymáshoz való viszonya jelenleg tisztázatlan. Amikor ebben a dolgozatban a verbunkos szót idézőjelben használom (vagy gondolom), akkor mindkét okra figyeltem: arra, hogy a „verbunkos” zenét a maga korában és még sokáig alig nevezték e néven s arra is, hogy egyelőre el kell különítenünk a paraszti gyakorlatban élő sokféle verbunktól.

²BÓNIS 1953., 1963., BRODSZKY 1941., MAJOR 1928., 1929., 1967^a, VÁRNAI 1954. és a 23. jegyzet, KERÉNYI 1966., PAPP 1982.

³MAJOR 1928. 23., MAJOR 1967b. 144.

⁴Bibliográfiáját I. MARTIN 1965. 1. és 2. jegyzet, MÓZSI 1972. minden fejezet végén és DOMOKOS 1964. jegyzetei.

⁵MAJOR 1953. passim, DOMOKOS 1964., BÓNIS 1953. 705., 707–708., 711–712., 715., 717–718., BÓNIS 1964., 13., VÁRNAI 1954.

zenei jegyek vizsgálata is – így a zenei formálás, a záróformulák, a hangnemi viszonyok stb. vizsgálata, hogy eljussunk a verbunkos zene, illetve általánosabban a 18–19. századi magyar hangszeres zene hazai történetének a megoldásához. Ebben az irányban az első lépést Papp Géza tette meg.⁶

Ebben a dolgozatban a zenei formálást vizsgálom, keresve a közös formáló elveket, valamint változásukat a 18–19. századi műzenében és ugyanennek a közös formáló elvnek a lehetséges alapját a paraszti tánczenében.

*

A magyar népzene kutatóknak az az általános tapasztalata, hogy a mai magyar néphagyományban a hangszeres zene lényegében énekelt zene.⁷ Akár tánczenéről van szó, akár más szórakoztató zenéről, a hangszeres magyar népzene nagy része az énekelt népzene része. Ennek az ellentmondásnak az a természetes eredete, hogy az énekelt néphagyomány majd minden műfaját és minden típusát lehet hangszeren is játszani s nagyjából csak ezeket játsszák.⁸ A kisebbségben levő része, amely nem kapcsolódik közvetlenül énekelt zenéhez, két csoportba osztható. Az egyik zenei tekintetben hasonló az énekelt zene hangszeren játszott darabjaihoz, de nem ismerjük énekelt formáját. A másik, kisebb része önálló zenei alakulat, főleg jelzések, melyek alkalmi és primitív hangkeltő eszközökhöz tartoznak.⁹ Ha ettől eltekintünk, itt áll előttünk egy nagy tömegű hangszeren játszott zene, amelynek azonban a hangszeres jellegét nem fogalmaztuk meg. Mert igaz ugyan, hogy lényegében az énekelt zene része, de azért különálló része, amelynek az eltérései az énekelt alaktól felismerhetők és különböző mértékűek. Az eltérés mértéke bizonyos esetekben átlépi a határt, amelyen innen énekelt s amelyen túl már tisztán hangszeres formáról beszélhetünk.

Röviden összefoglalva: az eltéréseknek három alapvető fajtája van, amelyek egyúttal három fokozatot is jelentenek.

Az első fokozat a hangszerrel függ össze. A hangszeren megszólaló hangok összefüggnek a hangszerek szerkezetével is s ez részben tágabb, részben szűkebb lehetőséget nyújt, mint az énekhang. Ide tartozik:

1. hogy nem minden hangszeren lehet megszólaltatni az énekelt dallam minden hangját s ezeken a helyeken az előadó kénytelen más játszani;¹⁰

2. hogy a hangszerek hangterjedelme általában nagyobb, mint az énekhangé, a hangszeres előadásban olyan hangfekvések is előfordulnak, melyeket nem énekelnek s hogy ezért a hangszeres előadás sokkal szabadabban bánik a dallamnak a térbeli elhelyezésével: amit egy oktávban elő lehet adni, azt szét tudja dobálni 2–3 oktávba; s

⁶ PAPP 1972. I. még FALVY 1957. 437–438.

⁷ KODÁLY 1937. 66–69., MARTIN 1965. passim, SÁROSI 1967. 24., 39., 44., 50., 55., 58., 64., 70., 71., 86., 104., 106., 108., 143., és 195.

⁸ MARTIN–PESOVÁR 1958. 435–436., MARTIN 1970b passim és zenei gyűjteménye.

⁹ BARTÓK 1966. 74., 364., 819–822., SÁROSI 1967. 15., 16., 19., 21., 65., 67., 98., 102., 109.

¹⁰ BARTÓK 1966. 69., KODÁLY 1937. 66., SÁROSI 1967. 37.

3. hogy vannak hangszerek, amelyek több szólamban szólalnak meg vagy szólaltathatók meg, valamint ilyen a több szólamban együttjátszó különféle hangszerek együttese, aminek következtében azon a helyen, ahol az énekelt dallamban egy hang van, ott ilyenkor több hangot is hallunk s olykor bármelyik felveheti a dallamhang funkcióját.

Ennek az *első fokozatnak* az érvényessége és hatásköre csak egyes hangokra vonatkozik. Sorozatos fellépése nem törvényszerű, de lehetséges. Viszont a három fajta jelenség egymástól független s együttesen is felléphet.

A *második fokozat* a hangszeres előadásmódnak abból az általános irányzatából következik, hogy eltérjen az énekelt előadás szótagolásától. Ezt az irányzatot három zenei eszközzel éri el:

1. a főhang értékű dallamhang körülírása másodértékű díszítőhangokkal;

2. a ritmus elváltoztatása hangismétléssel, illetve hangösszevonással;

3. a dallamvonal feloldása főhangértékű menetekben (skálamenet, szekvenciamenet, akkordfelbontás stb.), úgynevezett hangszeres figurációban.¹¹

Mindezek részben együttesen is használatban vannak, felhasználásuk nagyon változó, a majdnem teljesen énekelt formától az énekelhetetlen, csak hangszeren előadható formáig változtatják meg a dallam menetét. Közösek abban, hogy a dallamnak egy kisebb egységére vonatkoznak, mégpedig az egyes hangtól az egy ütemig vagy két ütemig terjedő motívumra. Vagyis a dallamsoron belül a dallamvonal menetére vannak hatással.

A *harmadik fokozata* az eltérésnek nem folytatása vagy halmozása a felsorolt zenei eljárásoknak s nem függ össze sem a hangszerrel sem az előadási módoknak a jobb és a bal kéz mozgására visszavezethető s a dallammenet kialakítására irányuló technikájával.

A *harmadik fokozat* a dallamsorra s a nála nagyobb terjedelmekre vonatkozik s a hangszeres zene formatana körébe tartozik.

A *népzenei formatan* is a zenei folyamatok felépülésével foglalkozik,¹² vagyis az egésznek és a részeinek az egymáshoz való viszonyával. Az énekelt strofikus magyar népzeneben három elemet vizsgálunk: a sort, a szakaszt [dallamstrófa] és a dalt. Ezeknek a viszonya igen egyszerű és kiegyensúlyozott. Az énekelt dallamstrófa túlnyomó részben 4, ritkábban 5 vagy 6 egyenlő hosszúságú vagy nem egyenlő hosszúságú sorból áll. A dallamsorok helye a szakaszban általában igen határozott és világos s a négy dallamsor a szakaszban szerves dallamot alkot. Az ilyen dallamstrófa önálló alakulat, vagyis az énekes annyiszor ismétli, ahány szövegstrófát ismer. Ezzel szemben a dallamstrófát képező sorok száma kötött, amelyen az előadók igen ritkán változtatnak. A szövegszakasz sorainak a száma alkalmazkodik a négysoros dallamhoz és a dallamszakasz is négysoros szövegszakaszokat hordoz.¹³ Kivételes jelenség, amikor ez az egyensúly tartósan megbomlik, lényegében a zenei forma nem kerül ellentétbe a szövegformával.^{13a}

¹¹ HAMMERSCHLAG 1953., KISS 1962., SÁROSI 1967. 38., 44., 49., 56–57., 77., 83–84., 85., 109., SÁROSI 1972. 146–147.

¹² GÁRDONYI 1949., 1953., 1966., C. NAGY 1965.

¹³ OLSVAI 1973. 11.

^{13a} A strofikus és nem strofikus formák közötti átmeneti típusok két fajtájával legújabbán PAKSA Katalin foglalkozik részletes elemzésekkel nagy mennyiségű anyagon. VARGYAS 1952 és 1956 nyomán PAKSA 1979 tárgyalja az ütempáros szerkesztés és a kolomejka ritmus kapcsolatát s ezek összefüggését a hangszeres tánczenével. A másik típusról l. a 17^a jegyzetet.

Amikor ez a típusú dallam hangszerre kerül, megindulnak bizonyos változások. Az első változás, hogy a dallamstrófa ismétlésének a száma többé nem a szövegstrófák számától függ, hanem tánczene esetén a táncról, illetve a táncostól és a zenésztől, egyéb zene esetén közelebről nem meghatározható pszichológiai tényektől. A második változás, midőn több különböző dallam folyamatosan egymáshoz kapcsolódik. Az énekelt zenében ez rendkívüli eset, a tánczenében általános, de a kapcsolat, ami így létrejön rendszerint alkalmi. Ennek magasabb rendű formája, midőn eltérő tempójú s esetleg eltérő mértékű (metrum) dallamok kapcsolódnak. Ez jellegzetes tánczenei forma, midőn a szövegektől nem korlátozott dallamstrófák folyamata rendre lassabb és gyorsabb részekre tagolódik. Ez a fejlődés a bonyolultabb zenei forma felé teljesen a táncgyakorlat befolyása alatt áll, zeneileg csak félstabil formák jönnek létre. Állandó bennük az a gondolat, hogy különböző dallamok sorozatban játszhatók és bármely sebesség és mérték számára van dallam. Ezzel szemben bizonytalan, hogy mely dallamok lesznek egy konkrét dallamfűzér tagjai, hogy ezek milyen sorrendben következnek és hányszor ismétlődnek. Bizonytalan az is, hogy a tánc folyamán hányszor változik meg a dallamok tempója és mértéke. A bizonytalanságok nemcsak a pillanatnyi hangulattól függnek, hanem az ország vidékeitől is. Tehát függ a magyar etnikum zenei anyagától és táncagyományától. Amíg például a jelenlegi Magyarországon általában egy lassabb és egy gyorsabb részre oszlik a dallamok fűzése, addig Erdélyben változó számú, de kettőnél több zenei tétel alakul ki a táncgyakorlatban.¹⁴

Zenei szempontból nézve ez a felbomlott egyensúly állapota, melyben a magasabb zenei egységeket tisztán külső tényező hozza létre. Például a legnagyobb zenei egységet, a táncgyakorlatban a szünettől szünetig tartó dallamfűzért is – amely külföldön a szvit nevet nyerte. Azután az eggyel kisebb egységet, a táncípust [pl. a lassú csárdást vagy a gyors csárdást] kiszolgáló zenei tételt. Ettől még eggyel lejjebb van a zenei tételben felhasznált dallamok kiválasztása és ismétlésük mennyisége.

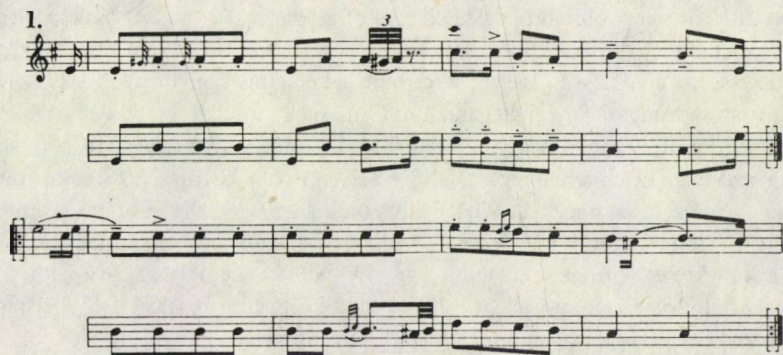
Az ismétlések száma szintén a táncgyakorlat függvénye, míg a dallamok részint hagyományosan kapcsolódnak táncfajtákhoz, részint a zenei ízlésnek is módja van a válogatásra. Mindezeket a problémákat és jelenségeket, vagyis a táncfűzérhez kapcsolódó zenei szvit forma országos és helyi változatosságát a néptáncutatásból ismertük meg. A felbomlott zenei rendből Magyarországon is kialakult az új egyensúly. A 19. század elejéről már biztos adataink vannak olyan új hangszeres formáról, amely nem áll sem az énekelt szöveg, sem a táncgyakorlat szolgálatában. A Bihari, Csermák, Lavotta, Ruzitska nevével jelezhető zenei irányzaton még érződik a táncélettől való rokonság, zenéjüket tánczenének is nevezik, lehet is táncolni a zenéjükre. De a legfőbb zenei megnyilvánulásaik nem táncalkalmak, hanem hangversenyek, még ha azokat éttermekben vagy főúri fogadásokon az evés vagy a pompázat kíséretéként rendezik is. Egyúttal a zenei forma, amelyben dolgoznak, már teljesen stabil. Ezek a zeneszerzők az énekelt zenétől nagyrészt független ihletüket már meghatározott zenei keretben rögzítik, rendszerint két- vagy háromtételű szvit formában, amelynek a sorrendje: lassú–gyors, vagy: lassú–gyors–még gyorsabb.¹⁵ Ha a zenei forma szempontjából összehasonlítjuk az 1823–32 között meg-

¹⁴ MARTIN–PESOVÁR 1958. 432., MARTIN 1970a.

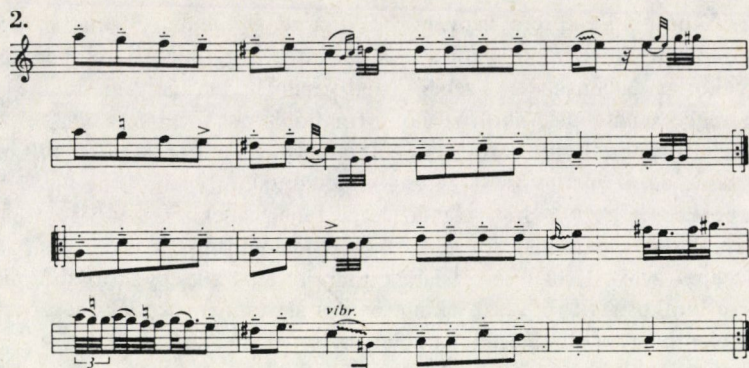
¹⁵ A külön szám alatt közölt lassúk és frissek összetartozásának a nehézségeit zenetörténeti részről vö. BRODSZKY 1941. 4. lap és 6. jegyzet, MAJOR 1952. 10. jegyzet. A népzenei gyakorlat, a

jelent „Magyar nóták Veszprém vármegyéből” című gyűjtemény zenei anyagát a mai néptánczenei felvételekkel, akkor körülbelül látható, hogy mennyivel bonyolultabb a tánczenei gyakorlat dallamfüzére a zenei szvit formánál. Igen nagy mértékű egyszerűsödésnek kell végbemennie ott, ahol az élő formából zenei formát vonnak el. Egyelőre nincsen megfelelő elképzelésünk arról, hogy ez az elvonás mikor és hol indult meg, hány lépésben történt, de az bizonyos, hogy amiből elvonták, abban benne volt a valóságos (paraszti) tánczene is. A 17–18. századi zenei feljegyzésekben a szvit formát még a proporciós gyakorlat képviseli. Ez a verbunkos irodalomban már ismeretlen, ahogyan a paraszti tánczenei gyakorlatban sem találták már. A tánczenei gyakorlatból még éppen csak kibújó verbunkos szvit művészi tekintetben is alatta marad az élő népzenei gyakorlatnak, fő értéke az autochton zenei gondolat, melynek megvan a lehetősége a továbbfejlődésre. Ennek a továbbkövetése helyett visszatérünk a népzenei gyakorlathoz. Az a fejlődés, melyet eddig tárgyaltunk, a dallamstrófától indult el s annak érintetlenül hagyásával vezetett a szvit formához. A valóságban más a helyzet.

A hangszeres népzene nagy részében a dallamstrófa valóban teljesen megfelel az énekelt dallamstrófának. Akár tánczenét játszik a hangszeres előadó, akár más szórakoztató zenét, s akár ismert énekelt dallamot akár nem énekelt zenét, tudatában az énekelt szakasz lebeg. Ennek megfelelően a forma, amit nyerünk, énekelt dallamstrófa azokkal az eltérésekkel, amelyek a hangszeres előadásmódból adódnak. Lehet a hangszeres figuráció oly változatos és dús, hogy a dallamvonal már önálló képződménynek számít – formatani tekintetben még az énekelt népzeneben vagyunk. A dallamstrófa akkor lép át önálló tánczenei formába, amikor a strófán belüli sorismétlésekkel és bővítésekkel megkezdődik az énekelt forma felbontása.

Bihariék koráról szóló feljegyzések és emlékezések, valamint a 19. század első felében sok kottás kiadvány mutatja, hogy a lassú és a friss részek összeállításának és csoportosításának a gyakorlata természetes és állandó, tekintet nélkül a szerzőkre és forrásokra.

Az 1. és 2. dallampéldát Pesovár Ferenc Perkátán (Fejér m.) tánckísérő zeneként gyűjtötte fel, midőn ugrós típusú tánchoz játszották.¹⁶ A primás a jól ismert dalokon bemutatja, hogyan bomlik fel az énekelt népdalversszak. Megvan az eredeti 4 soros énekelt alak, minden sorában négyszer 2/4 időtartamú ütem (IV, IV, IV, IV = XVI). Sorainak a zenei tartalma: a ak b ak. De vannak hatsoros formák is, mégpedig kétféle: hátul ismételve és elől ismételve:

a ak :| b ak :| = IV, IV, :| IV, IV :| = VIII, :| VIII :|, illetve
 :| a ak :| b ak = :| IV, IV :|, IV, IV = :| VIII :|, VIII és van

nyolcsoros, elől-hátul ismételt, kettős terjedelmű szakasz:

:| a ak :| :| b ak :| = :| IV, IV :| :| IV, IV :| = :| VIII :| :| VIII :|,

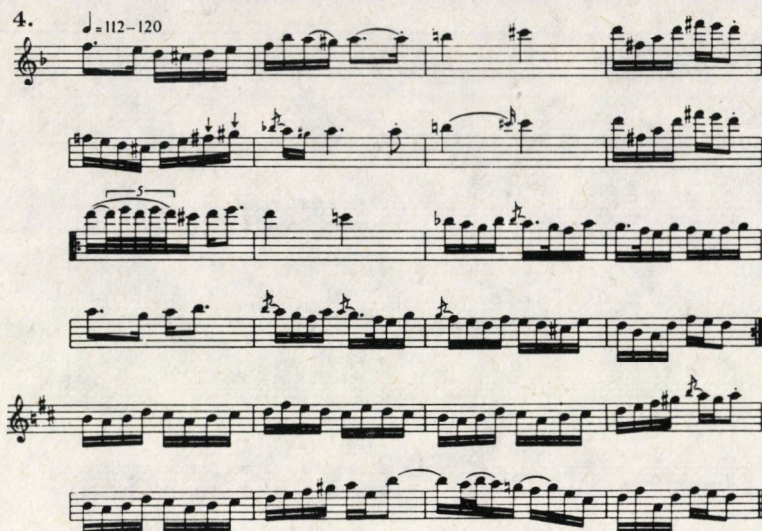
Ha az énekelt zene oldaláról nézzük ezeket a szakaszformákat, csak a négysoros természetes jelenség. A hatosokból a két hátulsó sort ismétlő forma éppenséggel nem természetellenes, de nem is szükséges. Azonban a két elülső sort ismétlő hatsoros és a nyolcsoros forma nemcsak megmagyarázhatatlan, hanem természetellenes is. Nincsen olyan szövegszerkezet és nincsen olyan előadói tudat, amely ilyen formára készítetne egy énekest. Ha azonban az előadó megszabadul a szövegstrófa kötöttségétől, akkor a négysoros forma természetesen megy át a hat- és nyolcsoros szakaszba. Formai szempontból ezen a ponton tetten érhetjük a hangszeres szakaszok énekelt gyökerét, az énekelt dallam átmenetét a hangszeres formába, valamint egy elv születését, amely az európai hangszeres zenei formák fejlődésében nagy jelentőségűvé vált, mégpedig a független sorismétlés, a független sorok elvét. Ugyanis amikor a szöveg strófaformáló kényszere alól felszabadul az előadói gondolat, akkor a független sorismétlés és sorfelhasználás elve az első formateremtő erő, amely természetesen vezet nagyobb zenei egységek felé úgy, hogy közben a strófa eredeti zárt formája a zártság kereteit örökíteni tudja. Ezek a nagyobb zenei egységek létre is jöttek a hangszeres tánckísérő zenében, de egyéb következményekkel is járt. Ezeknek a következményeknek az érzékeltetéséhez szolgál például Lajtha köröspataki hangszeres gyűjteményének 15. sz. darabja.¹⁷

¹⁶ Mgt. 2833/9–10–11., Mgt. 2835/6–7. sz. dallamok a MTA Zenetudományi Intézet magnetofonszalag-tárában.

¹⁷ LAJTHA 1955. 151–156., 420–422.

3. $\text{♩} = 104 - 108$

Ez méretében azonos a perkátai dallammal, amennyiben ez is 6-szor 4 ütemes sorokból áll, ennek azonban nincsen énekelt változata s a sorok zenei tartalma is más
 $|:a a |:b^4 b:| = |:VIII |:VIII:| :|$. Ez a hatsoros forma azután megismétlődik a Lajtha-
 közlésben, bizonyítva, hogy az előadó komolyan gondolta ezt a szerkezetet. Ugyanennek
 a darabnak a jegyzetben két változata is van, az első formája ilyen: $|:a a b^4 b c ck:| =$
 $= |:IV, IV, IV, IV, IV, IV:|$.

Ez a változat arról tanúskodik, hogy az előző forma nem állandó, és hogy a hatsoros szakasznak a kiindulópontja nem feltétlenül egy négysoros forma, amelyből a hatsoros a két utolsó megismétlésével áll elő. Inkább azt sugallja, hogy független kétsoros szerkezetek vannak [ennek a primásnak a tudatában], amelyből kettő vagy három áll össze s alkot magasabb egységet. Bonyolítja a helyzetet a jegyzet második dallama, egy fonográf-felvétel, amelyben, valamilyen oknál fogva csupán a c ck rész szerepel, ismételve, ebben a formában tehát: | : c ck :|. Ez formatani szempontból nem más, mint a perkáta dallam elülső fele, megismételve és önállóan.

Ha most a perkáta és a kőrispataki példákat összefoglaljuk, akkor látjuk, hogyan feszíti szét a sorismétlés az énekelt szakaszt mind terjedelemben, mind dallamosságban:

1. ami a terjedelmet illeti, a hangszeres előadó számára egyaránt zárt forma lehet a kétszer, a négyszer, a hatszor és a nyolcszor négyütemes egység, ezeket mint zenei építőelemeket fáradtság nélkül lehet beépíteni bizonyos tánczenei folyamatokba,

2. dallamilag: egyaránt dallamszakasznak számít egy ouvert-clos rendszerű egymagú egység | a ak |; ennek ismételt formája | : a ak : |; ennek a négysoros formának kéttémájú

változata |, a ak b ak |; ugyanennek a különféle hat- és nyolcsoros változata; azután egy háromtémájú hatsoros forma is | a ak b⁴ b c ck|.

Túlmenve most már a bemutatott példakon: tudjuk, hogy a hangszeres tánc kísérő zenének az önálló félsorok, dallamsorok, kettőssorok, valamint a 1/2, a 3/4, az egész, másfélszeres és kétszeres dallamstrófák az építőelemei. Annak az egységnek a terjedelme, amit strófának nevezhetünk igen változó, de mindig létezik és jól érzékelhető.^{17a} Ezek az egységek a magyar etnikumnak nem mindegyik részén, nem minden tánc típusban és nem mindegyik dallamtípusban léteznek és nem mindenütt és nem mindegyikben egyenlő súllyal. A területileg változó zenei és tánc hagyománynak, valamint a szakaszformának a viszonya még tisztázatlan.

Elhagyva a népzenei anyagot, a magyarországi történeti zenében is nyomon követhetjük a független sorismétlés elvének, formabontó és formaalkotó tevékenységének a működését, majd viszonylagos letisztulását egy új, tisztán zenei elvű dallamszakasz kialakulásával.¹⁸

Kiindulásul vegyük a 18. század elejére datált ún. Apponyi-féle dallamgyűjteményt, amelynek egy része hangszeres zene.¹⁹ A gyűjteményben a több mint 300 giusto dallam között sok változatát követhetjük az egymásra épülő sorokból kifejlődő strófaformának. A leggyakoribb strófaformák ezek:

A dallamszakasz összterjedelme 2/4, ill. 3/4 értékű ütemekben	A dallamszakasz két felének a terjedelme	A dallamszakasz két felének a további felosztása	Az összes eset a gyűjteményben
XVI	IV : : IV	: : : : : :	15
XX	IV : : VI	: : : : : : , II	36
XXII	IV : : VII	: : : : : :	5
XXIV	IV : : VIII	: : : : : :	34
	VI : : VI	IV, II : : : IV, II	5
XXVIII	VI : : VIII		
	VIII : : VI		10
	IV : : X	IV : : : : : : , II	6
XXXII	VIII : : VIII	: : : : : :	26
XXXVI	VIII : : X	: : : : : : , II	7
	X : : VIII	fordítva	
XL	VIII : : XII	: : : : : : , IV	
	XII : : VIII	fordítva	12
XLVIII	VIII : : : : VIII :	: : : : : : , IV :	
	: : VIII : : : VIII	fordítva	9
	VIII : : VIII : : VIII		

^{17a} Nagy valószínűséggel a független sorismétlés elvének az énekelt dallamokra való visszahatásából jöttek létre a jánóták, bár az augmentálás és a lassú tempó együttes hatása is lehetett elsőrendű tényező. De független sorismétlés nélkül semmiképpen nem alakulhatott ki. L. LAJTHA 1943, PAKSA 1977.

¹⁸ A zenei elvű forma kialakulásáról általában SZABOLCSI 1961. 209–210.

¹⁹ Az „Apponyi”-gyűjtemény bibliográfiáját vö. MÓZSI 1972. 217–220.

Ebben az elvont alakban a szakaszterjedelmek különbözőségét tulajdonképpen öt tényező okozza: a sorok ismétlése, új sorok beiktatása, valamint az augmentált, a diminuált és a proporcionált leírása. Az utóbbi három szempontnak a hatása a zenei formálásra nem tartozik jelenlegi témánkba, ezért közlök két zenei táblázatot is, mind-egyikben egy-egy dallamaival (227–228. l.). Itt már kiiktattam a leírási módokat s a hasonló dallammeneteket egyeztettem tekintet nélkül azok terjedelmére – mintha dallamokat akarnék összevetni. A táblázatokból így még világosabban meglátszik az énekelt magyar zene és a hangszeres tánczene eltérése a strófaformálás tekintetében. Az énekelt magyar zene strófái között a terjedelem különbözősége túlnyomó részben a soron belüli fejlesztésből adódik (a szótagszám változása, a hangérték változásai), míg itt nagy változatossága látható a strófaformáknak a soron belüli eltérések kiiktatása után is.

A két zenei összeállításon láthatjuk, hogy a VIII pódiaástól, illetve XII pódiaástól a XVI pódias szakaszig építkezik egy dallamgondolat ebben a gyűjteményben is pusztán azáltal, hogy az ismétléseket és a bővítéseket választékosan alkalmazzák. A 6. dallamtáblázatban („Apor Lázár tánca”)²⁰ a dallami elemeket hat formában láthatjuk:

1. és 2.	a	k ^D				b	k ^D	k ^T
3. és 4.	c	k ^D	a	k ^D	a	k ^T		
5. és 6.	a	k ^D			a	k ^T	b	k ^T
7. és 8.	a	k ^D			a	k ^T	b	k ^D
9.	a	k ^D			a	k ^T	k ^D	a
10.	a	k ^D			a	k ^T	b	k ^D

A 7. dallamtáblázatban („Sapka tánc”)²¹ hét alak van:

1–3.	a	k ^D	:	:		b	k ^T	
4.	a=b ⁵	k ^{1D}	:	:		b	k ^{2D}	b
		(=k ^{T5})						
5.					b ⁵	k ¹⁵	b ⁵	k ²⁵
6.					b	k ^D	b	k ^T
7.					b	k ^D	k ^T	:
8–9.					b	k ^D	b	k ^T
10.					b	k ^D	b	k ^T

²⁰ Az összeállításban közölt dallamok adatai MUNTÁG 1974. szerint: 1. és 2.: „34. Hungaricus” a 11R lapon; 3. és 4. felirat nélkül a 2R lapon; 5. és 6. „6. Hung.” az IV lapon; 7. és 8. „25. Hung.” a 7V–8R lapon; 9. felirat nélkül a 62V–63R lapon; 10. „39. Hung.” 12V–13R lapon. A dallamtípus további összehasonlításait és bibliográfiáját vö. VARGYAS 1944., 1947. 296–298., SZABOLCSI 1950. 49–50., DOMOKOS 1964. 28. 32–34.

²¹ A dallamok adatai MUNTÁG 1974. szerint: 1. „Klobukovy” || ? || a 37V–38R lapon; 2. felirat nélkül a 38V–39R lapon; 3. „Dionisi move || more || Klobukovac” || etc. || a 38V–39R lapon; 4. felirat nélkül az 50V–51R lapon; 5. felirat az 53V–54R lapon; 6. felirat nélkül az 53V–54R lapon; 7. „30. Hung.” a 9V–10R lapon; 8. és 9. „16. Hung.” az 5V–6R lapon; 10. „30. Hung.” a 9V–10R lapon, 1. még SZABOLCSI 1950. 64. és BÓNIS 1964. 21., KRESANEK 1967. 29.

The musical score consists of 10 staves, numbered 1 to 10 at the bottom. The staves are arranged in two columns of five. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and bar lines. The key signature is one sharp (F#). The score is written in a standard musical notation style.

The image displays a musical score for ten staves, numbered 1 to 10 at the bottom. The score is written in a single system with ten staves. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and bar lines. The staves are numbered 1 to 10 at the bottom. The music is written in a single system with ten staves. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and bar lines. The staves are numbered 1 to 10 at the bottom.

Ebből az elemzésből természetesen az is látszik, hogy az azonos terjedelmű szakaszok is változatos sorösszeállításokból alakulhatnak ki.

E két zenei összeállításnak a pontos értékeléséhez azt kell még a figyelmünkben tartani, hogy kétszeres válogatás után alakult ki így az összeállítás, amelynek mindegyike lefaragott az élő gyakorlatból. Először a leíró válogatott, aki a számtalan megszólalás (= formaépítkezési alkalom) közül csak 10–10-et írt le. Másodszor az összeállító, aki az összes leírt dallam formaelemzése helyett csak két variáncsoportot mutat be. Ha tehát ilyen szoros megkötések ellenére is azt mondhatjuk, hogy a formaépítkezésben a teljes azonosság legfeljebb 30%, akkor sejthetjük igazában, hogy a szabad sorfelhasználás mily alapvető tényező (volt) a hangszeres tánczenében.

Bihariék idejére ebből a nagy választékból igazában csak kettő maradt tömeges: a VIII : | : VIII és a VIII : | : VIII : | : VIII és eléggé népszerű volt még a VIII : | : VIII, VIII : | : VIII szerkezet is. Ezekben a szerkezetekben komponálták Ruzicska I. gyűjteményének több mint 50%-át.²² A változatosság a szakaszok és a tételek szerkezetében ezért még elég nagy, 1–1 példánnyal tucatnyi fajtát találunk, az előző három közeli változatait. A fejlődés iránya azért kivehető: egy század alatt kevesebb lett, igen leszűkült az igazán kedvelt szakasz szerkezet; ugyanakkor megnőtt a soroknak, illetve a szakaszoknak a terjedelme: a IV ütemes sortól a VIII ütemes felé tolódott; végül: a kétszakaszos tételek mellett:

(Lassú vagy Friss) (Lassú vagy Friss)
A :| : B

igen kedvelté válnak a háromrészesek:

(Lassú vagy Friss) (Lassú vagy Friss) (Trió vagy Figura vagy D.C.)
A :| : B :| : C vagy A

és a négyrészesek:

• (Lassú v. Friss) (Lassú v. Friss) (Trió v. Figura v. D.C.)
A :| : B :| : C :| : D vagy A vagy B

Ruzitska Ignácnak az itt bemutatott három tételnyi szerzeménye több jelenséget is jól képvisel.²³

²² RUZITSKA 1823.

²³ RUZITSKA 1823. X. fogás, 3–5. lap, 70–80. szám (megjelent 1827-ben).

8. Andantino. Lassaes-kän
N° 78. Ruzitska

Trio
p dolce

Figura
dolce

Először is azt a már említett problémát, hogy a különböző számon egymásra következő lassú és friss tételek az összeállító vagy a zeneszerző akarata szerint szorosan összetartoznak-e vagy sem, s ehhez kapcsolódva azt is, hogy a zeneszerző említése nélkül közölt dallamokat annak a szerzőnek tulajdonítják-e a szerkesztők akit megelőzőleg említettek vagy sem. Ez nyitott kérdés (vö. 15. jegyzet), de akár így, akár úgy gondolták az összeállításkor, az egyes tételek és szakaszok változatai más szerzők nevéen más összeállításokban is szerepelnek.²⁴

²⁴ L. pl. MAJOR 1928. tematikus jegyzék. Ha valóban RUZITSKA szerzeménye mind a három tétel, annál inkább érdekes ezek közlése, mert ilyen módon minden, amit a partitúrán látunk, Ruzitska műve, minthogy valamennyi mű zongora letétjét, a szerződés szerint, neki kellett elkészítenie. Az ő és

Ruzitska három tételében sok tipikus formai elem is szerepel: a VIII pódias periódus (szakasz), most már következetes és szabályszerű megismétléssel; van benne egy ritkább, XVI ütemes szakasz is; 2, 4 és 5 szakaszos tételek; Lassú és Frissek; mindkettőben Triós „középrész” (a domináns hangnemben, kevés kromatikával, s megjelenik egy pillanatra a domináns dominánása is). Itt nem látható a gyakoribb háromszakaszos tétel, de van Figurája, amely a mai tánczenei gyakorlatban tempó tekintetében átmenet a frissebb részhez.

A 18. századi tánczenei fejlődés néhány vonásáról van valamelyes képünk, de a legnagyobb része még teljesen homályos. Erre az időre eltűnik a leírási módoknak a különbözősége, egyedül marad az augmentált leírás s a proporcionált formát felváltja a lassú és friss szerkezet. Ezen belül több dallam követi egymást. A műzenei területen a szakaszformában végbement változás az Apponyi-kézirattól a Bihariékig nyilvánvalóan csupán egyik megjelenési formája a táncéletben végbement mélyreható változásnak (vö. Pesovár E. 1978). Bár az nyilvánvaló, hogy a mai népzenei, a 18. század eleji s a 19. század eleji zenei anyagban közös gondolat dolgozik s a forma fejlődésének láthatólag van iránya is, de egyelőre nem lehet egyenesen összekapcsolnunk őket. Ahhoz más vonatkozásban nagyok a különbségek közöttük. Így elsősorban társadalmi szerepükben és környezetükben. A „verbunkos” zene már nem tánczene és nem is parasztzene. A barokk gyűjtemény valószínűleg még igazi tánczene s – bár társadalmi környezetéről semmit sem tudunk, de – szinte bizonyos, hogy nem parasztzene. Zenekari feldolgozásának néhány jele például merőben más, mint a mi paraszt- és cigánybandáink több szólamú gyakorlata. A „verbunkos” zene dallamanyagából igen kevés van meg a parasztzenében, míg a barokk táncokból viszonylag sokat találunk a mai paraszti gyakorlatban. Láttuk, hogy az énekelt dallamforma nálunk önállóan átmegy a hangszeres formába, de a múltban a nyugati táncdivatok készen is hozhatták a hangszeres formaalkotás új elveit és gyakorlatát. Az is nyitott kérdés, hogy a szakaszformának a fejlődése az Apponyi-kézirattól Bihariig milyen környezetben ment végbe. A tánc kutatás nélkül ezt nem is tudhatjuk meg, mert a fejlődés táncfajtánként más és más lehet.

IRODALOM

- ÁBRÁNYI K., 1900. A magyar zene a 19. században. Bp.
 BARTÓK B., 1966. A hangszeres zene folklórja Magyarországon. In: Összegyűjtött írásai I. Budapest. Eredetileg, 1911.
 BÓNIS F., 1953. Magyar táncgyűjtemény az 1820-as évekből. Zenetudományi Tanulmányok I.
 BÓNIS F., 1963. Anton G. Csermák: Streichquartett. Die drohende Gefahr oder die Vaterlandsliebe. Hrsg. . . Diletto Musicale No. 134. Verlag Doblinger, Wien–München.

Sebestyén Gábor kitartó erőfeszítéseit a megjelent 15 füzet (fogás) s benne a 136 tétel (135 sorszám, valamint a kétszer számozott 94. darab) anyagának az összehozására és kinyomatására, l. BRODSZKY 1941. Ebből az is kiderül, hogy ezeket a műzenei termékeket néprajzi módszerrel gyűjtötték, akárcsak az Erdélyi két kötetének a népköltészeti anyagát: felhívással, hogy, ha valaki tudna még valahol, valakinél a régi idők most már veszendőbe menő (!) magyar nótáiból, hát itt az ideje, hogy elküldje Veszprémbe Sebestyén Gáborhoz. Ha pedig valaki nem tudná elküldeni, mert nem ért a kottázáshoz, kérjen meg rá valakit, hogy eljátszás után írta azt le.

²⁵Főként MAÁ CZ 1958. 610., MARTIN–PESOVÁR 1958. 430., MARTIN 1965a. 322–324., 1965b. 487–491., 1966. 202., 204., 1970b. 60–69. és passim és 1973., PESOVÁR E. 1960., 1961. és 1972. verbunk címszavai.

- BÓNIS F., 1964. Az Apponyi-kézirat magyar táncai. *Magyar Zene* V. 6. Németül *Studia Musicologica* VI.
- BRODSZKY F., 1941. A Veszprém vármegyei Zenetársaság (1923–1832). Veszprém vármegyei füzetek 5.
- DOMOKOS, M., 1975. Die Tänze der Barkóczy-Handschrift (18. Jh.) *Studia Musicologica* XVII.
- DOMOKOS, P. P., 1964. Beziehungen der Musik des 18. Jahrhunderts in Ungarn zur ungarischen Volksmusik von heute. *Studia Musicologica* VI.
- FALVY Z., 1957. A Linus-féle 18. századi táncgyűjtemény. Az OSzK kiadványa XLIV. Bp. Németül *Zenetud. Tan.* VI.
- GÁRDONYI Z., 1949. A zenei formák világa. Bp.
- GÁRDONYI Z., 1953. Népzene és a zenei forma elemei. *Zenetud. Tan.* I.
- GÁRDONYI Z., 1966. Elemző formában. Bp.
- HAMMERSCHLAG J., 1953. A zenei díszítés világából. *Zenetud. Tan.* I.
- KERÉNYI GY., 1966. Szentirmay Elemér és a magyar népzene. Bp.
- KISS, L., 1962. Les trait caractéristique de l'exécution vocal et instrumental a propos d'une ballade populaire hongroise. *Studia Musicologica* III.
- KODÁLY Z., 1937. A magyar népzene. Bp.
- KODÁLY, Z.–D. BARTHA 1943. Die ungarische Musik. Budapest–Leipzig–Milano.
- KRESANEK J., 1967. Zbierka tancov a pisni Anny Szirmay–Keczerovej. *Fontes Musicae in Slovacia*. Tom. I. Praha–Brat.
- LAJTHA L., 1943. Újra megtalált magyar népdalstílus. Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. 219–243.
- LAJTHA L., 1955. Kőrispataki gyűjtés. *Népzenei Monográfiák* III. Bp.
- MAÁCS L., 1958. Adalékok csüördögölő táncunk ismeretéhez. *Ethnographia* LXIX.
- MAJOR E., 1528. Bihari János. *Magyar Zenei Dolgozatok* 2; Bp.
- MAJOR E., 1929. Adatok a verbunkos történetéhez. *Muzsika* 4.
- MAJOR E., 1953. Népdal és verbunkos. *Zenetud. Tan.* I.
- MAJOR E., 1967a. Bihari János verbunkosainak visszhangja a 19. századi magyar zenében. In: Fejezetek a magyar zene történetéből. Eredetileg *Új Zenei Szemle* III. 1952.
- MAJOR E., 1967b. A galántai táncok. In: Fejezetek . . . Eredetileg *Magyar Zene* I. 1960.
- MARTIN GY., 1955. A néptánc és a népi tánczene kapcsolatai. *Tánc tudományi Tanulmányok* 1965–66.
- MARTIN, Gy., 1965a. Consideration sur l'analyse des relations entre la danse et la musique de danse populaire. *Studia Musicologica* VII.
- MARTIN, Gy., 1965b. East-European relations of Hungarian dance types. Europa et Hungaria. Congressus ethnographicus in Hungaria. Budapest 16–20. X. 1963.
- MARTIN GY., 1966. Egy férfitánc szerkezeti sajátosságai. *MTA I. O. közl.*
- MARTIN GY., 1969. Der siebenbürgische Haiduckentanz. *Studia Musicologica* XI.
- MARTIN GY., 1970a. A marosszéki táncciklus. *Táncművészeti Értesítő*.
- MARTIN GY., 1970b. A magyar tánc típusok és táncdialektusok. Néptáncpedagógusok kiskönyvtára.
- MARTIN GY., 1972. The relationship between melodies and dance types in the volume VI. of CMPH. *Studia Musicologica* X.
- MARTIN GY., 1973. Legényes, verbunk, lassú magyar. *Népi kultúra–Népi társadalom* VII.
- MARTIN GY.–PEŠOVÁR E., 1958. A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus táncutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. *Ethnographia* XIX.
- MÓZSI A., 1972. Párhuzamok a szlovák és magyar tánczene és népdal XVII–XVIII. századi fejlődéstörténetében. MS, kandidátusi értekezés a MTA és a MTA Zenetudományi Intézet könyvtárában.
- MUNTAG, E., 1974. Uhrovská zbierka piesni a tancov z roku 1730.
- NAGY B., C., 1965. Népzene és a zenei forma. *Magyar Zene* VI.
- OLSVAI I., 1973. A Magyar Népzene Tára VI. Népdaltípusok. Sajtó alá rendezte Járdányi P. és . . .
- PAKSA K., 1977. A „jaj-nóták” zenei világa. *Népi kultúra – Népi társadalom* IX. 207–305.
- PAKSA K., 1979. Útempárosítás és strófaszervezés a magyar népdalok egyik csoportjában. *Népi kultúra – Népi társadalom* XI–XII. 219–243.

- PAPP, G., 1972. Stilelemente des frühen Werbungstanzes in der Gebrauchsmusik des 18. Jahrhunderts. *Musica antiqua* III. *Acta Scientifica*. Bydgoszcz
- PAPP G., 1982. Die Quellen der „Verbunkos Musik“. Ein bibliographischer Versuch. *Studia Musicologica* 24.
- PESOVÁR E., 1961. A simonfai verbunk formai elemzése. *Néprajzi Ért.* XI.
- PESOVÁR E., 1960. Verbuválás a reformkori Vas megyében. *Vasi Szemle*
- PESOVÁR E., 1972. A magyar tánc történet évszázadai. Néptáncpedagógusok Kiskönyvtára.
- PESOVÁR E., 1977. Küzdő karakterű párostáncaink. *Népi kultúra – Népi társadalom* IX. 329–355.
- PESOVÁR E., 1978. A csárdás kialakulása. *Magyar Zene* XIX.
- PESOVÁR E., 1979. A szőlőverbunk szerkezeti sajátosságai. *Népi kultúra – Népi társadalom* XI–XII.
- PESOVÁR F., 1960. Fejér megyei népi táncok I. Alapi táncok. Székesfehérvár
- RÓTHKREPF G., 1829. A' muzsikának közönséges története. II. rész. *Tudományos Gyűjtemény*.
- RUZITSKA I., 1823. (szerk.) Magyar Nóták . . . Veszprém vármegyéből. I–XI. (Bécs 1823–1832.)
- SÁROSI B., 1967. Die Volksmusikinstrumente Ungarns. Leipzig.
- SÁROSI B., 1972. Magyar parasztok és cigányzenészek. *Magyar Zene*
- SZABOLCSI B., 1947. A magyar zenetörténet kézikönyve. Bp.
- SZABOLCSI B., 1950. A 18. század magyar világi dallamai. Bp. 1959.²
- SZABOLCSI B., 1961. A 19. század magyar romantikus zenéje. In: A magyar zene évszázadai. II. Eredetileg 1933., 1935.
- SZABOLCSI B., 1964. Az Apponyi-kézirat. *Magyar Zene* V.
- SZILÁGYI S., é. n. Lavotta János. A kor és az ember. (1928. után.)
- VARGYAS L., 1944. Román–magyar kapcsolatok a népzeneben. In: Magyarok és románok II.
- VARGYAS L., 1944. (rec.) Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. *Ethnographia* LVII.
- VARGYAS L., 1952. A magyar vers ritmusa. Budapest.
- VARGYAS L., 1956. A duda hatása a magyar népi tánczenére. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. VIII. 1–4.

„BÉRES SZOLGÁK”

(A 18. századi paraszti életformaváltás történetéhez)

A 18. sz. elejének népesedési viszonyait vizsgálva nemegyszer felvetődik bennünk a kérdés: hogyan tudta a maradék lakosság a pusztító háborúk után benépesíteni a roppant nagy üres térségeket, és ahol volt is némi népesség, miként tudott az oly nagy ütemben terjeszkedni és főképpen életformát változtatni? Miként is történt az, hogy az elpusztult vagy fellazult településeken a szétszéledt és megritkult, a földműveléstől gyakran teljesen elszakadt, és főleg állattartásra kényszerült lakosság a telephelyét szilárdan megülő földművelő népességgé alakult, miközben a tájat is, ahol élt, lényegesen átformálta?

Hogyan nőtt fel hirtelen az a nagyszámú földműves, mely a végtelen erdőket, sűrű bozótokat kiirtotta és helyükön szántót, rétet, tehát művelt területeket alakított ki, miközben falvakat és tanyákat épített? Alig 100 év alatt, a 18. század közepére, gyökeresen megváltozott Magyarország sok vidéke és a lakosság is új, szilárd életformát alakított ki.

Mindez olyan kérdés, amire nem lehet egyszerre, egyértelműen választ adni, hiszen az átalakulásnak sok összetevője akadt. Mégis, a sok fontos tényező közül talán az egyik leglényegesebb, s ugyanakkor a legkevésbé kutatott az utánpótlás és a nevelés kérdése. Miként történt az új életforma jellegzetes képviselőjének, a földműves lakosnagynak munkába állítása, gyors és tömeges produkálása? Közreműködött-e valamely külső erő, pl. földesúri elhatározás, és ha igen, milyen mértékben és mekkora érvénnyel? De ettől függetlenül, volt-e a parasztság belső életében olyan tényező, szervezeti forma, melynek működése hozzájárult az életforma gyors és zökkenőmentes átalakításához?

A külső, földesúri beavatkozás viszonylag jól ismert és olykor hatása is túlbecsült. E korban ugyanis még az igen fejlett földesúri adminisztráció is többnyire csak olyképpen avatkozott be a falvak életébe, hogy egyes helyekre új népességet telepített és – azon túl, hogy tőlük az adót beszedte és a robotot megkövetelte – ezzel a régi lakosságot is szűkebb térre és lehetőségei jobb kihasználására szorította, különösképpen, amikor a szolgáltatásokat is lényegesen megemelte. Egyéb közvetlen, főleg gazdasági jellegű beavatkozásra ez időben csak ritkán került sor.

De talán annál lényegesebb volt a lakosság belső, spontán terjeszkedése. S hogy ezt megtehesse, nemcsak az új életformában rejlő jobb lehetőségeket kellett látnia, hanem szükséges volt a felnövekvő nemzedékek tagjait az új feladatokra nevelni, jövődő munkájukra felkészíteni. Kérdés, hogyan is történt ez?

Hogy a kérdésre választ kaphassunk, kissé messzebb kell kezdenünk: a korabeli mezőgazdasági munkák leglényegesebbikével, azzal, ami a letelepült életformát legközvetlenebbül meghatározta: az ekés műveléssel, illetve a szántással.

Az ekének és a szántásnak jelentőségét az európai fejlődés távlatában is már számos kutató méltatta, és a szerszám különböző típusait, fejlődési fokozatait is gondos kutatás-

sal meghatározta.¹ Kevesebb figyelmet fordítottak viszont az eszköz működtetésének, pontosabban annak a szervezetnek közelebbi vizsgálatára, amely lehetővé tette a munkában részt vevő személyek szoros együttműködését és a húzó állatok célszerű irányítását, és amely természetesen az egyes eketípusok fejlődése során kisebb-nagyobb változást is szenvedhetett.

A 18. század elején, amikor az irtások révén nagy, szabad, művelhető földterületek szabadultak fel, de még a fejlettebb gazdasági rendszerek nem bontakoztak ki, a parlagoló földművelés különösen nagy vonóerőt igényelt, és egy-egy ekének, amely széles, fordítós ekevassal volt felszerelve, működéséhez – a talaj minőségétől és felszíni jellegétől függően – 4–6, sőt több ökör is kellett. E nagyszámú vonóállatot és a tökéletlen, favázás, széles vasú ekét természetesen nem tudta volna egyetlen személy elkormányozni. A fa- és a félfakékekkel a szántás különben is rendszerint két személlyel folyt. Az egyik személy, aki ténylegesen irányította a szántást, az eke szarvát fogta, és nem kis erőlködéssel próbálta egyrészt a szántás egyenletes mélységét biztosítani, másrészt pedig az irányt tartani. A kemény, többszörösen és egyenlőtlenül letaposott földben ugyanis nehezen ment el az eke: a tágabb részeken megszaladt, mélyebbre fúródott, míg a tömör felületből könnyen kiugrott, jobbra és balra ki-kicsúszott. Hogy a szántás ilyen viszonyok között is lehetőleg egyenesen, egyforma fogatással haladjon, nagy erőfeszítésre volt szükség: az ekeszarvát tartó személy szabályozta, mélyebbre eresztette vagy följebb húzta az ekét, aszerint, hogy a talaj azt megkívánta. Szántás közben tehát ténylegesen „tartani” kellett az ekét, és aki ezt tette, a szántó személy, a húzó állat irányításával nem sokat törődhetett.

Ennek gondja arra a második személyre hárult, aki a régebbi típusú ekéknél, mint a szántás szükségszerű résztvevője, a vonó állatokra ügyelt, őket irányította, többnyire az ekeszarvát tartó személy igénye és jelzése szerint. A kisegítő személy egyébként az ökrök orránál helyezkedett el, mégpedig az első pár ökör bal oldalán, ahol a még szántatlan, kemény talajon haladhatott. Ha az ökör még fiatal, tanulatlan volt, esetleg kötélén, oldalt vezette, de többnyire csak ostorával irányította, a szántó személy jelzéseinek megfelelően. Neki szóltak ugyanis az efféle irányító szavak: „tüled” vagy „hozzád”, amelynek megfelelően hol jobbra nyomta, vagy balra húzta a tőle jobbra haladó ökröket.²

A szántás tehát a két személytől szoros együttműködést kívánt. Kétségtől, a fontosabb és nehezebb munkát az ekét tartó személy végezte, ő irányította tulajdonképpen a másikat a tevékenységét is. A másik személy ennek megfelelően kormányozta állatait, tartotta az irányt és serkentette a vonóállatot. Feladatainak megfelelően az eke szarvánál levő személy volt az idősebb, tapasztaltabb, míg segítője a fiatalabb. Betanított, szelídebb ökröknél még fiatal gyerek is lehetett.

S bár egy-egy konkrét esetben, szántáskor az eke szarvánál haladó személy szerepe volt a fontosabb, hosszabb távon az ekés kultúra nagyobb arányú elterjesztésében a kisegítő személy nagy jelentőségét is látnunk kell. Azzal ugyanis, hogy e feladatra egészen fiatal, tanulatlan gyerek is vállalkozhatott, lehetőség adódott arra, hogy e kisegítő szerep lévén a szántásban járatlan, azzal saját háza táján meg nem ismerkedhető személy is

¹ L. bővebben részletes irodalommal: BALASSA IVÁN: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973.

² TAKÁCS LAJOS: Az irányjelölés egyik régi formája: „tüled-hozzád”. *Ethnographia* 1980. 249–251.

megismerkedjen e fontos tevékenységgel és annak fortélyait elsajátítsa. Ily módon, a szántóterületek fokozatos bővülése során, a kisegítő személy olyan fontos személlyé vált, aki révén a szántáshoz és a földműveléshez értő személyek száma jelentősen kibővíthető.

A szántásnak ez a második személye egyébként többféle néven került említésre a különféle összeírásokban és peres iratokban, és e nevek jellemző módon megvilágítják e személyek feladatait, és olykor társadalmi helyzetét is. Érdemes mindenesetre ezeket sorra venni.

A szántás kisegítő személyének neve

a) ostoros

Az egyik, talán a legismertebb elnevezés: az *ostoros*, Toldi 4. énekéből általánosan ismert, mely szerint Bence „ostoros gyerek volt annál (ti. Miklós nagyapjánál) néha napján”. S bár a szónak igen korai helynévi említése is van,³ a fenti értelemben a 18. század elejétől tudjuk adatokkal nyomon követni. A legkorábbi adatunk, a Tolna megyei gyűlés 1726. jan. 8-i limitációjából való, amely szerint „egy ostoros gyermeknek a gazda kenyéren 8 forint és bocskor” évi bére.⁴ Összehasonlításul érdemes közölni, hogy „közönséges béresnek” éppen duplája, 16 forint.

Az a tény, hogy az ostoros elsőnek megyei limitációban tűnt fel, egyúttal arra is utalhat, hogy e név és foglalkozás már jóval annak előtte ismert és elterjedt lehetett, hiszen a megyék általában akkor vállalkoztak valamely bér meghatározására, ha annak fizetésében visszaélések, problémák mutatkoztak.

Az efféle megyei limitáció viszont adataink között ritka és hézagos. 1775-ből való Győr megyei adatunk, amely szerint e megye is előírta, hogy a „legalsó béresnek . . ., akit közönségesen Ostorosnak neveznek, adjon a gazda teljes ruházatot”.⁵ Míg egy harmadik limitáció, Sopron megyéből maradt ránk, mégpedig csaknem 100 évvel a tolnai után, 1812-ből. Eszerint „Egy ostorosnak ideihez tehetségéhez alkalmaztatva, lészen kész pénz fizetése, 8 ftul egész 16 ft – azonkívül, mint a továbbiakban olvasható – egy pár ujj és egy pár fejellés Csizma a maga számára, 1/4 kendermag alá való föld, vagy 2 pár fehér ruha.”⁶ E meghatározás ezért is fontos, mert mutatja az ostorosok közti lehetséges fokozatokat: az egészen fiatal, kezdő pénzben csak 8 forintot kapott, a begyakorlott viszont már a dupláját is megkaphatta. Összehasonlításul érdemes közölni, hogy a béres pénzbeli fizetése: 18 forint. De figyelmet érdemel az is, hogy az ostoros fehér – azaz alsó – ruha helyett 1/4 kenderföldet is kaphatott. Ez esetben azt neki kellett elvetni és a termést is feldolgozni. E munka viszont feltételez bizonyos önállóságot, független gazda-

³ TESZ, II. 1098.

⁴ HAJDÚ LAJOS: Az új honfoglalás évszázada. (Tolna megye fejlődése 1680 és 1790 között.) Szekszárd, 1978, 257.

⁵ SÁPI VILMOS: A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig, Budapest, 1967. 61.

⁶ DOMONKOS OTTÓ: Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XV–XIX. század), (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. sz.). Budapest, 1980. 105.

ságot és főképpen hozzáértést. De az ilyen személynek kellett annyi szabad idejének is lennie, hogy a saját munkáját is elvégezhesse.

Több megyéből egyelőre nincs adatunk, és lehetséges, hogy nem is került mindenhol limitálásra az ostorosok bére. Nem jelenti viszont ez azt, hogy ott nem létezett volna e rendszer, és nem élt volna az elnevezés is. Érdekes példát hozhatunk erre éppen az említett Sopron megyéből, ahol a megyei limitáció 1812-ben kelt, viszont az egyik Sopron megyei faluban, Petőházán 1751. jan. 16-án tartott kihallgatáson az egyik pinnyei jobbágy, a 60 éves Beretvás János elmondta, hogy „a kurucz háború előtt Ostorosul 2 esztendeig, s utánna pedig kocsisul 6 esztendeig szolgálta volt” „Zeke István Uramat”.⁷ Szolgálatára eszerint még az előző század végén kezdődhetett és ezzel az ostoros Sopron megyei előfordulása igen koraivá vált. Ugyanakkor az sem lényegtelen – s ez különösképpen a következőkben lesz fontos! –, hogy az ostoros más foglalkozást is folytatott, jelen esetben kocsis is volt, mielőtt mint colonus, önálló gazdaságát kialakította volna.

Valószínű tehát, hogy az ostoros intézmény más megyékben is, és adatainknál jóval korábban létezett. Mindenesetre a különböző peres iratokból előkerült adatok alapján a következő megyékben találkozhatunk az ostoros egyéni említésével.

Az 1753. szeptember 22-én a Somogy megyei Iharosberényben tartott kihallgatás egyik tanúja, a 25 éves beleki Juhász Mihály beszámolt arról, hogy „Ez előtt Tizennégy Esztendővel, – azaz 12 éves korában! – egy Esztendeigh Iharosi Borsos János Sörtvélesei mellett Szolgált, annak előtté való esztendőben pedig – tehát 11 évesen! – Máté Joseph ostorossa volt . . .”⁸ Az ugyancsak Somogy megyei Jádon, 1754. dec. 4-én tartott határperben pedig a somogytúri 56 éves Nemes András vallotta, hogy jól ismeri a határt „mivel elsőben Ostoros Gyermek, az után Szántó Ember Jádon lévén Társaitul és béresektül mutatattott megh nékj . . .” a határ.⁹ 1775. május 15-én pedig a Hetés–Jád határvonal megállapítás céljából tartott kihallgatáson a 75 éves sári Turós János, kit incola-ként említettek, beszámolt arról, hogy „Ennek előtté 55. Esztendőkkal egy esztendeig Kanászul, Két Esztendig pedig az Attyafiainál Ostorosul Szolgálván Jaádi Helységben . . .” volt alkalma a határt megismerni.¹⁰

A Veszprém megyei Lovászpatonán 1570. ápr. 30-án tartott kihallgatáson pedig a 37 éves bakonytamási Kocsis János vallott arról, hogy „Lovász Patonai Helységben nevelkedvén . . . hol az Attya mellett, ki azon időben az Falu pásztora volt, hol pedig más Lovász Patonai Gazda Embereknél szolgálván . . .”, „mint Ostoros ökröket, mint kanász pediglen Sörtés marhákat minden háborgatás nélkül őrzött . . .” A tanú tehát a kétféle foglalkozást váltogatta, és hogy ennek meg volt a lehetősége a két foglalkozás közös vonása miatt is, ezt a következők is igazolják: „magais a’ Fatens – mint a vallomásában olvasható – Ostoros Gyermek lévén szántott és – mint utal az ostoros egyéb irányú tevékenységére – ki eresztvén föllyeb meg nevezett Kut Érbén a Laponon legeltette . . .”¹²

⁷ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 101/13/Qu.

⁸ OL, Esterházy cs. lt., 36. cs. (III).

⁹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92 (XVI).

¹⁰ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92 (XVI).

¹¹ OL, Festetics cs. lt., 48. cs. Scrin., VII/A.

¹² OL, Festetics cs. lt., 48. cs., Scrin., VII/A.

A Vas megyei Baltaváron 1774. május 23-án tartott tárgyaláson viszont a 35 éves pakodi Tóth Ferenc számolt be arról, hogy „a Tanú néhai M. Generális Festetics Ur eö Exellentiaja Pakodi Jobbágynál gyermek korában ostorosul szolgálván Nagy Tilai Embereivel együtt maga a' Tanú is – utalt az ostoros többféle munkájára – hordót Robotban Épületnek való fát a' Balta Vári Kastélyhoz . . .”¹³ Nyilván a robotra is küldött ostoros már nem tartozott az egészen kezdők közé.

Adatainkat egyébként más vidékről is bővíteni tudjuk. A Nyitra megyei Vecsen az 1756. aug. 16-i kihallgatáson pl. a 40 éves negyedi Kőszeghy Ferenc elmondta, hogy „gyermekkorában szakadván Hosszúfalura, és ottang mint egy eöt esztendeig Ostorosul szolgált . . .” A továbbiakban arról is értesülhetünk, hogy nem is egy embernél, hanem nyilván ott, ahol – pl. a családi munkaerő ellátás változása következtében – éppen szükség volt rá. Mint értesülhettünk tőle, „elsőben Turóczy Jánosnál (ti. szolgált), azután, Örög Miszáros Jánosnál, de – mint füzte hozzá a feladataira utaló megjegyzést – többnyire Ur dolgán töltvén az Időt, ezért valóságos határ jelyrül semmit nem tud . . .”¹⁴

A Nógrád megyei Nándorban pedig az 1756. ápr. 26-án tartott határmeghatározó per alkalmával a 78 éves herecséni Szalaj György arról adott tájékoztatást, hogy „midőn még Ifjú Ostoros korában Nándorban lakott volna . . . másik Apja néhaj Bagyal Miklós 109 Esztendős Ember akkor Nándorban lakván úgy mint magam Örökjét szabadon szántott volna, (ti. egy darab parlagot) a' Fatenst, hogy rosszul ostoroskodott, meg-is üstekezte . . .”¹⁵ Ez a közlés egyúttal rávilágít az ostorosok korántsem gyengéd bánásmódjára és nehéz tanulási lehetőségeire.

S hogy az ország egyéb részein, így pl. Alföldön sem volt ismeretlen az ostoros név, és a vele jelölt foglalkozás, azt a szónok a fenti értelemben való 1745-ös Békés megyei és 1754-es szegedi előfordulása is igazolja.¹⁶ De az is igazolható, hogy ostorosokat nemcsak jobbágyságok alkalmaztak egész évi – vagy szezonra kiterjedő – szegődéssel, hanem urasági gazdaságokban is, mégpedig napszámbérben. A Festetics-uradalom tolnai tisztartójának 1747-es számadásában például a következő tétel szerepel: „Midőn az M. Uraság részire Szántásnak idejiben Ostoros Leginkiket, az Biresek megkívántatnak, füzettem 156 nap Számat azoknak és téssen mindenestül 18 frt 46xr”, majd később: „Item octoberben füzettem az Ostoros Leginyikieknek 36. nap számat a 15 xr, 5 ft 40 xr”, és végül: „Item másodszor voltak az Ostoros legénykéek az Béressek mellett 42. napig, füzettem a 15 xr, 6 frt xr.”¹⁷ 1749-ben ismét feltűnnek az ostorosok, mégpedig a napszám-elszámolás tételeinél. Mint olvasható: „A Béressek mellyet lévő Ostorosoknak Napszám 28, frt 3 xr 26.”¹⁸

¹³ OL, Festetics cs. lt., 13. cs., Scrin., II/B.

¹⁴ OL, Inquisitiones Jur. T. R. 17/1171.

¹⁵ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 568/93/B.

¹⁶ Magyar Nyelv, 1957, 519; 1962, 226.

¹⁷ OL, Festetics cs. lt., 40. cs. Scrin., III/B/K.

¹⁸ OL, Festetics cs. lt., 41. cs. Scrin., III/K.

b) ökörhajtó gyerek

Másik nevük, mely talán még közvetlenebbül utal a fiatal gyerekek teendőire: „ökörhajtó gyerek”.

Jellemző módon az a két adat, mely rendelkezésünkre áll, ugyanazon Nyitra megyei faluból, Hosszúfaluból való, ahonnet már az ostoros elnevezést is idéztük. Nyilván a gyerekeknek egy helyen is többféle neve élhetett egymás mellett. Az 1756-os kihallgatásnak másik tanúja, a 60 éves kajali Fülep János arról szól, hogy „lehetett nyolcz esztendő Gyermekek ezen Tanú – és e kormegjelölésnek a későbbiekben lesz még jelentősége! –, mikor Kajalról Hosszúfalura szakadt és ott Sógoránál Vancsa Jánosnál Ökörhajtó Gyermekek 4 esztendeig szolgált . . .”¹⁹ Mint e sorokból is kiderül, a rokoni kapcsolatoknak sem lehetett lebecsülendő szerepe a gyerekek elszegődésében – különösen ilyen fiatal korban.

S hogy a vidékre szegődésnek egészen más oka is előfordult, az kitűnik egy következő tanúnak, a 68 éves soponai Tóth Györgynek vallomásából, aki elmondta, hogy „E Tanú is Kis Gyermekek korában Mostoha Apja által megverettetvén Soponyáról elszaladt Hosszúfalura és ottan nem tovább csak Szent Iván naptul fogvást Újesztendeig Ökör hajtó Gyermekek Vancsa Jánosnál szolgált – és mint hozzáfűzte – az alatt is pedig többnyire Ur dolgára Sellyére járván . . .” dolgozott.²⁰

Mint megfigyelhető, e tanú ugyanannál a személynél – nyilván más időpontban – ostoroskodott, mint az őt megelőző Fülep János. Ez pedig azt mutatja, hogy egyes személyeknél – ahol pl. nem volt megfelelő kiskorú gyermek –, állandó igény jelentkezett a kisegítő személyre. Ugyanakkor az is érdekes, hogy e két említett személy a korábban említett Kőszeghy Ferencsel együtt bár különböző falukból valók, de valamennyien ugyanazon helységben, Hosszúfaluban ostoroskodtak. Úgy látszik, voltak falvak, ahol különösképpen igénybe vették az efféle fiatal munkaerőt.

c) szántó gyermek

Ugyancsak az ostorosok feladat körét, sőt talán legfontosabb teendőit világítja meg a következő kifejezés: „szántó gyermek”, amely „szántó gyerkőcze”, „szántó legény” változatban is előfordult.

A Tolna megyei Pincehelyen 1755. júl. 3-án tartott kihallgatáson a 65 éves székhelyi Bálint György számolt be arról, hogy „Örög Székelyben, Szomszéd Helységben Kicsinségétül fogva lakván . . . Szántó gyermek Létére, midőn az Öreg Székelyi földről Szántó Marhával Gyánti Pusztá Malom helyére ki járt volna,” hallotta, hol a határ.²¹ A Somogy megyei Simonfán 1765. ápr. 15-i határper alkalmával pedig az 59 éves atalai Hegedüs Máté vallotta, hogy „ez előtt 46. Esztendővel – tehát 13 évesen! – Simonfai Kis Jánosnál Szántó gyermek Esztendeig lévén . . .” ismerte meg a határt.²² Az ugyancsak

¹⁹ OL, Inquisitiones Jur. T. R., 17/1171.

²⁰ OL, Inquisitiones Jur. T. R., 17/1171.

²¹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 554/92/IV.

²² OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 563/92/XVIII.

Somogy megyei Darányban az 1751. nov. 30-án tartott kihallgatás egyik tanúja a 36 éves Tóth István a következőképpen tájékoztatott sorsának alakulásáról: „Ezen Tanú Darányban született, és ott Tizenhat Esztendő koráig nevelkedett, melly üdők alatt Ökröket őrzött, s'mint Szántó Gyerkőcze most tizen nyolcadik Esztendeje, hogy onnét elvette Lakását.”²³ S végül a Hont megyei Ölveden, az 1714 okt. 10-én tartott kihallgatáson az egyik tanú a 70 éves zalabai Vitenczy István arról szólt, hogy „hallotta Kiss Eölvedi Szántó Legényektől”, hogy a kérdéses határrészen veszélyes a legeltetés.²⁴

d) ökrész

Ez utóbbi adatokból már az is kitűnik, hogy a szántó gyerekek igen fontos feladata a szántó ökrök ellátása, ill. megfelelő ideig való legeltetése. Szántás után ezek vezették a füves helyre, és ott esetleg éjszakán át is őrizték. E feladatkörükre utal a következő elnevezésük is: az „ökrész”.

Első adatunk abból a panaszlevélből való, amelyet a Heves megyei szücsiek küldtek 1742. szept. 30-án a vármegyére és amelyben elmondták, hogy a szomszédos fancsaliak, noha kitiltották őket a legelőjükről, azok „éjczakára kelvén az cselédgyeinkre és ökrészeinkre . . . rajta mentek vala” és őket halállal fenyegették.²⁵ A következő az 1751. aug. 4-én a Tolna megyei Kakasd és Börsöny határmegállapításakor rögzített adat, az egyik szekcsői tanú vallomásából áll rendelkezésünkre, aki elmondta, hogy „Hidason lakván tizen kilencz Esztendő korbán hétrül hétre őrzötte Börsöni Pusztán Szántó Ökreit, s ottan — amint hozzáfűzte — több Ökrészek között éltess emberek is lévén, azok az Tanúnak és hozzája hasonló ott lévő ökrész ifjaknak egiszlen megh mutatták” a határt.²⁶ S végül a Hont megyei szomolyaiaknak 1765. május 18-án a tisztartóhoz küldött levelében olvashatjuk, hogy a helyszíni szemle során megállapították, hogy az ökrök, melyek legelése miatt keletkezett a perlekedés, „a Somodi földén feküttek meg, a' mint az Ökrészek mutatták . . .”, kikre az őrzésük volt bízva.²⁷

e) béres szolga

További elnevezésük már nem annyira speciális feladataikra utal, hanem általában társadalmi helyzetükre, megbecsülésükre. E név pedig: „béres szolga”, amely egyúttal kifejezi alkalmazásuk módját is: a gazdákhöz való szegődést. Nem lehet véletlen, hogy az uradalmakban napszámban alkalmazott, személyeknél nem találkozhatunk ezzel az elnevezéssel.

Mint az 1742. szept. 16-án a sárdi-csokonyai határper alkalmával az egyik tanú az 53 éves mocsoládi Hány Mihály elmondta: „még Kurucz háború előtt Csokonyában jött s

²³ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 560/92/XV.

²⁴ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 564/93/C.

²⁵ PML, XII/12.

²⁶ OL, Festetics cs. lt., 38. cs. Scrin., III/B.

²⁷ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 566/93/E.

eleintén gyermek korában négy vagy öt Esztendeigh béres szolga volt, azután — fűzte hozzá a foglalkozás-váltásra utaló szavait — sok Esztendeigh Pásztorkodván Csokonyában . . .” töltötte életét.²⁸ Ugyancsak csokonyai szolgálatra utalnak annak az 50 éves mocsoládi Csere Andrásnak a szavai, aki az 1756. okt. 11-i hetési kihallgatáson vallotta, hogy „Csokonyában Barbás nevű Gazdánál és másoknál négy Esztendeigh Béres Szolga volt . . .”, és ennek megfelelően ő is részt vett a szántásban.²⁹

S nemcsak a vidék, hanem gyakran a falvak is egyeznek, ahol nemcsak az előbbi kifejezések valamelyikét, mint pl. az ostorost, hanem az átfogóbb értelmű béres szolga elnevezést is alkalmazták a szántó gyerekekre. Így az 1756-os nándori határperben nem csupán ostorosról esett szó, hanem az egyik tanú, a 48 éves tereskei Lami Albert ugyane foglalkozásra a béres szolgát is említette a következőképpen: „Kiss Gyermekségétől fogva emberi korig Nándorban lakván a’ Fatens Béres Szolga korában” jól megismerhette a határt.³⁰ Vagy az 1745. május 10-én Jád és Hetés között tartott határperben is a tanúk nemcsak ostorost, hanem béres szolgálatot teljesítő személyt is említettek. Így a felső-bogáti 28 éves Szalay Mihály is, aki éppen mint ökörpásztor szolgált, beszámolt arról, hogy „Tizen hat Esztendőnek el folyása alatt tett, hol Borjú Pásztorságának, hol pedig Jaádi Gazdánál való Béres Szolgálatjának ideiben azon Jaádi Helységnek Határját Marhával . . . legeltetve jártatván e’ Tanú elégségesképpen Tapasztalta”, hol a határ.³¹

f) béres, ifjabbik béres

Lényegében az előbbinek a változata, egyszerűbb alakja az az elnevezés, amely csak „bérest” említ vagy csak azt, hogy „béresül szolgált” az a személy, akiről éppen szó esett. De ha éppen jelölni kívánták a béresek közti különbséget, „ifjabbik bérest” említettek, mint az 1733. febr. 3-i mezőkomáromi határperben is, ahol a veszprémi 53 éves Csandj István elmondta, hogy „gyermeksigiben Kenyeressy Péter Uram Istenben nyugodott Aszonát Özvegyiségiben Szolgált volna, úgy mint ifjabbik Béresül . . .”³² Az 1756. július 3-án a Zala megyei Szentpéter és Péntek falu között tartott határvizsgálatkor elrendelt kihallgatáskor a csödei 56 éves Farkas János is elmondta, hogy „Ez előtt circiter negyven esztendővel itt Kerka Kutason néhai Ponkor Pétert béresül szolgált . . .”³³ De hasonlóan emlékezett meg szolgálatáról az a marusi 54 éves Serfőző Péter is, aki a Hont megyei Szokolyán 1763. júl. 14-én tartott kihallgatáson elmondta, hogy „Tizennyolcz Esztendeje, hogy e’ Fatens Szokolyai helységben ki költözködött, az hol kis korátul fogva föl nevelkedett, s’ azon idő alatt ott való Gazdákat Biresül, az Böcsületes helységet pedig Ökör Pásztorul szolgált . . .”³⁴

De nemcsak az efféle foglalkozás-váltásra akad adat, hanem arra is, hogy béresnek még nemes ember is elállott. Amint az 1766. ápr. 26-án Dinnyésen tartott kihallgatáson,

²⁸ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI.

²⁹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI.

³⁰ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 568/93/G.

³¹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI.

³² OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 589/99/V.

³³ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 589/99/V.

³⁴ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 565/93/D.

Ns Nagy István 76 éves, ladányi lakos elmondta, „Ez előtt eötven kilencz esztendővel – azaz 17 éves korában! – szolgált béresül tizen két esztendeig, Lakosul pedig – hogy a foglalkozás váltásra utaló szavait is idézzük – mint egy eöt esztendeig lakott Pákozdon...”.³⁵ Más esetben pedig arra is fényt vetnek az adatok, hogy e béresek szolgálatuk idején is igen mozgékonyak lehettek, s egyetlen helységben több gazdát is megjárhattak. Ez derül ki pl. annak a 30 éves, aszalói Paté Jánosnak szavaiból, aki a Somogy megyei Orcziban, 1756. szept. 2-án tartott vizsgálat során elmondta, hogy „még Gyermekségében szakadott ide Orcziban Atyával együtt a’ Tanú, azután pedig föl csördülvén, Tizen egy egész esztendeig itt Orcziban lévő Lakosokat, úgy mint Baksa Pétert, Varga Jánost, Bolla Pétert és Baksa Jánost Béresül szolgált és – mint további útjára is utalt – csak a’ múlt Szent György Napkor vette által szolgálatyát Aszaló helységben...”.³⁶ Egyébként a sűrű helyváltoztatás korántsem biztos, hogy nyughatatlan egyéniségéből fakadt, hanem sokkal inkább abból, hogy az említett gazdáknak éppen akkor kellett a segítség.

Amint az eddigiekben, az elnevezések áttekintése során is láttuk, a kisegítő személyt elsősorban a fő munkánál, a szántásnál alkalmazták. Erre utalnak a következő nevek: *ostoros, ökörhajtó gyerek, szántó gyerek*, illetve *szántó gyerkőcse*. Közvetve a szántásra utal az *ökrész* név is, hiszen a gyerekek feladata volt a szántás után az ökörlegeltetés. E konkrét feladatoknál jóval tágabb tevékenységnek lehetőségét veti fel elsősorban társadalmi oldalról megvilágítva, a *béres szolgál* és a *béres* elnevezés.

A béres szolgálak egyéb teendői

Jórészt az eddigi konkrét munkákhoz kapcsolódnak azok a további adatok is, amelyek részletesebben megvilágítják a teendőket, és ugyanakkor kiterjesztik azok határát. Ez tapasztalható pl. azon Zala megyei batyki, 56 éves, colonusként összeírt Mészáros János vallomásában is, akit 1753. szept. 20-án a Vas megyei Baltaváron hallgattak ki, és aki elmondta, hogy „ezelőtt mint egy harmintzhat esztendővel – tehát 10 éves korában! – Batyki helységben Dömötör György ugyan Batyki lakoshoz kerülvén Béres Szolgálatban és három esztendőig annál Szolgálván”, mint említette, „gazdája részére szántott is” a kérdéses földeken és ott „gabonájok is termett nekik tsak nem minden második idén” s abból, mint hozzáfűzte „föld keresztet Végedi Uraságoknak adtak...”.³⁷ S-mindezt azért tudta a tanú olyan pontosan, mivel, mint elmondta, „e’ Fatens is tsépölt részekre...”

A béres szolgál tehát a szántáson kívül a robot vagy részes munkákban is részt vett. Ezenkívül természetesen legeltette az ökröket, mégpedig nemcsak a gazdájáét, hanem szerben a faluét is. Mint a tanú a fentiek folytatásaképpen elmondta, „azon Gazdájának és az egész falunak Ökreit Ökör Szerben is sok ízben azon Végedi akkorbéli pusztá helységben” őrizni szokta.³⁷

Egy másik tanúnak, a lelei (Somogy m.) 47 éves Törsök Ferencnek vallomásából pedig, melyet a Koppányban 1754. aug. 11-én tartott határperben tett, némi felvilágosítást kaphatunk az ökörvezető ruházatára, pontosabban lábbelijére is. Mint a tanú, aki

³⁵ OL, Batthyány cs. lt., 176/Hp.

³⁶ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 559/92/XIV.

³⁷ OL, Festetics cs. lt., 15. cs., Scrin II/G.

Őszödön született, majd Karádon három évig kanászként szolgált – tehát pásztorból lett béres szolga! – elmondta: az utóbbi helyséből „Füredre Csók István Fatens anyjával edgy Testvér a’ Tanút magával vitte – tehát őt is közvetlen rokonsága alkalmazta – ennél – amint további sorsát magyarázta – fél esztendeig szolgáltán, midőn edgyszer Szántásbul s.v. bocskoráért haza ment volna, azon Attyafiátul megh verettvén ell kergettetett...”³⁸

S egy következő tanúnak, a Zala megyei ortoházi 76 éves Deső Farkasnak vallomásában, melyet ugyancsak a Zala megyei Demeföldén 1758. szept. 9-én tett, fény derül a szántó gyerekek egyéb teendőire is: így pl. nekik kellett az elkopott ekevasat élesítésre a kovácshoz vinni, nemegyszer – mint a jelen esetben is – a szomszéd faluba. Mint elmondta: „Zebeczkérül ez előtt circiter 60 esztendővel Lakását Orthoházára, ahonnénd is csak rövid idő múlva Szántó vasát Döme földén lakozó Kovács Mártonhoz élesíteni hozta...”³⁹

A foglalkozás váltogatása mellett azt tapasztaljuk, hogy egy-egy gazdánál is a legváltozatosabb teendőket kellett végezniök. Ez tűnik ki a Somogy megyei Aszalón 1788. febr. 28-án tartott kihallgatás egyik tanújának, a 30 éves várdai Papp Istvánnak szavaiból is, aki „tíz egész esztendeig Aszalói Gazdákat holl Béres képpen, hol Kotsis képpen szolgáltán... sok számtalanszor mint Szolga a’ falu Számára – valószínűleg közmunkában – az Kérdésben foglalt erdőben vesszőt vágott, Ökreit pedig legeltette s nevezetesen a’ Szana hidgyánál lévő folyóbul eöket itatta is”⁴⁰. Az ugyancsak Somogy megyei magyaratádi 44 éves Eszed Tamás is, akit az 1766. ápr. 25-i Bogáth-Magyaregres közti határperben hallgattak ki, elmondta, hogy „Nagy Ferenc nevezetű Egresy Lajosnál Béres Szolga képpen Szolgált, Kötelességéhez képest Gazdája Szarvas Marhái az Ductualis helyekre elvezette... Nagy Ferencz, Nagy György réttyéig (mellyet a’ Tanú Gazdájánál szolgáltán kaszált és belüle Szénát is hordott...)”⁴¹

De ugyanezt tapasztalhatjuk más vidéken is a béres szolgák feladatait vizsgálva. A Nógrád megyei nagyhalápi 30 éves Kelemen György is, akit az 1756. ápr. 26-án Nádorban tartott határperben hallgattak ki, vallomásában arról beszélt, hogy amíg „Nándorban volt béres Szolgálattyában”, „mindenkor ökreit, sokszor pedig Soros képpen s.v. Sertéseket is békességessen őrizte, fát is épületre valót két ízben gazdájával vágván azt Nándorban békével el-is horta...”⁴²

Éjszakai legeltetés, kint alvás

Végeredményben a béres szolgák – amint ezt az említett példák is érzékeltetik –, a jobbágygazdaság minden lényeges munkájában részt vettek, és ha volt hozzá érzékük, e munkákat jól el is sajátíthatták. Mindamellett az is világos, hogy fő feladatuk a szántás és az ökörgondozás köré összpontosult. S ez nem is jelent semmi különlegeset, hanem csak azt, hogy aki önálló gazdaságot folytatott és ehhez vonó állatot tartott, annak az állat

³⁸ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 555/92/VII.

³⁹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 587/99/III.

⁴⁰ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 559/92/XIV.

⁴¹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 563/92/XIX.

⁴² OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 568/93/C.

gondját is viselni kellett. S mivel ez időben még kevés takarmányt termeltek, amivel az állatot otthon tarthatták volna, az etetés többnyire abból állt, hogy az állatot legelni vitték. A szántás jellegzetes vonóállatát, az ökröt ezért is kellett, napközben is, déltájt, majd este és éjszaka is rendszeresen legeltetni. S hogy ezt megtegyék, az ökörhajtónak, akire legeltetéskor is a vonó állatot bízták, kellett az éjszakai legeltetésnél is az ökrök mellett maradnia. Ezért is tapasztalhatjuk minduntalan, hogy a 18. században szántás alkalmával az állat is és gyakran a szántás minden résztvevője is, kint a szabadban tanyázott, többnyire valamely itatóhely közelében. Erről számolt be a Győr megyei Koroncóról való 66 éves, Ns Bíró István is, aki 1753. szept. 22-én tett vallomást, Kóny és Barbacs határperében. Amint elmondta, „a Fatens, mint Kónyi lakos, a’ midőn a’ Szántásnak ideje volt, Szántogatván több Társaival együtt a’ meg nevezett itató helyre sokszor haitotta marháit, s’ étszakai Szállásra is oda vette magát Marháival . . .”⁴³

Mint a fentiekből is kitűnik, a szántók egy-egy határrészen többen összejöttek és gyakran tűz mellé húzódtak, melyet a szabadban raktak és ott is aludtak. Ez derül ki annak a mágocsi (Baranya m.) 37 éves Dörnyei Miklósnak is szavaiból, aki az 1756. aug. 2-án Döbröközön tett vallomása szerint, egyszer meg is látogatta a szántókat az egyik kérdéses határrészen: „Estve, vacsora időtájban, a’ midőn már azon Döbröközi Szántók s’ Szolgák földök mellett lévő tűznél feküdtek és aludtak . . .” Az eset egyébként, amint azt egy másik tanú elmondta: „Szent Iván Nap után esett”, tehát nem éppen hideg időben.⁴⁴ A tavaszi és őszi időben a tűzrakást egyébként a hideg is indokolta. Ilyen esetben az összeretelt ökröket felváltva őrizték, amíg a többi a tűz mellett pihent.

Előfordult viszont az is, hogy a szántás és a legeltetés a határszálon folyt, ahol megvolt a lehetőség arra, hogy a legelő állat fű után kutatva, idegen területre tévedjen. De nemegyszer a határszálon legeltetve szántszándékkal is áthajtottak idegen földre, különösen, ha ott dúsabb fű mutatkozott. Ilyen esetben a harangot, amely az ökrök nyakán lógva és kolompolva állandóan jelzést adott, hogy merre is kell az állatot keresni, bedugták egy fücsomóval. Efféle, titokban folyó legeltetésről is esett néha szó a korabeli iratokban. Így pl. abban az 1714. okt. 10-én, a Hont megyei Ölved és Pásztó határaitól felvett jegyzőkönyvben is, amelyben – az egyik tanú – a 70 éves zalabai Vitenczy István vallomása is olvasható, aki mint elmondta: „hallotta Kiss Eölvédi Szántó Legényektől”, mint töprengtek, hogy a vitás területre hajtsák-e ökreiket, mivel féltek, „ha észre vesznek Pásztóiak bennünket, be hajtyák” állataikat és végül is, hogy ezt elkerüljék, „még az Kolompjokat is begyugták”.⁴⁵ Vagy 1738. aug. 3-án a Vas megyei Bozsok és Gencs közti határperben a 65 éves toronyi Róka János is azt vallotta, hogy ha a vitás erdőre „marhájokat oda hajtották, loppal és bé dugott Harangal őrzötték . . .”⁴⁶

A legelő állat egyébként őrizet mellett is messze elkóboroghatott a jobb fű után és ha kárban érték, behajtották. Ez történt a Hont megyei Szokolyán is, ahol 1765. május 18-án a falu bírái panaszlevelet küldtek a tiszttartóhoz és abban többek között beszámoltak az eddigi vizsgálatuk eredményeiről is. Ez pedig azért lehet számunkra fontos, mivel nemcsak a legeltetés helyét, annak körülményeit, és a legeltetők tüzelőhelyét írták le

⁴³ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 548/90/C.

⁴⁴ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 556/92/IX.

⁴⁵ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 564/93/C.

⁴⁶ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 546/89/D.

pontosan, hanem azokról a személyekről is szóltak, akik éppen az ökrökkel kint háltak. Ebből pedig éppen a legeltetés személyi összetételéről értesülhettünk, többek között arról, hogy köztük kik voltak béres szolgák. Amint a panaszlevélben olvasható, a bíró és a kijelölt esküdtek – mint a szöveg mondja – „ki mentünk azon helyre, az holott tegnap háltak Lós András Szolgája, Varsányi Istók, Tar Péter fia ugyan Péter, Kávai András fia János, Lakati Bálint fia Sámuel, Kávai György és Boros János szolgája Sőtí József, öten ökreikkel . . .” s amint hozzáfűzték: „a tűzőknek helyét is láttuk . . . a tűz hely nagyon a’ Somodi Istvány mellett alól való cseres mesgyébe az ökrök pedig a’ Somodi földén feküdtek meg . . .”, és onnét „tegnapi napon hajnalban Lós István és András öt ökre és Tar Péter két ökre elveszett . . .” Egyébként mint kiderült, „egyiken sem volt kolomp”.¹⁷

Az eset helyének és körülményeinek bemutatásán túl, számunkra most talán az a legérdekesebb, hogy az ökröket öt fiatal őrizte, akik közül három az ökör gazdájának fia, kettő pedig szolgája. Ha az arányt némileg jellemzőnek fogadjuk el, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a legeltetést nagyobb részben a tulajdonosok fiaikkal végeztették – akkor természetesen, ha a célra volt serdülő gyerekek. Akinek nem volt, annak kellett béres szolgát fogadnia. Ez történt Lósi András esetében, akinek szolgája Varsányi Istók viszont a gazdáján kívül másnak is őrizhette ökreit, hihetőleg Lósi András testvérének. A vesztesek között ugyanis Lósi András mellett Lósi István is szerepelt. A másik szolga Sőtí József esetében pedig az a feltűnő, hogy neki két gazdája is volt, Kávai György és Boros János. A közös alkalmazás okát természetesen nem tudhatjuk, és csak éppen feltételezhető, hogy a két személy esetleg állatait összefogva végeztette a munkát és így arányosan hasznosíthatták a szolga munkáját is.

E konkrét eset mindenképpen arra világít rá, hogy a szántó ökrök gondozói között nagy számban voltak a béres szolgák, öt közül hárman. S ha ez a gyakorlatban – esetleg vidékek szerint is változott, az bizonyosnak látszik, hogy a béres szolgák, azaz a kisegítő személyzet száma viszonylag magasra rúgott. E tények jelentőségét pedig egyáltalán nem lehet lebecsülni. Azt jelenti végül is, hogy évről évre igen nagy számban vettek részt a szántó személyek mellett olyan fiatalok is e munkában, akiknek szűkebb családi környezetében nemigen adódott volna alkalma, hogy a szántást és általában a jobbágyi munkát, annak szervezetét megismerjék. Mert nyilvánvaló, hogy e korántsem idilli életre csak az szánta el magát, vagy csak azt küldték el, akinek nem volt más választása a nyomasztó szükség idején. Az, akit nehezen tartott egyébként is a család, mert vagy árván, egyedül maradt, vagy éppen az, aki maga is tanulni akart. Mert végül nem zárható ki ennek a lehetősége sem, illetve annak, hogy egyeseket szüleik egyenesen tanulás okáért küldtek béresi, ostorosi szolgálatra már egészen korán, zsenge korukban.

A béres szolgák korai munkakezdése

S ha most újra emlékeztetbe idézünk néhány adatot, e szolgálatra küldött gyermekek koráról, méltán el is szörnyülködhetünk. A Somogy megyei Cserénfa és Szentbalázs határain 1755. júl. 15-i meghatározás alkalmával pl. az egyik tanú, az 57 éves taszári Kiss Péter elmondta, hogy „hét esztendősen Korában lehetett az Fatens, midőn Cserénfára . . .

¹⁷OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 566/93/E.

szakadott, a' hol-is Fejér Illyés, Balogh Görgej és Balogh Miklós Gazdáknl már béresül, már Pásztorul mint egy 27 Esztendeigh, az után Sz. Baláson Nagy Péternél két Esztendeig Pásztorul Szolgált . . ."⁴⁸ A hét éves kortól kezdett munka, amelyet több helyen és foglalkozását is változtatva végzett, bármennyire is terhes, és olykor megalázó volt, végül is annyi tapasztalatot és ismeretet eredményezhetett, hogy a béres szolga önálló gazdálkodást is kezdhett. A fenti személy a per idején már „incola” néven szerepelt, ami itt is a jobbágy egyik elnevezését jelentette.

Egyébként nemcsak a béres szolgák kezdtek ilyen fiatal korban a munkát, hanem csaknem minden falusi gyermek. A családi munkaszervezetben már igen korán részt kaphattak a különféle munkákban, és a fiúgyerekek pedig a szántással kapcsolatos feladatokban. De ez annyira természetesnek mutatkozott, hogy alig történt említés róla. Inkább azt rögzítették a különböző vallomásokban is, ha a rendes családi munkarend – valamilyen oknál fogva – felborult és a család tagjai, köztük a gyerekek is szétszéledtek, idegen helyre kerültek, olyan helységbe, amelyek határaitra később, pl. határper alkalmával, vissza kellett emlékezniük. Ilyen kényszerű esetről, a család széteséséről és a rokonokhoz való költözködéstről – ahol végül is mint a szántásnál kisegítő személy került alkalmazásra – számolt be a Somogy megyei Hetésen az 1756. okt. 11-én tartott határperben a nagybajomi 25 éves Bali István is, aki mint elmondta, „árván maradván Attya polyában vitte Csokonyára (Nagy) Attyok fiához, aki is Attyával a' Fatenszt tartotta . . .” Itten „Nyolcz esztendős korában Szántani Báltya ekéjével ki járt”, majd később mással is, így pl. „Tóth Istvánnal, oda való lakossal, Alsó Erdő mellett fekvő földeket – melyek mentén a határt meg kellett határoznia – szántotta . . .”⁴⁹

Előfordult, hogy egyetlen határperben több személy is beszámolt arról, hogy egészen gyerekkorban kezdte a szolgálatot. Így pl. az 1766. ápr. 25-i Bogát és Magyaregres közti határvita tárgyalásán a turbói 80 éves Páll Mihály és az 52 éves Pacsir Pál is. Mindkettőnek a beszámolója, melyben valójában a határról szerzett ismeretük valódiságát támasztották alá személyes tapasztalatuk igazolásával, annyira jellemző a béres szolgák életére, hogy azt érdemes bővebben is közölnünk. Vallomása elején Páll Mihály elmondta, hogy „M. Egres nevű helységben születettvén Tíz esztendős korában Porga Gyurkánál, annak utánna pedig Simon Istóknál, Kozáry Jánosnál Egressy Lakosoknál mindenestül hat esztendeig Béresy hivatalban Szolgált, s' valamint a többi Pásztor társai – füzte hozzá – úgy maga is a' Tanú Ökreivel hálásra kint járván a' Ductusban meg nevezett határos jelekig, azokat mindenkor bátran őrzette és legeltette . . .”⁵⁰ A másik személy Pacsir Pál, valamivel később kezdte szolgálatát, „Tizenkét esztendős korában – számolt be élete alakulásáról a vallomásban – Magyar-Egresre szakadván, ott lakozó Nagy Péternél előtt, Kozári Jánosnál egy, Kántor Istvánnál három, Kis Györgynél egy, Nagy Ferencnél egy, Kozári Andrásnál hat, és Porga Ferencnél egy Esztendőig Béresi hivatalban állandó képpen Szolgált a' Fatens . . .” S amint még a munkájával és helyismeretével kapcsolatban hozzáfüzte: „a' tájon Számtalanszor Szarvas Marháival föl, s'alá járván azokat minden bántás, háborgatás nélkül az említett határos jelekig őrzette és legeltette . . .”.

⁴⁸ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 563/92/XVIII.

⁴⁹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI.

⁵⁰ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 563/92/XIX.

Egyébként a gyerekek korai munkavállalását sok más adattal is igazolhatjuk. A Nógrád megyei Moharán 1737. jún. 28-án tartott kihallgatáson a 70 éves csesztvei Despot György is arról vallott, hogy „tíz esztendő korában éppen akkoriban lakozó Dobos Jánosnál” kezdte szolgálatát.⁵¹ A Somogy megyei Hetésen 1776. nov. 5-én tartott határperben pedig a 70 éves Szabó János számolt be arról, hogy Hetésről „13. vagy 14. esztendő korában ide Jádra jött Szolgálni”.⁵² A Pest megyei Szentmiklóson az 1790. aug. 10-i perben vallomást tévő mácsai 37 éves Kis Ferenc pedig „ez előtt circiter 24 Esztendővel”, azaz 13 évesen kezdte béresi szolgálatát.⁵³

És így folytathatnánk tovább az adatok felsorolását, melyek ugyan összességükben korántsem szívderítő képet nyújtanak a gyermekmunka igen kiterjedt alkalmazásáról. Pláne, ha hozzávesszük, hogy a tanúknak idézett emberek csak ritka esetben tudtak munkakezdésükről pontos évekkel szolgálni, és többnyire csak efféle általános megjegyzésekkel találkozhatunk vallomásukban, mint „fiatal korában”, „ifjú korában”, „gyerek korában” stb., melyek mögött ugyancsak a fentiekhez hasonló időmeghatározást kell gyanítanunk.

A komplex ismeretszerzés lehetősége

S bármennyire is ridegnek és embertelennek vagy kegyetlennek is tűnik a mai ember szemében a gyerekeknek ilyen korai munkába fogása, idegen helyre szegődtetése, és bármennyire is súlyos az afféle munka, mint a nehézkes ökrök vezetése vagy azok éjszakai őrzése, azt azért látni kell, hogy a nehéz évek alatt, mit e gyenge gyerekeknek munkában, szigorú fegyelem alatt, és távol szüleiktől tölteniük kellett, sok mindent megtanultak. Először is elsajátították a földművesmunkát, a legfontosabb szerszám, az eke működtetését, mégpedig először az ekét húzó ökrök vezetését, majd idővel az eke kormányozását is. De megtanulták a többi paraszti szerszám használatát is, mint amilyen a sarló, kasza vagy ásó és kapa. Elsajátíthatták egyúttal a paraszti munkabeosztást, munkarendet, a földek kiválasztásának, feltörésének, pihentetésének módját, és mindazt az apróbb, nagyobb fogást, ami a paraszti élet folytatását lehetővé tette.

Amint láttuk, a gyerekek első munkája, mely a szántásnak volt tartozéka, az állatok vezetését, majd gondozását, etetését jelentette. Nekik kellett az éhes állatot füvellésre vinni, ahol lényegében olyan volt életük, mint bármely más pásztoré. Életük tehát összetett volt, és a paraszti élethez tartozó ismeretekkel együtt valójában az állattartásnak, gondozásnak is bizonyos fogásait elsajátították. Gondoskodásuk viszont nem pusztán a vonóállatra terjedt ki, hanem alkalomadtán nekik kellett a ház sertéseit is őrizni, esetleg makkoltatni vinni. De ismeretszerzésük – éppen a jobbágyi élet napi gyakorlatán keresztül – kiterjedt a szolgáltatások rendjének megismerésére – hiszen robotra is gyakran őket küldték – éppúgy, mint a cserealkalmak, értékesítési lehetőségek, vásárok, piacok áttekintésére.

⁵¹ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 567/93/F.

⁵² OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI.

⁵³ OL, Inquisitiones Jur. T. R., 17/2719.

S ha hozzá vesszük mindezekhez azt is, hogy e béres szolgák csak a legritkább esetben maradtak meg egy helyen – már az alkalmazó család munkaerejének változása következtében is –, és több családnak – esetleg más-más faluban – sajátos rendjét, munkatempóját, fogásait is megismerhették, elképzelhető, hogy a fogékonyabbak mindennapi gyakorlattal és tapasztalati anyaggal érték el férfikorukat.

E kisegítő munkákra ugyanis, mint utaltunk is rá, nem pusztán a gyermektelen, egyedül álló gazdáknak volt szüksége. Nekik állandóan, folyamatosan. De időlegesen azoknak is, akiknél ugyan népes volt a család, de vagy erőtlének az idősek, vagy nagyon fiatalok, csecsemőkorúak a gyerekek. Az ilyen családoknál is néhány évig szükséges volt a kisegítő munkás alkalmazása. A gyermektelen gazdák pedig szinte életük végéig alkalmaztak, ami gyakorlatilag öt-hat vagy esetleg nyolc-tíz béres szolga alkalmazását, felnevelését, betanítását is jelenthette. Mindez együttesen óriási számot tett ki, olyan fiataloknak a paraszti munkába való bevezetését, akik aztán önállósulva új gazdaságot voltak képesek kialakítani.

Mint említettük, a béres szolgák, béresek munkája igen sokoldalúan alakult és a földművelés mellett az állattartásra is kiterjedt. Ez pedig azt jelentette, hogy a továbbiakban meg volt a lehetőségük, hogy válasszanak, pontosabban: az adódó lehetőségekhez alkalmazkodjanak. A földművelésnek és az állattartásnak a fentiekben észlelt szoros kapcsolata arra is módot adott, hogy már fiatal korukban is változtathassák foglalkozásukat és ezzel bizonyos mobilitást biztosítsanak maguknak. Szinte jelképesen is felfoghatók azok az 1756. okt. 17-én Jád és Osztopán közti határperben elhangzott vallomások, amelyek egymást követően arra utaltak, hogy a béres szolgák valamilyen pásztori szolgálatot is teljesítettek közben-közben. A büsüi 62 éves Csopor Dávid is Jádon „egy Esztendőnek el forgása alatt kanász pásztor volt, kilencz Esztendőt penigh – mint elmondta – edyiknél és másiknál Béres Szolgául töltött . . .” A viszi 44 éves Vargyas István pedig, aki Jádon született „fel nevelkedvén Béres Szolga és Juhász Pásztor sok Esztendőkigh volt . . .” Vagy a túri 90 éves Pusztai Mihály is arról adott számot, hogy Jádon „két Esztendőkigh kanász Pásztor, tíz Esztendőkigh pedig edyiknél és másiknál béres Szolgául és négy Esztendőkigh lakosul volt . . .” Ez utóbbi már az önálló életre való közbülső állomást jelentette.⁵⁴

Zselléri fokozattal egyébként több személy életútján is találkozhatunk. A Somogy megyei kislaki 45 éves Gaál Lőrincz is beszámolt arról az 1765. ápr. 15-i simonfai kihallgatáson, hogy „Ennekelőtte 11 Esztendővel Simonfai helységnek 4. Esztendeig Csorda Pásztora, Esztendeig pedig Simonfai Varga Pált béresképpen szolgálta és mégis azon kívül két esztendeig Simonfán zsellérképpen lakván”, míg végül vallomása idején, mint colonus került regisztrálásra.⁵⁵ Vagy a Vas megyei Szerdahelyen lakó 65 éves Héra János is életútjáról azt mondhatta el: „azután hogy Legény lett, Perenyére a' Szvetics Urasághoz Béresnek Szegődött . . . utóbb azon Majorban meg házasodván Szerdahelyen házat vett . . .” és vallomástételének idején mint colonust említették.⁵⁶

Egyébként az önálló gazdaságnak a lehetősége, úgy tűnik, e korban ott lehetett minden béres szolga előtt, és ezzel igen csak számoltak. Ez tűnik ki pl. a Nógrád megyei

⁵⁴ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI.

⁵⁵ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 563/92/XVIII.

⁵⁶ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 546/89/D.

csesztvei 70 éves Despot György 1737. jún. 28-án Moharán tett vallomásából is, melyben beszámolt arról, hogy gazdája, akinél 10 éves korától szolgált, amikor a határt mutatta neki, hozzáfűzte: „ha valamikor Moharai gazda találsz lenni, el ne felejtsd”, hogy ti., hol húzódott a régi határ.⁵⁷

Hogy mindez nem pusztá ábránd volt, azt a különböző kihallgatások tanúi saját példájukon keresztül is igazolhatták, akiknek jó része valóban mint gazda, colonus jelent meg a határvizsgáló bizottság előtt, és számolt be arról, hogy pásztor vagy béres szolga korában a kérdéses határrészt milyennek ismerte, kinek a tulajdonának tartotta. Ugyancsak nem egyedüli az a példa, amit a Sopron megyei Petőházán 1751. jan. 16-án tartott kihallgatáson a pinnyi 60 éves Beretvás János szolgáltatott, aki, amint elmondta, „a kurucz háború előtt Ostorosul két esztendeig, utána pedig kocsisul hat esztendeig” szolgált, s végül vallomása idején, mint colonus szerepelt.⁵⁸

S azt, amit a példán keresztül is láttunk, a 18. század elején még tömeges méretekben is bekövetkezhetett. Ez időben indult útnak az a népesség, amely a háború után megszorodott, hogy az elvadult földeket újra birtokba vegye, és az erdők, bozótok helyén új termőterületeket, szántókat alakítson ki. Ez időben ezt a tevékenységet még a földesúri hatalom is inkább segítette, mintsem akadályozta. Az új területekre új munkás-kéz kellett, amit a viszonylagos nyugalomban élő lakosság gyors szaporodása biztosított. A bővülő lakosság körében egyúttal életforma-változás is bekövetkezett: a földművelés egyre nagyobb jelentőséget nyert az extenzív állattartással szemben. S hogy a szaporodó lakosság sikeresen tudja az életformaváltást végrehajtani és kellő számú földművest tudjon a művelhető területekre bocsátani, azt, kétségtelen a béres szolga rendszer is segítette, hiszen a gazdaságokban alkalmazott kisegítő munkások pár év múlva, már annyira elsajátíthatták a földművelő munkát, hogy önálló gazdálkodásra is vállalkozhattak. A béres szolga rendszer, mely legfőképpen a szántás sikeres végrehajtását segítette, végül is – minden embertelensége ellenére – olyan tanulási alkalmommá vált, amely révén évente rajozhattak ki az önálló feladatra is vállalkozó személyek, és akiknek kedve, de főképpen anyagi alapja, felszerelése is volt, az önálló gazdaságot is kialakíthatott. Végeredményben ez a rendszer tette lehetővé e korban a földművelés gyors térhódítását, és ezzel együtt azt a gyökres változást, ami a 18. század közepéig a földművelés javára és a rideg állattartás hátrányára bekövetkezett.

⁵⁷ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 567/93/F.

⁵⁸ OL, Esterházy cs. hg. á. lt., 101/13/Qu.

AZ ÉLETMÓD ÉS A KULTÚRA VÁLTOZÁSA AZ AMERIKAI MAGYAROKNÁL*

I. Az etnikai kutatások időszerűsége az USA-ban

Az etnikumok tanulmányozása az utóbbi évtizedekben világszerte előtérbe került. Az Egyesült Államokban is reneszánszát éli a nemzetek, nemzeti közösségek kutatása, a bevándorolt tömegek nemzeti-történeti-társadalmi arculatának vizsgálata. Ez az irány az 1960-as évek közepén bontakozott ki. Korábban sokkal általánosabb volt az „akkultúráció” vizsgálata, míg az utóbbi évtizedben a „multikulturális” helyzet feltárása a fő feladat.¹

Az Egyesült Államokban ennek a változásnak okát a „Fekete mozgalmak” kibomlásában látják. A „Black Power” mellé állították az „Ethnic Power” fogalmat, amellyel egyértelműen jelezték, hogy a soknemzetiségű állam etno-kulturális gondjai nem korlátozódnak a fekete–fehér ellentétre.²

Felszínre került egy másik, korábban csak hallgatólagosan meglevő ellentét; a WASP és PIGS konfliktus. (WASP = White Anglo-Saxon Protestants; PIGS = Polish, Italians, Greeks, Slavs!) Vagyis a régi és az új emigráció közti ellentét. Az utóbbi betűszó jelentése egyúttal „disznó”, ami félreérthetetlenül értéktétele, társadalmi előítéletet tükröz.³

Ehhez még hozzátehető, hogy a kelet-európai emigránsokat *Hunkie*-nek nevezik. Az American Heritage Dictionary szerint a kelet-európai bevándorolt tömegre vonatkozó kifejezés, de valójában csúfnév, amelyet egymás sértegetésére használnak.⁴

Sokan csupán a magyarokra vonatkoztatják, de magam tanúja voltam, amikor egy nemrégiben, mindössze hat éve bevándorolt görögöt ezzel becsméreltek. A kis étteremmel rendelkező ember szegyenkezve mondta kérdezősködésemre, hogy nincstelen, szegény, éhező szóval lehetne ezt a kifejezést helyettesíteni.

*A jelen dolgozatot 1979–80. évi pittsburghi vendégprofesszori tevékenységem idején állítottam össze. A kéziratot 1980. november 15-én zártam le, azóta az amerikai magyarok kutatása megélénkült, jelentős tanulmányok láttak napvilágot.

¹ GLAZER, NATHAN–MOYNIHAN PATRICK, DANIEL (1963) 288–291.

² WEISER, MARJORIE P. K. (1978), 152.: „In the last decade there has been a resurgence of ethnic awareness on the part of numerous Americans. The pattern was set, in more ways than one, by the Black Power movement of the middle 1960's. For a variety of reasons, white Americans, including many whose European roots are several generations behind them, have decided to assert their distinctiveness instead of continuing to attempt to blend into the traditional American melting pot. The ethnicity, as it has been called, is all the more striking because it contrasts so sharply with the prior efforts of immigrants to blend into the majority culture as soon and as much as possible.”

³ Vö. WEISER (1978), 153. a be nem olvadó etnikumokról: „PIGS – Poles, Italians, Greeks and Slavs . . . in The Rise of the Unmeltable Ethnic” Michael Novak ascribed, „the recent rise in ethnic assertion . . . to the discrediting of traditional WASP styles in the face of Vietnam . . .”

⁴ M. BYINGTON (1974), 132.: „The man's wage does not increase; as he is a Hunkie the chances are that he will remain a laborer.”

Az amerikai magyarokkal való foglalkozás is megélenkül az utóbbi évtizedben. Számos kiadvány, tanulmány, társadalmi mozgalom bizonyítja ezt a tendenciát.⁵ Ennek oka a fent említetteken kívül még az is, hogy közel egy évszázaddal az első magyar kivándorlási hullám után, azoknak a kultúrája, életmódja, akik az első letelepedők voltak, néprajzi megfigyelésekkel alig megközelíthető. Az ún. „öreg amerikások” ma már alig találhatók az élők sorában (angolul magukat pioneer-eknek, vagyis úttörőeknek nevezik). Így tehát a velük való foglalkozás kuriózum. Másrészt a több hullámban való kivándorlás miatt jelentős társadalmi különbségek, eltolódások keletkeztek, amelyek önmagukban is az okok feltárását indokolják. Továbbá igen fontos az az érzelmi háttér, amely minden generációban a visszatekintést igényli, a „honnan jöttünk, s mivé leszünk” kérdést felveti. Ez az önismereti szempont eredményezte századunk első éveitől kezdve azt a nagy számú kiadványsort, ami a kivándorlók életével, történetével, mozgalmaival foglalkozott. Szám szerint igen jelentős ugyanis az az irodalom, amely az Amerikába vándorolt magyarsággal foglalkozik.⁶

II. Megjegyzések a kivándorlás történetéhez

Az Amerikába történő kivándorlás közismerten több hullámban zajlott le. Leegyszerűsítve az igen bonyolult történeti folyamatokat, amelyek a kivándorlás mögött meghúzódtak és tekintettel a mai állapotra, három csoportot különítenek el.⁷

a) Századforduló körüli kivándorlókat, az ő kifejezésükkel élve „öreg amerikások”-nak nevezzük. Ennek a kivándorlásnak főleg gazdasági okai voltak, a polgárháború után az ipari forradalom következményeként került rá sor. A gyors ütemű iparosodás Amerikában és ezzel szemben a hazai fejlődés dekonjunktúrája nagy tömegek mozgását indította el.⁸ Ennek a tömeges kivándorlásnak következménye a tömbszerű letelepedés, ami egyik elengedhetetlen feltétele volt a nemzeti közösség fennmaradásának. Bármennyi kiadvány, felmérés, adatközlés is történt, még a mai napig sem tudjuk, hogy szám szerint hány ember hagyta el végleg az országot a századfordulón. Pl. 15 év alatt (1899–1913-ig) 1 196 687 emigrációról ad hírt KSH, ugyanakkor a visszavándorlás 1907-ben elérte a 40 000-et. Hozzávetőleg az öreg amerikások tömege 1,5–1,8 millióra tehető. A magyar

⁵ VÁRDY, B. STEVE (1980); PUSKÁS JULIANNA (1970); BOROS-KAZAI, MARY (1980); BÖDY, PAUL (1976); RÁCZ ISTVÁN (1980). 1980-ban az USA Oktatási Hivatala kutatási programot indított a magyar etnikum történetére. 1978-ban létrejött az Amerikai Magyar Folklór Centrum (Bogota, N. J.)

⁶ THIRRING G. Bp. (1902); BÖDY, PAUL (1976) 1–6.; KÖRÖSFÖY, JOHN (1941), 399.; KÁLDOR KÁLMÁN (1939); RUZSA JENŐ (1940), 510.; INCZE SÁNDOR (1956)

⁷ A kivándorlás történetének feltárása kronológiai rendet követhet. Pl.: 1. Egyedi kivándorlások, utazások (1553–1849); 2. Politikai emigráció a szabadságharc után (1850–1860); 3. Gazdasági kivándorlás (1870–1921); Politikai és gazdasági okokból történő kivándorlás (1921–1960). Vö. KÖNNYŰ L. (1967). Mások, mint pl. PUSKÁS JULIANNA (1970), a mai valóságból kiindulva lényegében ugyanazt a rétegződést különítik el, amelyet a jelen dolgozat is feltár.

⁸ RÁCZ ISTVÁN (1962, 1965, 1971); BEREND T. IVÁN (1978); DEÁK GÁBOR (1965); CLARK, F. E. (1913). BEREND T. IVÁN és RÁCZ ISTVÁN a gazdasági, történelmi mozgalmak és a statisztikai adatok ismeretében rávilágítanak arra, hogy a kivándorlás elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia peremvidégeit érintette, így a magyar lakosság létszámbeli megcsappanása nincs egyenes arányban vele. A tényeket jól illusztrálja PUSKÁS (1975), 99. 8. ábrája.

⁹ PUSKÁS JULIANNA (1975), 83.

etnikum Egyesült Államokbeli helyére számos adat vonatkozik, a források kritikai elemzése, a statisztikák értelmezése még várat magára. Ez az oka, hogy még sok az ellentmondás az idevonatkozó irodalomban. A „magyar”, „magyarországi” (Osztrák–Magyar Monarchia), az óhazában, ill. USA-ban születettek száma némelykor összefonódik, más-kor szétválík.¹⁰

A korabeli hazai források a társadalmi méreteket öltött kivándorlásról tragikus képet festenek. Az 1880-as években megindult és erősebb, gyengébb hullámban egészen az I. világháborúig tartó „kivándorlási láz”-ról sok aggodalmas egykorú feljegyzést ismerünk.¹¹ Már a század első éveiben közzétette Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság c. könyvében:¹² a nép kiözönlése szinte ijesztő mértéket ölt, mert negyvenezernél több útlevelet adnak évenként Amerikába, egyes vidékek a kivándorlás folytán annyira elnéptelenedtek, hogy a mezei gazdálkodás sok helyütt lehetetlenné vált, mert nincs munkás... Pedig a korábbi években az említett szám négyszerese hagyja el az országot, pl. 1907-ben 172 200 kivándorlást regisztráltak.¹³ Ugyancsak tömeges méretet öltött kivándorlásról szólnak a helyi beszámolók, melyet „gyógyíthatatlan népbetegség”-nek tartanak. Csak a tényeket rögzítik, az adminisztrációs intézkedéseken kívül semmit sem tesznek a kivándorlás megfékezésére.¹⁴ A háború, majd a gazdasági válság lefékezte később a kivándorlást, bár állandóan volt utánpótlás a 20-as és a 30-as években is. A szórványos emigráláson kívül ez időben fontosabb volt a családtagok ki- és visszavándorlása, és a nőtlen fiatal emberek számára az óhazából való feleség kommandálása.¹⁵

Az első generáció elhelyezkedése, az új hazához való kötődése nyomán jöttek létre betegsegélyző egyletek, egyházi közösségek, társadalmi szervezetek, újságok, iskolák stb. Ezek közvetve mutatják a nemzeti tudat és közösség fontosságát.¹⁶ Az értelmiségiek száma kicsi (kb. 2,6%).¹⁷ Ha módjukban volt megtartani ezt a társadalmi státust, úgy elhatárolták magukat a bevándorló munkástömegektől.¹⁸ Egy-egy vezéregyéniség azonban már a múlt század végétől jelentős szerepet vitt a magyarságtudat formálásában.

b) A második kivándorlási hullám a II. világháború, a náciizmus és a veszített háború következménye volt. 1947-es évvel tetőzve zajlott le. Ahogyan ők mondják: „dipisek” (D. P. = displaced person), akiket a háború szele hajtott ki az óhazából. Társadalmi

¹⁰ BALOGH, JOSEPH (1945), 14. Tévesnek véljük BODNÁR és BUTOSI becsléseit, akik a Monarchia 2,5–3 millió kivándorlójából 2,2–2,6 millió Észak-Amerikában letelepüléséről adnak hírt. Vö. BUTOSI (1961), 50., BODNAR (1974), 21.

¹¹ RÁ CZ ISTVÁN (1971), 53–80.; LENGYEL ALFRÉD (1969), 720–724.

¹² THIRRING GUSZTÁV (1902), 366.

¹³ PUSKÁS JULIANNA (1975), 83.

¹⁴ Pl. megtiltják a csodás lehetőségeket reklámozó amerikai plakátok terjesztését; megnehezítik az útlevelek kiadását; törvényjavaslatokat hoznak. Vö. LENGYEL A. (1969); RÁ CZ I. (1971); SZILVEK L. (1903).

¹⁵ 1930-ban a feleségek 47%-a az óhazából jött ki. 1941-ben a házasságok 25,3%-a magyar, LENGYEL E. (1948), 218.

¹⁶ BALOGH J. (1945); PUSKÁS J. (1975); KÖNNYŰ (1967).

¹⁷ LENGYEL E. (1949).

¹⁸ Újságot, nyelvtankönyvet, szótárt, általános tájékoztatót, segélyegyletet, bankot, közvetítő irodát, egyházakat állítottak a magyarok szolgálatára. Vö. FLEMING D. H. (1969).

szempontból lényegesen különböztek az előző kivándorló tömegtől. Elhatárolták magukat a kétkezi munkásoktól éppúgy, mint a náciizmus üldözöttjeitől. Ezt a társadalmi különállást mindkét részről jól érezték, hiszen a két kivándorlás között eltelt rövid idő nem törölte ki az emlékezetből az ottani szituációkat. Az úr–paraszt ellentétre alapozott társadalom antagonizmusa sajátos módon megmaradt, sőt felerősödött az emigrációs viszonyok között. A munkás önszegélyző egyletek nem engedték maguk közé az ugyancsak munkásként dolgozó, de odahaza földbirtokos, katonatiszt, hivatalnoki pozícióban levőket.¹⁹ Ennek ellenpólusaként a *dipisek* egy fokozottabban, arisztokratikus magatartással tartották magukat távol az előző emigrációs közösségektől. A létrejött professional club-okhoz (diplomások klubja) kapcsolódtak, ahol a tagság származása meghatározó volt. Nem látogatták egymás rendezvényeit. Társadalmi különállásukból következően nem kapcsolódtak az öreg amerikasok maguk teremtetten egyházközségéhez, a klubházakat is fölcserélték az amerikai középosztály által létrehozott intézményekkel.

c) Az emigráció harmadik, jól elkülönülő hullámát az 56-osok jelentik, akik magukat annak idején „szabadságharcosok”-nak hívták. Ma úgy emlegetik „az 56-osok”, de angolul *refugees* szóhasználat az általános.²⁰ Az 50-es évekbeli gazdasági konjunktúra és az eleven politikai érdeklődés a kelet-európai államok fejlődése iránt, kedvező helyzetet teremtett ennek az emigrációnak, akik éltek mind a magyarok nemzeti összetartozásából fakadó segítséggel, mind pedig az amerikai társadalom felkínált előnyével. Magukat zömmel politikai menekülteknek tartották, akik elhatárolták maguktól a visszatérés gondolatát, szemben az előző két generációval, akik hosszú időn át, sokszor emberöltőn túl is a hazatérés hitével építették helyi egzisztenciájukat.

III. Pittsburghi magyarság

A magyar emigráció történetében Pennsylvania állam és Pittsburgh város előkelő helyet foglal el. Igaz, lélekszámban²¹ elmarad New York, Cleveland, Detroit, Los Angeles, Chicago nagy városok mögött, de aktív szervezetei, tömegmozgalmai a korai időszakban példamutatóak voltak.²²

Miként az amerikai magyarság számszerű nagyságáról nincs pontos adatunk, éppen úgy a pittsburghi magyarságról is csak becslések vannak. Megnehezíti az objektív áttekin-

¹⁹ PUSKÁS J. (1970).

²⁰ WEINSTOCK, S. A. (1969) elemzi az Amerikába vándorolt 56-osok társadalmi beilleszkedését; GLEITMAN, H.–GREENBAUM, J. (1961), 351.; HEAD, V. (1963); SOSKIS, Ph. (1957), 40–46.

²¹ Pittsburgh magyarsága az USA-ban a lélekszámra való tekintettel a 11. helyet foglalja el a sorban. Első New York 115 098 lakossal, majd Cleveland, Chicago, Detroit, Philadelphia, ahol mind többször annyi lakos el, mint Pittsburghben [GOLDSMITH, H. T. (1965); KÖNNYŰ, L. (1967), 56.].

²² Az emigráció korai évtizedeiben létrejöttek a helyi egyházközösségek és segélyszervezetek. Pittsburgh magyar lakosságával három önálló disszertáció foglalkozik: KALASSAY, L. A. (1939); BALOGH, J. (1945); BUTOSI, J. (1961). A feltárt adatok szerint a magyarok bevándorlása 1886-ban kezdődött, de korábbi magyar lakossággal is számolni kell, hiszen 1851-ben Kossuth látogatást tett Pittsburghben Fehér Lajos nevű telepesnél, KENDE G. (1927), 38.

tést, hogy az 1920 előtti források egy része magyarnak vette nemcsak azt, aki magyarnak vallotta magát, hanem azokat is, akik az Osztrák–Magyar Monarchia területéről jöttek ki. 1922-ben a pittsburghi magyarságot 7500-ra becsüli Souders,²³ aki 1 129 796 magyar születésűről ad hírt az egész Egyesült Államokat illetően. Valószínű a saját adatainak fényében, hogy az USA-ban születettek száma 1920-ban közel ugyanannyi, mint az óhazából kikerültek száma.²⁴

Pittsburghben az 1930-as összeírás szerint 5334-en voltak magyarországi születésűek. Ez a szám a későbbi kivándorlásokkal és a „metropolis” városszerkezet létrehozásával megsokszorozódott. 1926-ban egyedül McKeesportban ötezer magyar élt. Az 1960-as statisztikában a magyarok száma 28 524.²⁵ A helyi források mindig nagyszámú magyarság létét említik, pl. tízezer magyar részvételével szólnak a nagy hírű „Magyar nap” kapcsán.²⁶

A pennsylvaniai magyarság helyzete két szempontból különösen figyelemre méltó. Egyrészt azért, mert egyike a legkorábban létrejött magyar telephelyeknek, és ennek közvetett következményeként számos szervezet, kiadvány mozgalom tevékenykedett. Másrészt pedig azért, mert az erős etnikus tagoltságú városban a kis közösségek összetartozása szembetűnőbb, mint a homogén vidékéké.

A munkáskolóniákon együvé tömörítették az egy helyről kivándorlókat nemcsak ismeretségi, rokonsági, nyelvi összetartozás miatt, hanem azért is, mert az etnikus kötődés társadalmi elvárás volt. Még ma is szórványosan nyomon követhető, hogy Homestead városrészt az Abaúj, Sáros, Ugocsa megyékből érkezettek lakták, míg a Hazelwoodon sok a Szatmár, Szabolcs megyékből való telepes.²⁷ Ugyanez figyelhető meg más nemzetiségűeknél is.

1. Életviszonyok változása az öreg amerikások leszármazottainál

A századfordulón kivándorolt magyarok közül ma már kevesen vannak az élők között.²⁸ Jobbára gyerekeik, unokáik révén volt módomban tájékozódni a kivándorlásról és az első nehézségek áthidalásáról. Azok, akik még élnek az „öreg amerikások”

²³ SOUDERS, D. A. (1922), 52.

²⁴ BODNAR, J. (1974), 21.

²⁵ Az 1930-as census Pittsburghban 5334 magyart mutat ki. Az 1960-as census Pittsburghban 28 524 magyart említ. Vö. GOLDSMITH, H. F. (1963), 44.; KÖNNYŰ L. (1967), 56–57. 1970-ben a népszámlálás szerint Pennsylvania államban 62 014 magyart említenek, ebből 47 851 fő második-harmadik generációhoz tartozik.

²⁶ BALOGH, J. (1945) 28.: „It is interesting to note that at least 10 000 Hungarians attend this gale occasion annually. This appears to be the greatest Hungarian Day in America – even surpassing the Magyar Day in Cleveland.” KÁLDOR K. (1939), II. 105; III. 16.

²⁷ Közismerten nagy szerepük volt a kivándorlóknak az iparban. A magyarokról feljegyezték, hogy „Even to this day the Hazelwood area is considered in America as ‘little Hungary’.” Vö. BALOGH, JOSEPH (1945), 20.; SHERIDAN, F. J. (1907), 403–486.

²⁸ Néprajzi, társadalomantropológiai vizsgálataim elsősorban a századfordulón kivándoroltakra vonatkoztak, akik viszonylag tradicionális paraszti környezetből kerültek ki, és az új társadalmi viszonyok között a két-három-négy generáción át bekövetkezett változás bizonyos törvényszerűséget mutat.

közül, magukat „pioneer”-nek tartják, valójában az I. világháború után kerültek ki. Ez a generáció is 80–90 év körül jár. Bár mindnyájan tudjuk, és a történeti visszatekintésben magam is próbáltam arról áttekintést adni, hogy az első kivándorlási hullám mozgatója gazdasági tényezőkben keresendő, mégis azok, akiket ma még meg lehetett hallgatni, egészen másképp nyilatkoznak. Tiltakoztak az ellen, hogy őket vagy családjukat a nehéz anyagi helyzet „kényszerítette” volna Amerikába. Szerintük erről szó sincs. Ők vagy a katonakötelezettség elől menekültek, vagy kalandvágyból jöttek, vagy gyerekként a rokonok hozták magukkal, másokat feleségként kommandáltak a távoli világba.

A második generációnál még határozottabban kirajzolódik az a tudat, mely szerint a kivándorlók nem anyagi okokból, nem a földtelenség, munkanélküliség miatt, nem a szegénységtől hajtva jöttek ki. Interjú adatfelvételek bizonyítják a gondolkodás jellegét. „Dédnagyapám kádár volt, bejárta Csehszlovákiát, egészen átment a lengyelekig, szép műhelye volt, ott dolgozott nagyapám is. Nagyon szerethette a mesteriségét, mert acél-munkás létére a ház mögötti kis udvarban szívesen készített hordót, magának, kedvtelésből. Semmire sem használták azt. Csak azért jött ki (1889-ben), mert nem akart katona lenni. Megszökött a katonaság elől.” (Szó sincs tehát a filoxerajárványról, következményeiről.) „Aztán később visszament a faluba, onnan hozott feleséget. Nagyanyám sem volt szegény. Szépen tudott varrni, járt iskolába is. Mindig ő varrt a nemes Tolcsvay családnak.”²⁹

Másik adatközlő így vallott: „Nagyapám asztalos volt. Bécsben tanult, de onnan nem ment vissza Bajára. A keresztapja hívására elhajózott Amerikába. Igaz, asztalosként nem tudott dolgozni, acélgyárban a kemence (= vasolvasztó) mellett dolgozott. Nagyanyám tanult bábaasszony volt, csak a másik bába elüldözte féltékenységgel, mert nagyanyám tisztább volt, ügyesebb kezű és mindenki őt hívta, ha kellett. De nem voltak szegények, szépen taníttatták, még tánciskolába is járt az anyám. 1913-ban jött ki, akkor már volt három gyereke, akiket azután később hozatott ki, a legnagyobb volt az anyám. Őt hozata ki legkésőbb, itt cseléd lett, járt a gazdagokhoz főzni, takarítani.”³⁰

A 40 kérdőíves adatfelvételben egyetlenegyszer sem indokolták a kivándorlást anyagi okokkal. Sőt, többen tiltakoztak, hogy nem helyes, ha azt hiszik, hogy az öreg amerikasok szegények voltak, és nincstelenek családjából származtak. Elmondták, hogy pénz nélkül ki sem lehetett jönni. Meg kellett venni a vonatjegyet Fiuméig, még ha a hajójegyet a rokonok fizették is. „Nem engedték felszállni a hajóra azt, aki legalább 5 dollárt fel nem mutatott.”³¹ Igaz, ugyanő elmondta, hogyan játszották ki az ellenőrzést: „Csak fel kellett mutatni a pénzt, és sokszor egymást kisegítették úgy, hogy aki előrement, a pénzét visszadugta a következőnek.” Minden esetben tiltakoztak, hogy szegények lettek volna. Az otthoniak segítségét természetesen erkölcsi kötelességnek tartották, és évtizede-

²⁹ Barbara Shali (sz. 1943) nagyszülei, anyai ágon magyarok voltak. Nagyanyja, Darócz Károlyné ma is él (sz. 1888) szellemileg frissen egyike volt a legidősebb adatközlőimnek, akik a korai kivándorlási élményeket saját maguk élték át.

³⁰ Elemér Borovich (sz. 1927) apai, anyai ágon magyar származású, de késői gyerek lévén iskoláskora óta nem használta az anyanyelvét.

³¹ A saját maga váltotta jegy és készpénz fontosságát az egykori források (pl. 1898-ból HEGEDÚS LÓRÁNT) is hangsúlyozza. Vö. JUHÁSZ L. (1979), 60.

ken keresztül, sokszor a rokon halála után is küldték a pénzt, utalványt haza Magyarországra az otthon maradtaknak.³²

Az emigrációnál a század elején meghatározó szerepe van a *rokonsági*, ismeretségi *kapcsolatoknak*.³³ A nehezen regisztrálható csatornákon való informálódás vált fontossá. Természetesen, a magyar nyelvű sajtó hatása sem becslendő le.³⁴ Kivándorlásnál a megérkezés után – amely hosszú évtizedekig mindig a New York melletti Ellis Island-on történt³⁵ – elég volt, ha egy ismerős címét meg tudta adni az újonnan érkezett bevándorló. Míg ha ezt nem tette, hosszú, embertelen tortúrán kellett átesnie. Így tehát éltek azzal a lehetőséggel még akkor is, ha a nevezettnek nem volt tudomása az érkezőről. Nem egy anekdotának beillő történetet hallottam arról, hogy a magyar, akinek még angol szó nem hagyta el a száját, hogyan megy egyik városból a másikba, rokont, munkát, szerencsét keresni. Íme pl. az egyik: Megy már vagy 5–6 órája, pedig csak egy-két mérföldről volt szó, már fél a sötétedéstől, mikor észrevesz egy másik embert, aki ugyanabban az irányban halad. Elkezd kiabálni, természetesen magyarul, mire a másik megijed, s futásnak ered. A fáradt magyar még inkább kiabál, hiszen futással nem győzi, s nem akarja szem elől veszíteni az egyetlen látható embert. Végre nagy tortúra után elérnek egy lakott helyre, ahol azonnal láncra verik s börtönbe csukják a magyart, mert ijesztgette, megfenyegette, s bizonyára meg is akarta ölni a másikat. Szegény már harmadik napja eszi a rabkenyeret, a bíróság ítélezik fölötte, amikor végre valakinek eszébe jut, hogy keresenek valakit, aki a magyart megérti. Mire kitudódott a valóság, hogy ismerőst kerestett, aki munkát, szállást, támogatást tudott volna adni.³⁶

³²A személyes interjúkat, vallomásokat megerősíti KÓSA a kanadai magyarság beható vizsgálata kapcsán „Migration and the sib system”. KÓSA, (1957), 9–21.

³³A múlt század utolsó évtizedeiben, de még inkább a század elején egyre szigorodó rendeletek miatt megnövekedett a jelentősége a rokoni kapcsolatoknak, az egymás támogatásának. Ezek azok a tények, amelyek a mai emlékezetet jellemzik. Hasonló észrevételre jutott a kanadai magyarság vizsgálata során JOHN KOSA „If an individual launched an undertaking, he could always count on the help of his sib. This help was particularly important in the case of emigration, for the people from the poor classes could never have financed the cost of emigration by themselves.” KÓSA, (1957), 15; PUSKÁS J. 1975. 80.; WILLMOT, D. E. 1978. 167–176.

³⁴A század elején három magyar nyelvű újság volt Pittsburghben [KALASSAY, L. (1939)], mégis az Amerikai Magyar Népszava hatása a legnagyobb, ami 1900-ban indult meg. [Vö.: MILDSCHÜTZ, KÁLMÁN (1963), 23.] Az első évtizedekben rendszeresen tájékoztatta a magyarokat az álláslehetőségekről. A New York-i szerkesztőségnek állandó hírszolgálatja volt Pittsburghból. A négy-öt északkeleti államra (New York, New Jersey, Pennsylvania, Ohio, kevésbé Connecticut) kiterjedő közös információ összetartozási tényező is volt, a praktikus célokon túl álláskeresés, segélyszervezet, otthoniak szervezett támogatása stb. Ezenkívül több ízben megjelent az „Amerikai Kalauz és útmutató magyar bevándorlók részére”. (New York, Pallos Club Co. 1913. 203.), ami általános tájékoztatást adott pl. nyelvhasználat, szokások, jogi intézmények, kötelezettségek, magyar segélyszervezetek stb.-t illetően. TABORSKY, O. (1955).

³⁵A kortárs szemtanú HEGEDŰS LÓRÁNT 1898-ban ad hírt a bevándorlókról: „Öt napig mintegy 600 bevándorló elvonulását, kihallgatását és ügyük lebonyolítását néztem végig... A rekesz túlsó végén tüzetesebb vizsgálat alá kerülnek embereink s míg batyujukat a földre teszik és nagy félelem között előkeresik eldugott pénzüket, jegyzőkönyvet vesznek föl velük. Külön osztályba küldik azokat, akikért apjuk, testvérük el fog jönni. Más korlátok közé kerülnek a „Detention Card”-osok, vagyis azok, akik jegyüket nem maguk fizették, s akik legalább 30 dollárt nem hoztak magukkal...” JUHÁSZ LÁSZLÓ (1979), 59–60.

³⁶MAKÁR JÁNOS számos anekdotát tett közzé. MAKÁR J. (1979), 59–60.

A nyelv nem ismeréséből igen sok kínos helyzet adódott, s azt hiszem ez az, amit újságok, publikációk, nyelvi és néprajzi feltárások, hanglemezek és show műsorok révén leginkább közismertté vált.³⁷

A kivándorlásnak ezen a fokán, amikor már nincs szó egy-egy gyárvidék tömeges betelepítéséről,³⁸ ami szervezeten, ügynökségek irányításával történt, és a helyi, valamint az anyaországi korlátozások megnehezítették a mozgást, akkor a rokonsági kapcsolatok váltak elsőrendűvé, azok segítették az Újvilágba való beilleszkedést.³⁹ A századvégi adatok szerint a magyarok Pennsylvania szénbányáiban kaptak munkát, róluk ma már csak az anyakönyvek szomorú adatai tanúskodnak.⁴⁰ Forrásaink az ipari városra vonatkoznak, ahol a legfontosabb az acélipar.

A pittsburghi Hertz konzervgyárban pl. 1931-ig a magyar és szlovák műszak felváltva dolgozott. Elég volt, ha a csoportvezető tudott angolul, az közvetítette a felsőbb utasításokat, s fordított, ha úgy adódott. A konzervgyárba főleg asszonyok jártak, gyors információs csatorna, hogy az adott napon ők legyenek azok, akik megkezdik a munkát. A férfiak jelentős hányadát a vasgyárban alkalmazták, ahol az egyik magyar csoportban egy négert kivéve, mindenki magyar volt. Itt ő alkalmazkodott, és tanult meg magyarul, hogy értse társai nyelvét.

2. Életmód és háztartásvitel a századfordulón

A legkorábbi adatfelvétel a pittsburghi munkásokról – köztük a magyarokról – 1907–1909 között történt.⁴¹ Homestead városrész az egyik legelsőnek kialakult lakótelep ebben az acélvárosban. Margaret Byington felmérése szerint a munkások 15%-a magyar volt. Bár a gyárban dolgozók is szakképzetlenek voltak, mégis jobban megbecsült réteget

³⁷ NAGY DEZSŐ (1978).

³⁸ „Egy New York-i folyóirat 1897-es évfolyamában pedig ezt a megállapítást találjuk: Valóságos ijedtségi rohamokba estünk az olaszok, lengyelek, magyarok és csehek miatt, pedig építettek és építik Kelet-Amerika vasútjait...”. JUHÁSZ LÁSZLÓ (1979), 59.

³⁹ A rokonsági kapcsolatok az Újvilágba való beilleszkedésnél minden tekintetben igen fontosak. Az amerikanizálódás éppen ezeket a kötelékeket tüntette el. Vö.: JOHN KÓSA (1975), 15. A rendelkezésre álló források alapján ezt erősíti meg PUSKÁS is: „In the period when mass emigration was in full swing, 82 per cent of the total number of emigrants who left Hungary had relatives in America, according to records of the American Immigration Office.” PUSKÁS, J. (1975), 80.

⁴⁰ 60–70 ezerre becsülik létszámukat. JUHÁSZ L. (1979) 68.

⁴¹ MARGARET BYINGTON (1910). Ebben a munkában éppúgy, mint sok más szakszerű szociálantropológiai írásban a magyarokat a szlávokkal egy csoportban említik. „Of the Slavs employed in the mill in 1907, 51,7 per cent were Slovaks 15 per cent Magyar, 10,2 per cent Roumanian, 9,6 per cent Russian, 13,5 Polish. Lithuanian etc. . . . For convenience in this book, as already noted, Magyars, Letts, etc., are spoken of as Slavs. Though not of the blood, they come from the same general district in mid-Europe . . .” M. BYINGTON (1974), 133., és Our Slavic Fellow citizens. New York 1920. 536. 1971. sept. 26-i számában a *Pittsburgh Press* napilap „The Slavic People” címmel ugyancsak ismerteti az öreg amerikások sorsát. A nem tudományos közvélemény éppen ezért mindmáig tájékozatlan a magyar nép nyelvi, kulturális hovatartozásáról.

jelentettek, mint a szénbányászok.⁴² Származásukat tekintve Északkelet-Magyarországról, Sáros, Abaúj, Ung megyéből kerültek ki. Együtt éltek a szlovákokkal. Közösén építettek ortodox és evangélikus templomot. (Ma is közösén használják, de már nincs magyar nyelvű szertartás, angolon kívül szlovákul tartanak misét.)⁴³

A homesteadi munkások részére az akkor Carnegie Steel Co. acélgyár az üzem szomszédságában munkáskolóniát épített 239 család számára, akik közül 22 volt magyar (míg 168 szlovák). A családok 4–5 vagy ennél több tagból álltak, és általában egy szobás bérleménnyel rendelkeztek. Minden második családban a konyhát hálólhelyül használták. Jellemző, hogy minden harmadik ház használt egy utcai vízcsapot éppúgy, mint a kint elhelyezett közös WC-t. A nagyobb, 4–6 szintes házak bérlete olcsóbb volt, mint a kétszintes házaké, amelyet rendszerint két család bérelt az udvari front mindkét szinten, illetve az utcai front szerinti elkülönítést választották. Az udvari kicsi, zárt, levegőtlen volt, az utcai fronton folyt kanalizálás hiányában a szennyvíz.⁴⁴

A család nélküli vagy nőtlen emberek „burdos” házban (boarding house = penzió) laktak, ahol a bérleti díjba az ágy, az ágynemű és a közös bútorok használata is benne foglaltatott. Egy visszaemlékezés szerint egy 1920-as évek elején működött burdosházban a tulajdonos két szobát adott bérbe. Mindegyik szobában volt két ágy, amit 7 óra hosszat használhatott a bérlő. Utána a következő műszakban dolgozó használt. Így egy nap három ember vette igénybe.⁴⁵ A bérlőknek a háziasszony ételt is készített, sőt baketban (bucket = csajka) lancsot (lunch = ebéd) szalonnát, kenyeret, almát. Mindezt főleg azok vették igénybe, akik nem akartak önálló életet élni, pénzt akartak gyűjteni és abból otthon földet vásárolni, megélhetést biztosítani.

Kedvezőtlenebb adatokat tár föl M. Byington a korábbi évekre vonatkozóan. Egyetlen „burdos házban” 20 ember kapott szállást és naponta egyszer meleg ételt.⁴⁶ Akkor egy munkás naponta 1,05–1,65\$-t keresett és a lakás havi bérlete 8 \$ volt.

Az I. világháború után az említett lakótelepet felszámolták és a gyár folyóvízzel, gázzal ellátott munkásházakat építtetett. Villany akkor még nem volt, de gázvilágítással felszerelték a városi házakat. A rendkívül gyors technikai fejlődés az első világháború, de különösen a gazdasági válság után sokat lendített az új emigráció életszínvonalán.

3. Beilleszkedés, belenevelődés az amerikai társadalomba

A családi, rokoni, nemzeti összetartozás az első generáció mindennapjait alapvetően meghatározta. Az együttélés, egy munkahelyen dolgozás, egymás kölcsönös informálása — esetleges jobb munkahelyre való közös vándorlás — általános tények voltak.

⁴²BODNAR, J. (1960), 150–180. átfogó képet ad a város iparosodásának és etnikus arculatának összefüggéséről.

⁴³Más vidéken pl. Erie, PA-ban a közös templom a magyaroké maradt, mert a nagyobb lélekszámú szlovák gyülekezet épített újat. SZENDREY, T. 1980. 4.

⁴⁴M. BYINGTON (1974), 136–137. A lakáviszonyok ennél rosszabbak a bolgároknál, románoknál, szlovákoknál. Vö. CLARK, F. E. (1913), 142.

⁴⁵Adatokat John Miller (sz. 1910, Budapest) visszaemlékezéséből vettem. A Chicago környéki magyarok között gyűjtött további adatokat a burdosházról és burdosházgárdáról VÁZSONYI ENDRE (1980).

⁴⁶M. BYINGTON, (1910), 139.

Már az I. világháború alatt, majd különösen a trianoni békeszerződés után világossá vált az egyszerű, iskolázatlan emberek számára is, hogy a hazatérés már csak alkalmi lehet. Tudomásul kellett venni az új haza feltételeit, bele kellett illeszkedni az adott környezetbe. Szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy a jó munkavégzés még nem nyújt számukra társadalmi megbecsülést, kiszolgáltatottak maradnak, amíg a befogadó ország nyelvét, magatartásformáját, értékrendjét el nem sajátítják. A nyelv elsajátítása a második generáció feladata volt. Ez azonban generációk közötti szakadásra vezetett.

Pittsburgh környéki magyaroknál a jelentősebb településeken, városrészekben volt magyar iskola. Az elemi iskola 1–4. osztályban magyar nyelv tanítása Hazelwoodon 1921-ig, McKeesporton 1934-ig folyt rendszeresen. Amerikában kiadott nyelvkönyvekből, szótárak segítségével tanították a kint születetteket magyarra a magyar ajkú tanárok.⁴⁷ Később ezeket az iskolákat felváltották a hétvégi iskolák, vasárnapi iskolák. Heti egy alkalommal 2–4 óra hosszán tanították a gyerekeket magyar betűvetésre, éneklésre, olvasásra. Bár vasárnapi iskola 1980-ban is működött, ott már egyetlen öreg amerikai leszármazottja sem tanult, hanem a későbbi kivándorlók, főleg 56-os gyerekei látogatták.

A *nyelvtanulás* szükségességét saját bőrükön tanulták meg. Nagyon sok korabeli feljegyzés tanúskodik arról, milyen megalázó volt, mennyire kiszolgáltatottá váltak, akik nem beszéltek a nyelvet, és milyen sok érzelmi törésre adott okot.⁴⁸ A század elején, pontosabban a 30-as évek elejéig a bevándorlók vásárlását Pittsburghben pl. az áruházakban alkalmazott tolmácsok segítették. Ezért természetesen valamely összeggel többet kellett fizetniük, de mind az üzlettulajdonosnak, mind a vásárlóknak előnyére szolgált. A gazdasági válság alatt megszűnt ez a szolgáltatás, és később már nem élesztették fel. A lakóhely közvetlen környékén magyarul beszélő boltosok árusítottak, vagy éppen magyar üzletek, hivatalok működtek. Ennek nyomait még ma is megtaláljuk, pl. McKeesporton, de a többi városrészben már eltűntek. Itt az ingatlanközvetítő ügynök minden hirdetésre, irodája bejáratára kiírja „magyarul beszélünk”.

A 30-as években törvények biztosították, hogy minden állampolgár egyenlő jogú, és nem szabad különbséget tenni nyelvi okokból, ennek ellenére még az állami munkakörökben sem alkalmaztak olyat, akinek nyelvi problémái voltak. A törvényeken túl többet jelent az emberek érzésvilága, személyi megítélése, amely meghatározta a második generáció magatartásformáját. Az egzisztenciális gondok serkentették ezt a generációt,

⁴⁷ Bár 1922-ben törvénybe iktatták, hogy az új bevándorlóknak nem lehet hátránya a régi emigránsok előnyére, mégis, még az állami hivatalok, munkahelyek is fontos kitételnek tartották a tökéletes nyelvismeretet. Ez egyértelműen diszkriminációhoz vezetett. Vö. D. A. SOUDERS (1922), 69–70.

⁴⁸ A korabeli és későbbi feldolgozásokban, forrásokban minduntalan visszatérő probléma a nyelvi megkülönböztetésből adódó hátrány. „The immigrant was bound to notice that there was also an accent line. A person speaking with an accent was obviously a foreigner and no matter how badly he wanted to become an American, he felt the presence of an invisible dividing line. In government positions an accent was a great handicap barring the usual exceptions due either to extraordinary gift or to a more than usually effective power of push. Then there was a „racial line” although it was never called that. We have seen that our immigration laws of today are racial laws.” [LENGYEL EMIL (1948), 231.] Hasonló emberi tragédiát tár fel regényében JOHN MARLYN [(1964), 22–23.] a kanadai magyarságra vonatkozóan.

hogy a magyar nyelvtől, magyar közösségektől elszakadva találják meg helyüket az új társadalomban. Ebből következett az éles polarizáció. Egyrészt szembefordultak a szülők magyar közösségekhez kapcsolódó életvitelével, elindult a beilleszkedési folyamat. Másrészt elveszítve a közösség segítő, összetartó erejét, elkallódtak, a társadalom peremére sodródtak.

A nyelvi asszimilálódás, illetve a szülők anyanyelvének fenntartása bonyolult szociális, társadalmi, pszichológiai tényezőkre vezethető vissza.⁴⁹ Mind a szociális, mind a pszichikai tényezők egyszerre lehetnek gátlói és segítői a nyelv megtartásának. Az I. világháború után világossá vált, hogy a hazatérés egyre kevésbé realizálható. A magyarságtudatot, az őshöz való kötődést ez a felismerés önmagában még nem csökkentette. Hiszen éppen ebben az időben erősödtek meg a magyar nyelvű iskolák, amelyek egy-egy helyen az USA-ban 12 osztályon át rendszeres magyar nyelvi oktatást biztosítottak. Vallásoktatáson kívül történelem- és irodalomismeret tanítása folyt. A Pittsburgh közelében működő protestáns árvaház és öregek otthona a szociális segítségen túl kulturális hatást mutatott. A város középpontjában működő Holy Ghost Convent magyar apácái a legutóbbi évekig részt vettek a magyar egyházak munkájában, segítették az oktatást és szociális támogatást nyújtottak. Protestáns és katolikus iskolák⁵⁰ az 50-es évek elejéig működtek. Ide bekerültek a munkások gyerekei is, akik közül néhányan tehetségükkel ösztöndíjat érdemeltek ki, de zömmel olyanok voltak, akik szüleiknek anyagi helyzete ezt lehetővé tette. Az emigráns értelmiségiek leszármazottai szép számmal támogatták az iskolákat. A szervezett tanulási lehetőségek ellenére a II. világháború után nincs adat arra, hogy pittsburghi öreg amerikasok utódai középiskolai végzettséget anyanyelvi ismeretekkel együtt szerezték volna meg. Így a magyar nyelvű olvasási és íráskészségük nem alakult ki.

A társadalmi, pszichikai kötöttség viszont megrekedtséget is jelentett. A legalacsonyabb minőségű munkákat elvállalni kényszerülő emigráns magyarok leszármazottai nehezen tudtak megküzdeni a társadalmi előítéletekkel, és akaratukon, szándékukon kívül nem jutottak túl az otthonról hozott kötöttségeken. Itt okozott robbanásszerű változást a második generáció szembefordulása az idősebbek életvitelével, kultúrájával, tradícióhoz kötődésével.

A kétnyelvűség egy családon belül csak addig volt lehetséges, amíg homogén közösséget alkottak, amíg a házastárs is magyar volt. Egy-egy zártabb, egységesebb közösségen belül természetes elvárás volt, hogy magyar házastársakat válasszanak. Később elkerülhetetlen a közösségek megbomlása, ami az egyre hosszabbra nyúló és nem-magyar iskolákban való tanulás, a megváltozott életvitel, munkafeltétel következménye is. A harmincas évek második felétől, a gazdasági válságot követő ugrásszerű fejlődési periódus e téren is robbanást okozott, amit tetetözött a világháborút követő városszerkezet-módosulás is. A viszonylag homogén etnikus közeg, a nyelvi iskolázatlan közösség sajátos nyelvhasználatot alakított ki. Magyar mondatszerkezet, ragozás fenntartásával angol

⁴⁹Ezzel a nagyon sokrétű kérdéskörrel eddig legbehatóbban JOSUA FISHMAN (1966) foglalkozott, geográfiai, szociális és pszichológiai összetevők ismeretében rámutat az „öreg amerikasok” különösen nehéz helyzetére.

⁵⁰Az első amerikai magyar iskola éppen Pittsburghben kezdte meg működését 1905-ben a református egyház szervezésében. BALOGH (1945), 24; KALASSAY A. L. (1939), 37.

szavak használata általánossá vált.⁵¹ Ez a beszédmodor csak az ő szűk közösségükben használható. Elszakadva a magyar nyelv állandó használatától, a sok új fogalom csupán angol néven való ismerete, a nem szilárd kulturális háttér, a szellemi kényelmesség stb. mind, mind elősegítették a kevert nyelv használatát, amit a második generáció sokszor tudatosan elítélt, csak azt használta, amit tanult, és ezzel erősítette az amerikanizálódást. Még gyorsabb volt ez a folyamat a későbbi, II. világháború utáni emigránsoknál, ahol egy egészen vékony réteg, az értelmiségiek kis csoportja helyezett csupán hangsúlyt a nyelvi fennmaradásra, a kétnyelvűségre, a nyelv és a kultúra tudatos ápolására.

Az *amerikanizálódás* a nyelvi akklimatizálódáson túl minden téren megindult. A ruházat és a lakáskultúra könnyen regisztrálható változásai mellett az életvitel minden síkján az erkölcsi és magatartásbeli jelenségekkel bezáróan fokról fokra végbement.

Az öreg amerikasoknál kivándorlásuk idején a *ruházatuk* a társadalmi elvárások szerint szociális helyzetet, életkort, lokális kötődést stb. tükrözött éppúgy, mint a velük együtt kivándoroltak hatalmas tömegénél. A feljegyzések tanúsítják, hogy egykor a vegyes lakosságú telepeken jól megkülönböztethetőek voltak a magyarok, szlovákok, ruszinok vagy szerbek. Még akkor is, ha a magyarok kivándorlásuk előtt ún. „városi pógár” ruhába öltöztek. Magam is láttam egy század elején kivándorolt asszony teljes ruházatát. A féltve őrzött selyemszoknyáját megette az idő, fejkendője pedig a sok mosástól, hordástól vásott el. A visszaemlékezésekből egyrészt arra lehetett következtetni, hogy a viselet megváltozása fokozatosan történt, mert a jó kereskedői érzékkel megáldott amerikaiak a magyarok igénye szerint is készítettek és árultak színes textíliát, gombokat, mellényhez való posztó anyagot és természetesen fejkendőt. A korabeli fényképek bizonyossága szerint a 20-as években még megkülönböztethetőek voltak a bevándorlók viseletük szerint. Fontos volt, hogy az óhazából ő maguk vagy a rokonok hazai készítésű ágyneműt, tollpárnát, dunyhát vigyenek magukkal, nemritkán több hónapig tartó úton. Később a generációváltáskor az igények e téren is megváltoztak.

Az *amerikanizálódásnak* első – viszonylag könnyű – lépése volt a ruházat felcserélése.⁵² A második generáció nem használta a szülők által még kedvelt ruházati darabokat. Ezzel szemben viszont kialakította a „magyar ruha” divatot. A lányoknál, asszonyoknál fehér, bőujjú blúz, piros szoknya, zöld kötény, piros sújtásos mellény, párta jelentette a magyar ruhát. Ezt használták nemzeti ünnepeken, jelesebb összejöveteleken, elsősorban magyarok körében. A férfiak fényes szárú csizmát, mellényt viseltek magyaros öltözetként. E tekintetben is és sok más vonásban is a középosztály ízléséhez való igazodás jellemezte a fejlődést. Az öreg amerikasokkal ellentétben a későbbi bevándorlók – kik magukat felsőbb társadalmi rétegekhez sorolták – „díszmagyart” használtak ünnepi alkalmakon. Helyi anyagokból, arany színű sújtásokkal ékesített pruszlik-, párta-,

⁵¹ Csak az öreg amerikasok használták a „miszizke”-megszólítást (Miss – magyaros becézésé-
ként). Pl. „Miszizke hozzon a stórból két dozen egzet. Vagy Dzsant most letették a dzsjobbul, –
juno léjoffolták. Most csinált sok aplikésönt. Ha megy a Dzsé an El-be, akkor muvolni fog. Van egy
görlfrendje azzal fog lenni stb. Ezenkívül a toldalékszavak: junó (Yuo know); enihá (Anyhow); oké
(OK) jellemzi a beszédjüket. Vö. NAGY DEZSŐ (1978); JOSUA FISHMAN (1966), 82.

⁵² 1898-as tudósítás már utal erre a folyamatra: „A magyarországi cseléd lányt – huszon-
hárman jöttek egyszerre – fekete mantillával várja egykori falubelije, aki már szégyellne paraszt-
ruhásokkal végigmenni az utcán”, JUHÁSZ L. (1976), 60.; 1919. May. 16. *Gazette Times* írja:
jellegzetes magyar öltözetben táncoltak a „Magyar Show” résztvevői.

dolmány-, menteszerű ruhadarabokat csináltak. Az 56-osok ilyen külsőségektől elhatárolták magukat.

Öreg amerikasok leszármazottai elmondták, hogy a 20–30-as években az újonnan érkezett rokont mindenekelőtt elvitték az áruházba, és ott tetőtől talpig új ruhába öltöztették. Holott jól tudták – hiszen ugyanaz az adatközlő mondta –, hogy gazdag házaknál szívesen alkalmazták a magyar lányokat háztartási munkára, ha magyar paraszti viseletben voltak, utcán, piacon megszólították őket, és munkát kínáltak nekik.

Az amerikanizálódás a *táplálkozás* terén egészen másként ment végbe. Az ételkészítés módja, az ízesítés és az ételfajták éppúgy mint a fogyasztás lényegesen átalakult, mégis nemzeti karaktert mutat. A jó magyar konyha vagy jó magyar szakács kifejezések pedig a mai napig elismerést, nemzeti büszkeséget hordozó kifejezések.⁵³ Magyar éttermek, konyhalányok, háztartási alkalmazottak mind terjesztették a magyar ételek jó hírét. Ebből következően az amerikanizálódást illetően rangos helyet foglal el a táplálkozáskultúra.

Egyszerűbb és racionális okokra vezethető vissza az étkezési rend megváltozása. Az étkezési alkalmak szükségképpen az adott munkakörülmény, munkaidő utáni szabad idő függvényei lettek. Bár a század elejei följegyzések a déli főétkezést említik, és jellegzetességként a levesételt hozzák fel, a ma élők emlékezete szerint a fő étkezés időpontja 4 óra volt és mindig levestel kezdődött. Lényegében az amerikai szokásokhoz igazodva reggeli, ebéd (lunch) szendvics, vacsora (dinner) meleg étel, egy-két fogásból állt.

Az ételek milyensége is etnikus karaktert mutatott. Még ma is a harmadik-negyedik generációnál, akik általában nem beszélnek a nyelvet, fontos tényező, hogy tudjanak „magyarosan” főzni. Töltöttkáposzta, tejfölös csirke galuskával, hurka, lángos, palacsinta, rétes, dobos torta stb. a legjellegzetesebbnek vélt „magyar” étel. Ezeket illik ismerni, ha valaki „magyaros konyhát” vezet.

A *lakáskultúrában* bekövetkező változások legalább annyira a szociális háttérből adódnak, mint az előbbieket, ha nem még fokozottabban. A környező társadalom, a merkantilista szellem igen nagy hatást gyakorolt már az első generációra, ami a későbbiekben csak erősödött. A század eleji feljegyzések még tanúskodnak a magukkal hozott ideálok megvalósításáról. Berendezkedésben pl. a jómódú paraszti otthon az ideál. Így pl. egy Hazelwoodon letelepedett szatmári magyar család, kik három generáción keresztül a vidék legjobb hentesseinek számítottak, maguknak olyan családi házat építettek, ahová a három legényfiú odaviheti a feleségét. Nagy ház mellé magyar típusú konyhakertet telepítettek. (Korábban annyira kicsinyek voltak az udvarok, hogy ott kertészkedésről szó sem lehetett, de a városszerkezet átalakulásával egyre inkább terjeszkedett a lakosság, és egyre gyakoribb lett a ház körüli kert.) Természetesen nemcsak a magyaroknak volt konyhakertjük, de csak a magyarokra volt jellemző, hogy mindenféle vetemény benne megtalálható volt.⁵⁴

⁵³ A nagy számban, sok új kiadásban megjelent szakácskönyvek, a magyar receptek iránti érdeklődés jól bizonyítja ezt a tényt. NATALIE JAFFE: *Hungarian Food Patterns*. Washington 1943. CHARLES GUNDEL: *Hungarian Cookery Book*, London, 1937.

⁵⁴ A különböző vidékről összehozott magyarok egymásra hatásának következménye lehet, hogy a kertkultúra erőteljesen bontakozott ki, és számottevő keresetkiegészítés lehetett, amikor a heti jövedelem átlaga 10 dollár körül volt. Vö. SOUDERS, A. D. (1922), 65–66. és 71.

Azok, akik sok évtized után is megőrizték magyarságtudatukat, az otthonukban hangsúlyos helyre teszik a magyaros holmikat még akkor is, ha 60–70 év alatt egyetlen családtag sem járt otthon. Így pl. az „Isten hozott” felirat a nemzetiszínű szalagon vagy az elmaradhatatlan amerikai zászló mellé a magyar zászlót állították, a királyi koronás magyar címer nyomaton vagy herendi porcelán, matyó baba és más népies ihletésű tárgy, magyar feliratú dísz tárgy tükrözi ezt a tendenciát. Ennek beszerzésére gondot fordítottak. Mióta nincs Pittsburghban magyaros holmit áruló üzlet, távolabbról New Yorkból, Clevelandból szerzik be.

Az otthon, a berendezkedés, lakáskultúra alakulását a környező üzleti világon kívül az újságok propagandája is alakította. Hosszú éveken keresztül hirdettek vásárlási alkalmat a magyarok számára a helyi újságok magyarul, később angolul. A reklám és az ügynökség elsősorban az emigránsokra gondolt, tanácsaival, információival, áru kínálatával befolyásolta a lakosságot.

Az utóbbi évek divatos etnikus mozgalmi újra felelevenítették a régi hagyományok iránti érdeklődést. A nagyszülők félredobott faragott tárgyai (tükör, díszes dohánykészlet, pipatőrium) újra mint a „magyaros szoba” kellékei jelentek meg a házakban, és a helyi népművészet művelői által készített kancsók, korsók, tálak, kulacsok, hímestojások díszhelyre kerültek. Ezek a hatások a legszegényebbek kivételével, a társadalom minden rétegénél megfigyelhetők, vagyoni, társadalmi, egzisztenciális különbségektől függetlenül.

A magatartásformák változása az amerikanizálódás szükségszerű következménye.

Az emigráció kezdeti szakaszán a rokon kapcsolatok fontossága elsőrendű. A távoli rokonság, egy faluból, környékről valók összetartozása egyben azt is jelentette, hogy az otthonról hozott elvárások, viselkedési módok határozták meg magatartásukat az új világban. A közösség kontrollja legalább olyan meghatározó volt, mint a szűk otthoni falusi keretek között. A közösség segítő, összetartó erejét elveszítette az, aki pl. a vásárlási kölcsönét nem fizette vissza, aki a rokonság elvárásainak nem tett eleget. Ezért egyrészt vigyáztak a régi normákra (pl. egy régi adós messzi vidékről visszajött, hogy tartozását kiegyenlítse), másrészt – és ez a többség – szakítottak a közösséggel, elköltöztek, soha vissza nem tértek. A belső társadalmi kontrollból következően pl. az egy munkahelyen dolgozók nemcsak azt az előnyt élvezték, hogy egymást támogathatták a munkavállalásban, hanem más oldalról a munkaadó is biztos volt abban, hogy az együttes munkájában bízhat.⁵⁵ Jellemző volt, hogy egy-egy gárda általában egyszerre cserélt munkahelyet is. Még ma is büszkén mondják az öreg amerikasok leszármazottai, hogy szívesen alkalmaztak a gyárosok magyar munkást, mert a magyarok megbízható, jó munkát végeztek. Természetesen szó sem volt az olcsó munkaerőről – szociális problémáról. Történeteket hallottam, amint az egyik csoport vezetőjét a munkaadó arra kérte, hogy lehetőleg testvérét, rokonait is vigye oda a gyárba. De a magyarok tudják, hogy őket a többi munkás nem nézte ennyire jó szemmel. A kívülállók sztrájkőröknek, antiszociális embereknek tartották a magyarokat, félték tőlük.⁵⁶

⁵⁵ SOUDERS, D. A. (1922), 66–67. „Neighborhood spirit”; JOHN KÓSA (1957), 75–81. „The system of normative values.”

⁵⁶ A jó munkaerőt jelentő magyarokról mint sztrájkőrökről ad tájékoztatást VICTOR GREAN. Vö. SZENDREY T. (1980). 6.

Az első idők kemény munkáiról sok történet maradt fenn, főleg a balesetek nagy száma miatt. Ezek némelyike a sajtó, iskola és egyház révén legendás formában terjedt, amolyan amerikai folklórként. Számos előadásban hallottam a 19 fiatal bányász halálának történetét. Egy rosszul kiépített bányában csak magyarok dolgoztak, és a váratlan robbanás egyszerre temette el mind a 19-et. Nevüket a hazelwoodi református templom anyakönyve nyilvántartotta, és jelképes sírjuk a magyar temetőben még ma is látható. A legöregebb 25 éves, a legfiatalabb 14 éves volt. Esetük az idők folyamán jelképpé lett. Ugyanilyen megdöbbentő történet a korai időkről a vasolvasztó nehéz munkájával kapcsolatos. Bakó Ferenc kubikos talicskával kohóba szemet vitt, amint belendítette a szemet, maga is utána lendült be a kazánba (fáradtság, kimerültség, hőség, szén-gáz miatt-e, nem tudni). Ilyen és még ehhez hasonló, valóságon alapuló történetek nyomán ma már senki sem vonja kétsége azt az „igaz történetet”, amely szerint az első önszegélyező társulást a William Penn Fraternal Union egyik elődjét a Verhovay társaságot 13 bányász 13 dollárral alapította önmaguk és szerencsétlenül járt társaik támogatására.⁵⁷

A munkastílus, a munkavégzés a szakszervezetek megerősödésével megváltozott. Ennek velejárójaként és az amerikanizálódás következményeként a magyar származásúak különállása megszűnt. Beolvadtak a gyárak munkástömegébe, érdekképviselőik – ha volt – nem etnikus keretű.

A fegyvelmezett munka mellett az öreg amerikasok jellegzetességének tartották a nagystílusú mulatást. Minden öreg amerikai nosztalgiával emlékezik vissza a cigányzenés kiskocsmákra, a mulatozásra, amikor dollárt fűztek a zenész vonójába, aki természetesen nem szükségszerűen volt cigány. Sívárogozva kívánják vissza annak hangulatát, amit a mai zenekar már nem tud produkálni, és nincsenek fiatalok sem, akik ezt a nótát maguk gyönyörűségére vagy mások mulattatására el tudnák énekelni.⁵⁸

A mostani pittsburghi magyar rádióadás egy kis kivételtől eltekintve cigánynótát, magyarnótát, úgynevezett magyar zenét játszik.⁵⁹ Találkoztam harmadik generációs magyarral, akinek cigányzene-gyűjteményében megközelítően ötszáz hanglemez és ennél sokkal több, becslése szerint 800 magnetofontekercs van. Mindez természetesen könnyen áttekinthető módon rendezve, címek, témák szerint van nyilvántartva, amit villamostechikai munkája után hobbiként végzett. A 40 év alattiak között nemigen akad, aki odaadó híve lenne a cigányzenének.⁶⁰ Panaszkodtak is az idősebbek, hogy velük együtt ez a szép divat is a sírba fog szállni.

⁵⁷ PUSKÁS, J. (1970), 528–563.

⁵⁸ Amíg az I. világháború utáni években 50–60 cigányzenész működött Pittsburghben (csak nevük volt az, etnikai tekintetben, szlovákról, horvátokról, zsidókról is van tudomásunk) addig ma két zenekar van a metropolis területén, s nincs egyetlen mulató, ahol rendszeresen lehetne cigányzenét hallani.

⁵⁹ A helyi magyar rádió programja (WDUQ – Duquesne University Radio Station) rendszeresen hetente 3 alkalommal sugároz. A szerkesztő tájékoztatása szerint az érdeklődők, előfizetők igénye kívánja a magyar nótát.

⁶⁰ A rádió egyik magyar munkatársa, Elemér Borovich panaszolta, hogy nem tudnak fiatalokat megnyerni a cigánynótának. Ebből következően az élő zene mindinkább sorvad. Aki igényli ezt a muzsikát, annak más városba kell utazni egy-egy adandó alkalomra. A magyar kultúra iránt érdeklődő fiatalok az otthon is divatos autentikus népdal, és abból készített magas szintű feldolgozások iránt érdeklődnek, táncházakba járnak. Ez újabb generációs ellentétet jelent.

Annak ellenére, hogy a gyerekek egy zárt nemzeti közösségben nevelkedtek fel, lényegében elfordultak a közösségi élet illetévaló fenntartásától. Eltávolodtak ettől, a kor divatának megfelelően a jazz zene, lokálok, bárók hangulata után vágyódtak. Az amerikanizálódás e téren is igen sok konfliktust okozott. Számos családban törést, egymástól való teljes elszakadást eredményezett.⁶¹

4. Társadalmi, kulturális, egyházi szervezetek

Az emigrációt összefogó szervezetek igen sokszínűek. Egy-egy esetben rövid életűek és jelentéktelenek, máskor sok évtizeden át ezek közé tömörülnek az emigránsok. Jelentőségük abban áll, hogy amíg a lakóhely szerinti szervezetek, városi struktúra miatt az emigrációs közösségek érdekeit mellőzték, addig a társadalmi szervek ezt a szempontot elsődlegesnek tartották.

Pittsburgh egyike azoknak a városoknak, ahol igen korán létrejöttek *társadalmi* szervek. New York után Pennsylvania állam az első, ahol megalapították az „Első Magyar Betegsegélyző Egylet”-et 1884-ben, ezt Hazletonban hívták életre, s ehhez kapcsolódtak a pittsburghiak is. A Verhovay Betegsegélyző Egyesületet két évvel később 1886-ban, amit gyorsan követ 1896-ban az „Amerikai Magyar Reformátusok Egyesülete”. Mindkettő viszontagságos történelemmel, de a mai napig ténykedik. Verhovay 1955-ben fuzionált a Rákóczi Betegsegélyző Egylettel és új neve William Penn Fraternal Insurance Association. Akkor 88 ezer taggal és 28 millió \$-ral rendelkezett, így a legfontosabb magyar társadalmi szervezetté nőtte ki magát.⁶² 1886-ban már működött az első katolikus betegsegélyző egyesület is,⁶³ és a nagyobb szervezeteknek volt helyi alakulatuk is. Így lehetséges, hogy Pittsburgh környéki magyarok a II. világ-háború előtt 58 társadalmi, kulturális szervezettel rendelkeztek.⁶⁴

A *társadalmi szervezeteknek* egyik legfontosabb középpontjai a „Magyar Házak” (Hungarian Social Club), amelyekben az amerikai típusú klubélet sajátos magyar válto-

⁶¹ A generációváltás problémáiról 1922-ben SOUDERS így ír: „Parents are likely to lose the control of their children when they reach the age of self support . . . they lament that so many of them become negligent of their religious duties and spend Sunday in the park, on the auto journey, or in the socialists club.” A. D. SOUDERS (1922), 73–74. Hasonlóképp ítéli meg a szülőktől való eltávolodást, az amerikanizálódás függvényeként LENGYEL E. (1948), 230. A magatartásformák változását elemzi kanadai gyűjtései alapján JOHN KÓSA (1957), 89–90.

⁶² PUSKÁS (1970), 535.

⁶³ BALOGH, J. (1945), 25. Az egyházi szervezetekkel (római kat., ortodox, református, lutheránus, zsidó, baptista; keresztény szabad egyház) szervezetekkel egy időben a századfordulón megalakultak a betegsegélyző és társadalmi egyesületek (death and sick benefit societies; social and recreational club); BUTOSI J. (1961), 61–64.; BALOGH, J. (1945), 32.

⁶⁴ Az erősen etnikus karakterű Pittsburgh 1936-ban építette föl első felhőkarcolóját a város legfontosabb egyetemének központi épületét, a „Cathedral of Learning”-ot. A földszinten 38 nemzetiségi szoba van, köztük a „Hungarian Room”, amit 1939. márc. 21-én adtak át. A népies motívumokkal díszített mennyezet és berendezés, a színes ablaküvegeken jeles történeti személyek romantikus képei fémjelzik a kor igényét. A szoba létrejöttét az akkori Magyarország is segítette, de a lényeges anyagi erőfeszítést mégis a helybeliek tették. A jól szervezett munkásság, társadalmi és egyházi szervezetek révén és a tehetős értelmiség, vállalkozók közös erőfeszítésének lehet tekinteni. Vö. *Pittsburgh Sun Telegraph* 1939, March 21.

zatát találjuk meg. A Magyar Házak fénykora a II. világháború előtti évtizedre tehető. A gazdasági konjunktúra is segítette azt az általános magatartási formát, amely az amerikanizált életvitelben és a szülőföldre való érzelmi kötődésben nyilvánult meg.⁶⁵

Magyar Ház 1980-ban Hazelwood, Duquesne és McKeesport városrészekben működött. Ezek közül társadalmi aktivitást illetően McKeesport a legjelentősebb.⁶⁶ A szervezet, a vezetőség, sőt maga az épület is kicserélődött az idők folyamán. A régi ház jól tükrözte hivatását, a „Ház” társadalmi célját. A földszinten biztosító iroda és ivó helyiség volt, az előbbi kora reggeltől késő délutánig, a másik kora délutántól késő éjszakáig nyitva volt. Mindig jó alkalmat adva a találkozásra, a beszélgetésre, az idő együttes eltöltésére, informálódásra. Az első emeleten két nagy klubhelyiség és konyha volt. A tájékoztatás szerint 350 embert terített asztal mellett tudtak fogadni, egy-egy nevezetesebb alkalommal, és ennyi emberre főztek-sütöttek vállalkozó kedvű asszonyok. A két klubhelyiség felállítása minimális igénye volt a társadalomnak a nemek szerinti elkülönülés miatt, ennek az előírásnak tesznek eleget ma a milliomos klubok Pittsburghben. McKeesporton a gyárváros gyors ütemű fejlődése miatt a Magyar Házat egy tereprendezés, modernizálás során szétbontották, helyette építették a beljebb fekvő utcában az újabb „modern” egy szintes épületet. A földszintes, barakk jellegű házban ma egy nagy, kb. 200 ember befogadására alkalmas terem, mellette konyha van és az előtérben külön helyiség, ahol bár működik. Ide csak tagsági igazolvánnyal lehet belépni. Ez nem a milliomos klubok mintájára alakult ki, hanem sokkal inkább azon társadalmi okok miatt, hogy a munkás telepek közbiztonsága igen megromlott, és lumpen elemek garázdálkodása, valamint a feketék látogatása ellen ez az egyszerű és praktikus védekezési mód.

A Magyar Házak vezetésében, irányításában is bekövetkezett generációváltás az amerikanizálódás erősödését eredményezte. Amíg az első generációs öreg amerikások kezében volt a klub, addig gazdag társadalmi-kulturális program jellemezte a Magyar Ház munkáját. Így pl. önképzőkör, olvasókör, színjátszó, tánc alkalmak, hírnő-kör stb., ill. karácsonyi, farsangi rendezvények, nemzeti ünnepek (márc. 15., okt. 6.) és szüreti multság fémjelezte az együttlétet. Természetesen nem a vezetésben történt változás az oka, hogy a korábbi lehetőségek elmaradtak. A változás magában a közösségben is végbement. Kiöregedtek azok, akiknek a régi formák megfeleltek, és az ifjabb generáció nem tudott vagy nem akart élni az elődök életéhez hasonlóan. Előbb hetenként egyszeri vacsorázási lehetőséget kínált a klub és kártyázási, sakkozási keretet, később min-

⁶⁵ Az érzelmi magatartásra jól rávilágít egy 1925-ös vallomás: „We will never go back to Hungary. It only deprived us of our home and land, while in America the soil covers our child. We have a home, money, and business, everything acquired in America. We lost everything in Hungary. We love Hungary as our native land, but never wish to live in it again.” BALOGH, J. (1945), 13.

⁶⁶ A rendelkezésre álló adatok szerint a McKeesport-i Magyar Ház 1928–40 között élte fénykorát. (Alapítási éve 1912.) Egyik prominens vezetője Debreczeni Ferenc volt, aki 1913-ban érkezett az USA-ba, otthon 6 osztályt végzett az elemi iskolában, de az acélgyárban hamar kitűnt szervezőképességével, s munkaközvetítőként, egészségügyi elsősegélyzőként, újságíróként a legkülönbözőbb feladatokat látta el. Jó érzékkel irányította a helyi kulturális, társadalmi életet. (Vö. Magyar Amerika Írásban és Képhen. St. Louis, Missouri, Hung. Publ. Co. 1937.) Pittsburgh körzetében 1970-ben még nyolc „Magyar Ház” működött az alábbi városrészekben: Hazelwood, Springdale, McKeesport, Duquesne, Daisytown, Princedale, Monessen, Ellwood.

den elmaradt vagy megritkult, aminek szervezése időigényes volt, és költségekkel járt. Nincs önálló zenekara a klubnak, így a táncos rendezvények alkalmoszerűek, évente négyszer-ötször hívják el a „magyar bandát”, melynek csak egyetlen tagja ért, beszél magyarul. Egy vagy két hegedűs, nagybőgős, két rézfúvós és tangóharmonikás tartozik a bandába.

A Magyar Háznak utolsó fellobbanása 1958–60 között volt. Az 56-osok megérkezével fontos szerepet kapott, és a hazától távol szakadtaknak rendszeres találkozási helyet biztosított. Ez időben rendszeresen mutattak be magyar filmet, ami az egyedüli kulturális programot jelentette a táncalkalmak mellett.

A társadalmi szervezetek mellett az egyház teremtett nemzeti, közösségi egységet. Az *egyházak* az emigrációs magyarság számára mást, többet jelentettek, mint az óhazában. Igen sok társadalmi, kulturális feladatot látott el az egyház, olyanokat, amelyeknek szétválása az anyaországban már réges-régen megtörtént.

A kivándorlással majdnem egyidejűleg jönnek létre az etnikus egyházközösségek. A legelső magyar munkás közösségről 1882-ben tesznek említést Pittsburgh térségében, Homestead városnegyedben. Egy másik városrészben, Hazelwoodon 1892-ben felszentelik az első református templomot.⁶⁷ Ezt követik a többiek, minden egyes kolóniának saját temploma volt. McKeesport számlálta a legtöbb magyar lelket. Itt a II. világháború előtt hozzávetőleg ötezer magyar élt. Katolikus, görögkatolikus, református, evangélikus lakosságból tevődött össze. A katolikus közösséget felbomlasztotta a magyar nyelven beszélni tudó pap hiánya. Azonkívül a merev körzetesítés miatt a távolabb lakók nem tartozhattak a magyar templomhoz. A katolikus egyházak a latin szertartások révén az egyetemes katolikus közösséget erősítették és igen sok erőfeszítést igényelt a nemzeti nyelv ápolása. A protestáns egyházak etnikus jellegét erősítette a nyelvi összetartozás, bár itt is erősek a felbomlás jelei. Kis közösségekre való szakadás jellemzi a protestáns egyházakat. Nem véletlen, hogy Pittsburgh magyar lakosságát meglátogatta 1928-ban a református püspök, Ravasz László, majd 1972-ben Mindszenty közönlése volt kiemelkedő társadalmi esemény.

A század elején az egyházak között szoros együttműködés volt. Szemben a hazai gyakorlattal a papok közös programmal, egyetértéssel segítették egymás munkáját. A születésnapok, évfordulók, egyházi ünnepek megrendezésénél tekintettel voltak egymásra. Úgy szervezték, hogy bármilyen valláshoz tartozók ott megjelenhessenek, sőt ők maguk jártak élen. A 20-as években a gazdasági válság előtt még rendszeresen közös disznótort, vacsorázást szerveztek a templom alsó részében levő klubhelyiségben. Ezek nemcsak társas együttlétek voltak, találkozási, szórakozási alkalmak, hanem az egyház fenntartásához szükséges összegek beszerzésének egyik forrását jelentették.⁶⁸ Magukat

⁶⁷ BUTOSI, J. (1961), 61–62. 1960-ban hat református egyházat tartottak nyilván Pittsburgh metropolisban, ahova 865 család tartozott, ezek közül mindössze 163 család öreg amerikai, vagyis harmadik vagy annál régebbi generációból való. Hazelwoodon egymás szomszédságában volt katolikus, református és lutheránus templom. 1978-ban ez utóbbi végérvényesen bezárta kapuit. 1980-ban mindössze 210 család nyilvánította ki a katolikus egyházhoz tartozását. (Vö. Saint Ann's Hungarian Church 1980.)

⁶⁸ John Miller (sz. 1910. Bp.) és Violet J. Jones (sz. 1929. McKeesport) életrajzi visszaemlékezéseire támaszkodom.

a templomokat is úgy építették, hogy az alsó szint nagy termében színházi előadásokat, táncmulatságokat, ünnepi vacsorákat tarthassanak. Most is szívesen emlékeznek vissza ezekre a kedves emlékü együttlétekre. Ritkán még ma is rendeznek „party”-t pl. az egyházközség alapításának évfordulójára, Mikulásra, anyák napjára.

Az egyházak igen sok helyi nehézséggel küzdenek. Egyrészt, s ez a legnagyobb gond, a hívek elköltöztek. A II. világháború után kialakult városszerkezet a gyors lakáscsere, a társadalmi hierarchiában bekövetkezett változás miatt megindult az elvándorlás. A templom ott maradt. Az üresen maradt házakba főként feketék költöztek. A távolság miatt nincs lehetőség a korábbihoz hasonló közvetlen, állandó kapcsolat kialakítására. Másrészt az amerikaivá vált lakosság nem igényli a nemzeti egyházat. Egymás után csukják be a nemzeti templomokat, s válnak raktárakká, kocsmákká vagy az idő martalékává.

Továbbá az amerikanizálódás következményeként a régi típusú egyházi szervezet, hierarchiát nem fogadják el azok, akik az egyházat fenntartják. A pénzükért beleszólási jogot szeretnének gyakorolni – amit a munkahelyi hierarchiában bizony nem nagyon valósítanak meg. Így a kisebb, áttekinthetőbb lakóhelyi egyházban szeretnék az elveket érvényesíteni. A McKeesport-i református egyház azért vált ketté, mert nem tudott megegyezni a lelkész és a presbitérium. Az öreg amerikasok a harmadik, negyedik generációban amerikaivá lett magyarok és a mindig utánpótlás-emigrációból kikerült egyházi vezetők között szükségképpen ellentét van, amelyet az erősen tradicionális egyház nem akar feloldani.

Pszichikai és társadalmi okok együttes következményeként a régi szervezetek zöme ma már nem életképes. A régi emigránsok, ha magukat magyarnak tartják a beházasodás ellenére, a nyelv ismerete nélkül büszkéek is a magyar elődökre, ha kívánják a családi, nemzeti múlt feltárását, akkor is elsősorban az Újvilághoz, az új hazához kötődnek.

IRODALOM

Amerikai kalauz és útmutató magyar bevándorlók részére. New York, 1913. 203.

BALOGH, JOSEPH K.: An Analysis of Cultural Organizations of Hungarian Americans in Pittsburgh and Allegheny County. Ph. D. Diss., University of Pittsburgh, 1945.

BARCZA L.: Magyarországi kivándorlások irodalma. Bp. 1908. 12.

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 329.

BERKÓ D. GÉZA: Amerikai Magyar Népszava Jubileumi Diszalbuma. 1899–1900. New York, Amerikai Magyar Népszava. 1910. 404.

BODNAR, JOHN: Ethnic History in Pennsylvania (A Selected Bibliography). Harrisburgh, Pennsylvania Historical and Museum Commission, 1974.

BODNAR, JOHN E.: Immigration and industrialization: Ethnicity in an American mill town. 1870–1940. Pittsburgh, 1960. Univ. of Pittsburgh. 213.

BOROS-KAZAI, MARY: Hungarian Lawmakers on Emigration 1880–1914. (Előadás: American Hungarian Educators' Association, Fifth Annual Conference. 16. May, 1980. Toronto.)

BÖDY, PAUL: Hungarian Immigrants in North America: A report on Current Research. In: *The Immigration History Newsletter*, 1976. May. Vol. VIII. 1–6.

BUTOSI, JOHN: Church Membership Performance of Three Generations in the Hungarian Reformed Churches of Allegheny County. Pennsylvania Pittsburgh, Ph. D. Diss. at Univ. of Pittsburgh. 1961.

BYINGTON, MARGARET: Homestead. The Household of a Mill Town Pittsburgh, Pa. 1974 (1st, 1910) Pittsburgh, Univ. of Pittsburgh.

- CLARK, FRANCIS EDWARD: Old homes of New Americans, The country and the people of the Austro-Hungarian Monarchy and their Contribution to the New World. Boston-Houghton-New York, 1913. Mifflin Co. 265.
- DEÁK GÁBOR: A századeleji kivándorlás gazdasági, társadalmi, politikai okainak vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatainak tükrében. In: *Történelmi Évkönyv*. Miskolc, 1965. I. 153-165.
- FISHMAN, JOSUA A.: Hungarian Language Maintenance in the United States. Bloomington, 1966.
- FLEMING, DONALD HARMISH: The Intellectual Migration. Europe and America. 1930-1960. Cambridge, 196. Belkaap Press.
- GLAZER, NATHAN-MOYNIHAN, DANIEL PATRICK: Beyond the Melting Pot. Cambridge, Massachusetts, 1963. M., I. T. Press. 291.
- GLEITMAN, HENRY-GREENBAUM, JOSEPH: Attitudes and Personality Patterns of Hungarian Refugees. In: *Public Opinion Quarterly*, XXV. 3. 1961. 351-365.
- GOLDSMITH, HAROLD, F.: The Population of Pennsylvania 1900-1960. Pennsylvania State Univ. Press, 1963.
- GUNDEL, CHARLES: Hungarian Cookery Book, London, 1937.
- HEAD, VIOLET: The 1956 Hungarians: Their Integration into an Urban Community. Chicago. Ph. D. Diss. Univ. of Chicago, 1963.
- The Hungarian Room in the Cathedral of Learning University of Pittsburgh Report. 1939. Pittsburgh, 22.
- HOLSOPPLE, BARBARE: The Slavic People. Pittsburgh Press. 1971. 9. 26. 9-12.
- INCZE SÁNDOR: Magyar Album, Elmurst, 1956. American Hungarian Studies Foundation. 256.
- JOFFE, NATHALIE: Hungarian Food Patterns. Washington, 1943.
- JUHÁSZ LÁSZLÓ: Magyarok az Újvilágban. München. 1979. 110.
- KALASSAY, LOUIS A.: The Educational and Religious History of the Hungarian Reformed Church in the United States. Ph. D. Diss. 1939. Univ. of Pittsburgh.
- KALASSAY SÁNDOR: Az amerikai magyar reformátusság története. (h. n.) 1942. (Ligonier; Bethlen Press.)
- KÁLDOR, KÁLMÁN: Magyar Amerika írásban és képen. I-II. St. Louis. 1939. Hungarian Studies Publ. Co.
- KENDE, GÉZA: Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története. 1583-1927. Cleveland, 1927. Szabadság Press. 874.
- KOVÁCS, MARTIN L. (ed.): Ethnic Canadians (Culture and Education) Regina, 1978. 495.
- KOVACSICS, J.: Magyarország történeti demográfiája. (Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.) Bp. 1969.
- KÓSA, JOHN: Land of Choice. The Hungarians in Canada. Toronto, 1975. Univ. Press. 104.
- KÖRÖSFÖY, JOHN: Hungarians in America. Cleveland, 1941. Szabadság, 399.
- KÖNNYŰ, LESLIE: Hungarians in the U.S.A. (An Immigration Study). St. Louis. 1967. *The American Hungarian Review* 84.
- LENGYEL ALFRÉD: Adatok a Győr megyei kivándorlási mozgalom történetéhez. 1880-1910. *Századok*, 1969. 717-730.
- LENGYEL, EMIL: Americans from Hungary. Philadelphia, 1948. 319.
- LAKY D.: Tizenöt év kivándorlásunk történetéből. Bp. 1918. 136.
- MAKÁR, JÁNOS: The Story of an Immigrant Group in Franklin, New Jersey. (A Collection of Hungarian Folk Songs in America.) Franklin, 1969. 170.
- Mama's Recipes. A Treasury of Hungarian-American Foods. Munhall, 1965. St. Elias Byzantine Catholic Church.
- MARCHBIN, ANDREW: Hungarian Activities in Western Pennsylvania. In: *Western Pennsylvania Historical Magazine*. Vol. 23. 1940. 163-174.
- MILDSCHÜTZ, KÁLMÁN: A magyar nyelvű emigrációs sajtó bibliográfiája. München, 1963. 23.
- MARLYN, JOHN: Under the Ribs of Death, Toronto 1971. (3rd ed.) McClelland and Stewart Ltd. 220.
- NAGY DEZSŐ: Az amerikai magyarok folklórja. I-II.: *Folklór Archivum* 8. (1978) 326, 11. (1979) 185.

- Our Slavic Fellow Citizens. New York, 1920. 536.
- An Outstanding Collection of Treasured Hungarian Receptions. Pittsburgh. É. n. William Penn Fraternal Ass, 48.
- The Population of Pittsburgh, Pennsylvania. 1890–1930. (A Statistical Analysis of the Census Reports on the Foreign Born White.) Pittsburgh, 1932. Univ. of Pittsburgh.
- PUSKÁS JULIANNA: Magyar szervezetek Amerikában. *Történelmi Szemle*, 1970. 528–568.
- PUSKÁS JULIANNA: Emigration from Hungary to the United States before 1914. In: *Etudes Historiques Hongrois* 975. Bp. 65–103.
- RÁCZ ISTVÁN: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1849–1914. In: *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve*, 1962. 85–107.
- RÁCZ ISTVÁN: Kísérletek az Egyesült Államokba irányuló magyarországi kivándorlás korlátozására. In: *Egyetemes Történeti Tanulmányok* 5. Debrecen, 1971.
- RÁCZ ISTVÁN: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Bp. 1980. 238. (Agrártörténeti Tanulmányok 8.)
- RUZSA, JENŐ: A kanadai magyarság története. Toronto, 1940. 510.
- SÁGI, GÁL IMRE: Clevelandi Magyar Múzeum. Toronto, 1978. 208.
- Saint Ann's Hungarian Church. (Riport a templom fennállásának 65. évfordulójára.) Pittsburgh, 1980. 12.
- SHERIDAN, F. J.: Italian, Slavic and Hungarian Unskilled Immigrant Laborers in the United States. *U. S. Bureau of Labor. Bulletin No. 72*. Sept. 1907. 403–486.
- SOSKIS, PHILIP: The Adjustment of Hungarian Refugees in New York. *International Migration Review*, II. (1957) 40–46.
- SOUDERS, D. A.: The Magyars in America. New York, 1922. George H. Doran CO. 149.
- SZENDREY, THOMAS: Hungarian in Western Pennsylvania. Kézirat a „*Journal of Erie Studies*” számára. 1980. 10.
- SZÉPLAKY, JOSEPH: The Hungarians in America. 1583–1974. (A chronology and fact book). New York, 1975. Dobs Rerry
- SZILVEK, L.: Kivándorlás (Törvényjavaslat a kivándorlás szabályozásáról). Esztergom, 1903. 76.
- TABORSZKY, OTTO A.: The Hungarian Press in America. Washington D. C. Master Thesis at Catholic Univ. of America, 1955.
- THIRRING GUSZTÁV ADOLF: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Bp. 1904. 366.
- VÁRDY, STEVE B. and ÁGNES: Research in Hungarian–American History and Culture. Pittsburgh. Előadás a „Symposium of the Hungarian Folk Cultures” alkalmával. 1980. ápr. 14.
- VÁZSONYI ENDRE: A főburdos és a Csodaszarvas. *Valóság* 1980. 89–97.
- WEISER, MARJORIE P. K.: Ethnic America. New York. 1978. The H. W. Wilson Co. 207.
- WILLMOT, DONALD: Ethnic Solidarity in Esterhazy Area 1882–1940. In: *Ethnic Canadians*, 1978. Regina 147–166.
- WEINSTACK, S. A.: Acculturation and Occupation. (A Study of the 1956 Hungarian Refugees in the United States.) *Publication Research Group for European Migration Problems* XXV (1969) Washington.

DOMOKOS PÉTER

AZ URALISZTIKA
ÉS AZ URÁLI IRODALMAK KUTATÁSA*
(Tudománytörténet, tipológia, tennivalók)

I. 1. Az „uráli irodalmak” bármilyen szempontú tárgyalása napjainkban még aligha képzelhető el az uralisztika fogalmának tisztázása nélkül.¹ Tekintettel arra, hogy e terminus technicus korszerű felfogásáról és értelmezéséről csupán az ötvenes évektől beszélhetünk, de még a hetvenes években sem szilárdult meg teljesen a tudományos közgondolkodásban, mind a szó jelentéskörének, mind az általa jelölt tudomány történetének viszonylag részletes kifejtése – noha sokak (főként, persze nyelvtudósok) számára evidens vagy egyenesen triviális – feltétlenül indokolt.² Indokoltságát hatványozza az a tény, hogy korábban – eltekintve néhány alig emlegetett kivételtől³ s főként az irodalomtudomány számára is fontos, nyelvészeti indíttatású verstani tanulmánytól⁴ – kifejezetten uralisztikai érdekű irodalomtudományi téma irodalomtudományi fórumokon (szak-

*A cikk elsősorban az uralisztikában kevésbé járatos kutatók – főként az irodalomtudomány művelőinek – tájékoztatására íródott. A szinte parttalan szakirodalmat célszerű válogatással erősen ritkítom, s csak az itt legszükségesebb, legjellemzőbb munkákat tüntetem fel – olykor kiegészítő megjegyzések kíséretében. (A kéziratot 1980 első negyedében zártam le!)

¹„... Az uralisztika lényegében megváltozott tartalmú továbbvitele, kifejtettebb és újabb formája a finnugrisztikának. A tartalom megváltozása pedig úgy értendő, hogy az uralisztika kutatási problematikájában, sőt metodikájában és elméleti alapjaiban, elvi orientációjában is szélesebb sugarú, mint a finnugor nyelvészet...” – ui. jegyzetben: „Az uralisztika és finnugrisztika esetében tehát nem olyan névdivatról van szó, mint pl. a finnugor helyett régebben használt finn–magyar, ugrofinn vagy ugor nevek esetében...” (HAJDÚ PÉTER: Uráli vagy finnugor? *Magyar Tudomány*, 1973. 7–8. sz. 507. l.)

„... Az uralisztika... komplex fogalom, azon tudományok egybefoglaló elnevezése, amelyek a közös alapnyelvből kifejlődött, s számos önálló egyedre bomlott ún. uráli népek nyelvével, történelmével, műveltségével foglalkoznak...” (In: DOMOKOS PÉTER: *Uralisztikai olvasókönyv*. Bp., 1977. Előszó, 5. l.)

²COLLINDER, BJÖRN: *Survey of the Uralic Languages*. Uppsala, 1957. HAJDÚ PÉTER: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Bp., 1966. JOKI, AULIS: *Uralier und Indogermanen*. Helsinki, 1973. MIKOLA TIBOR: *Uralisztika 1945–1975 (Néprajz és Nyelvtudomány, 1977.)*

³BÁN ALADÁR: Az oroszországi finnugor népek jelen helyzete. (*Turán*, 1925.) D. FOKOS–FUCHS: La renaissance nationale des Zyrienes. (*Révue des Études Hongroises et Finnoougriennes*, 1925.)

⁴NÉGYESY LÁSZLÓ: Az ugor összehasonlító verstanról. (In: Budenz–Album, 1884.) JACOBI LÁNYI ERNŐ: A magyar verstan a finnugor és török népköltészet megvilágításában. (*Ethnographia – Népelet*, 1941–1942.) STEINITZ, WOLFGANG: Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung. Helsinki, 1934. AUSTERLITZ, ROBERT: *Ob-ugric Metrics*. Helsinki, 1958. GÁLDI LÁSZLÓ: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. (*Irodalomtörténet*, 1960.) JAKOBSON R.–LOTZ J.: Egy versrendszer axiomatikája – a mordvin népdalok alapján (In: *Két tanulmány*. Bp., 1968.)

folyóiratban, tanulmánykötetben, rendezvényen) egyáltalán nem (vagy csak mint szervetlen, előzmény nélküli függelék – alkalmi jelleggel) jutott szóhoz. Úgy vélem, hogy a világpolitikai helyzet változása, a világtérkép átrajzolása következtében tulajdonképpen csak századunk utolsó harmadában érkezett el az ideje annak, s értek meg a feltételek is arra, hogy az uráli irodalmak együtt számos „újszülött” afrikai⁵ és dél-amerikai⁶ irodalommal kilépjenek az egzotikumma és epizódá minősítés méltatlan szerepköréből, s az irodalomtudomány felmérő, értékelő, értelmező és a világirodalomba beillesztő, beajánló tevékenységének részeivé legyenek.

II. 2. Az „uráli” melléknév mindazon nyelvek összefoglaló, meghatározó jelzőjéül szolgál, amelyek az ún. uráli alapnyelvből sarjadtak, s váltak önálló, egyedi, külön nyelvekké. Az e nyelveket beszélő népeket is szokás uráli népekként emlegetni. Az uráli szó többé-kevésbé egyenértékűjeként mind a mai napig él és általánosan használt a hagyományos és nagy múltú „finnugor” megnevezés is.⁷

Különbségük talán abban ragadható meg, hogy a finnugrisztikán sokan többnyire ma is a finnugor összehasonlító nyelvtudományi stúdiumokat értik,⁸ míg az uralisztika komplexebb fogalomként kezd használatba kerülni, olyan „összetett tudomány” jelentésben, amely egy korszerűbb szemlélet jegyében fogja fel feladatait s próbálja meghatározni helyét a tudományok mai rendszerében. Továbbra is elismeri a „szakma” alapjait megteremtő és adó nyelvtudomány vezető szerepét, de azon belül – nem hanyagolva el a hagyományos vizsgálatokat sem (hangtan, etimológia) – nagyobb súlyt helyez a leíró és a mondattani vizsgálatokra, s teret ad különféle modern eljárások, megközelítésmódok alkalmazásának is, így pl. a nyelvek strukturalista, areális és tipológiai szempontú kutatásának. Ugyanakkor fölismerve, hogy önmagában – pusztán a nyelvtudomány eszközeivel – számos, vonzáskörébe tartozó kérdés és összefüggés föltárására képtelen (ilyen nevezetesen: az uráli őshaza helyének megkeresése, az alapnyelvet beszélő uráli közösség műveltségének fölvázolása, az önállósult uráli népek anyagi és szellemi műveltségének leírása és értékelése), segítségül hívott más szakágazatokat, és igen tudatosan, a komplexitás igényével a legszélesebb értelemben vett uralisztika részévé tette az uralisztikai érdekelttségű régészeti, embertani, történeti, néprajzi, zene- és művelődéstörténeti, verstani és irodalomtudományi kutatásokat.⁹ E felfogásbeli megújulásnak és gyakorlatnak a kialakulása egyébként nem csupán és kizárólag a tudomány fejlődésének törvényszerű követke-

⁵ Fekete Afrika szépirodalma magyar nyelven. Ajánló bibliográfia. Bp., 1975.

⁶ Latin-Amerika irodalma. Bp., 1967. CARPENTIER, ALEJO: Irodalom és politikai tudat Latin-Amerikában. Bp., 1979.

⁷ „... A finnugor terminus a múlt század hatvanas, hetvenes éveitől terjedt el. Már ennek előtte elég általános volt a nyelvcsalád nyugati csoportjára vonatkozó finn s a keletit összefoglaló ugor elnevezés, amiből szinte magától kínálkozott a finnugor összetétel. A finnugor–szamojéd nyelvrokonság tisztázása óta terjed az uráli terminus, amelyet az utóbbi időben gyakran akkor is használnak, mikor csak finnugor nyelvekről esik szó. (In: BEREZCKI GÁBOR: A magyar nyelv finnugor alapjai. Bp., 1977. 4. l. – Egyetemi jegyzet –.)

⁸ „... A finnugrisztika nevet – annak ellenére, hogy ezt különösen újabban többen más jelentésben is használják – csak a finnugor nyelvtudomány jelölésére foglalom le...” – szögezte le pl. LAKÓ GYÖRGY „Utak és módok a finnugor tudományokban” (!) című előadásában az 1975-ös budapesti Finnugor Nemzetközi Kongresszuson. (*Magyar Tudomány*, 1975. 12. sz. 733. l.)

⁹ DOMOKOS PÉTER: Uralisztikai olvasókönyv. Bp., 1977. Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1977.

ménye. Egy új, társadalmi méretekben jelentkező és növekvő igénynek, tömeges és erőteljes érdeklődésnek, „információéhség”-nek is eredménye. Azaz: mind kevesebbeket elégitett ki az alapnyelvnek és fejleményeinek szinte a holt nyelvekével azonos felfogású vizsgálata, az élő nyelveket, az e nyelveken létrehozott kultúrákat, s az e nyelveken beszélő népek múltját és jelenét, rövidebben az őstörténet és a rokonság teljes problematikáját is ismerni óhajtotta a burkait feszegető szaktudomány – méltányolva ilyképp a közvélemény „megrendelését”, szélesülő és mélyülő tudásszomját is.¹⁰

A terminológia kérdésében még néhány további adat is segíti a tisztánlátást. A finnugor megjelölés tulajdonképpen már a múlt század vége óta a nyelvészet körén belül is szűknek bizonyult, ugyanis akkoriban vált tudományos tényné, hogy a finnugor nyelvek közé korábban legfeljebb feltételelesen bevont szamojéd nyelvek is a nyelvrokonság tagjai.¹¹ E felfedezés következményeként a nyelvtörténetbe és a történelembe a finnugor kor és a finnugor alapnyelv elé – egy korábbi őstörténeti szakaszt és nyelvet, a finnugorok és szamojédek együttes közösségét és közös alapnyelvét, az ún. uráli kort és alapnyelvet is be kellett illeszteni.¹² A minőségi és szemléleti okok mellett ezek a terminológia változásának mennyiségi motivációi.

Mindazonáltal tény, hogy a finnugor mint szakszó erősen rögzült a nemzetközi tudományos életben, nevet viseli az egyetemi tanszékek túlnyomó többsége világszerte,¹³ e néven nevezi magát a nemzetközi kongresszusok egyike is,¹⁴ jelzője társaságoknak,¹⁵ folyóiratoknak.¹⁶ Ebben a „szférá”-ban sem ismeretlen azonban az uráli jelző.¹⁷ Egyebekben az a benyomásom, hogy a hagyományos elnevezés fokozatosan feltöltődik az uralisztika jelzett tartalmaival, nem lehet és nem is kell tehát mereven elzárkózni az uralisztikával párhuzamos használatától.¹⁸

¹⁰ A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Bp., 1975. Urali népek. Nyelvrokonság kultúrája és hagyományai. Bp., 1975. Az ősi Magyar hitvilág. Bp., 1971. HAJDÚ PÉTER: Közművelődési lehetőségek az uráli nyelvészetben. (*Magyar Nyelv*, 1978.)

¹¹ HALÁSZ IGNÁC: Az ugor–szamojéd nyelvrokonság kérdése. (*Nyelvtudományi Közlemények*, 1893–1894.)

¹² FODOR ISTVÁN: Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről. Régészeti áttekintés. (*MTA II. Oszt. Közl.*, 1977.)

¹³ Finnugor Nyelvtudományi Tanszék (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest). Suomalais – ugrilainen laitos (Egyetem, Helsinki). Soome-Ugri Keelte Kateedri (Egyetem, Tartu). Finnisch-Ugrisches Seminar (Egyetem, Göttinga). Seminariet för finsk-ugriska språk (Egyetem, Lund).

¹⁴ Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum.

¹⁵ Suomalais-Ugrilainen Seura. Finnugor Szakosztály (Magyar Nyelvtudományi Társaság).

¹⁶ *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* (Göttinga–Hamburg). *Études Finno-Ougriennes* (Párizs–Budapest).

¹⁷ Uralisztikai Komplex Bizottság (Magyar Tudományos Akadémia). Societas Uralo-Altaica (nemzetközi társaság NSZK-beli székhellyel). Bibliotheca Uralica (könyvsorozat összefoglaló jelzője Magyarországon).

¹⁸ „... A finnugrisztika a magyar nyelv, nép és műveltség ősi rokonságát alkotó f i n n u g o r (finn, észt, lapp, mordvin, cseremisiz. zürjén, votják, vogul, osztják, valamint szamojéd) népek közös nyelvi, néprajzi, folklór, népzenei, történet, őstörténeti, embertani és irodalmi kérdéseivel foglalkozó tudományoknak komplex egysége...” – írja GULYA JÁNOS „A finnugor tudományágak és a tudományos ismeretterjesztés” című cikkében. (In: *Nyelvi Ismeretterjesztés*. Bp., 1976. 9. l.)

II. 1. Az uralisztika – lényegében őstörténeti ihletettségű stúdiumként – egy több mint kétszáz év előtti döntő jelentőségű nyelvészeti fölfedezéstől számítja kezdeteit¹⁹ (eltekintve néhány korábbi, helyes, azonban kellő mélységgel, szakszerűséggel meg nem alapozott, tapasztalatilag nem bizonyított sejtéstől, föltevéstől).²⁰ 1770-ben az addig Európa-szerte rokontalanként nyilvántartott magyar nyelv „atyafiságára” talált rá a norvégiai lappokban egy magyar matematikus-csillagász, a Hell Miksa irányítása alatt dolgozó, s a Hell Miksától nyelvészeti bűvárlatokra is ösztönzött Sajnovics János. Két kiadásban is napvilágot látott latin nyelvű műve, a *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse* (Koppenhága és Nagyszombat) a világviszonylatban is első, összehasonlító módszerrel készült nyelvtudományi alkotások egyike, egyben a nemzetközi uralisztika alapvetéseként is tekinthető.²¹ Ugyanakkor az egyik legnemzetibb (s hosszú időn át elsősorban nemzeti) tudományt, a múltjára és rokonaira rátaláló magyar nyelv kutatását is erőteljes fejlődésnek indítja. Több évvel, ill. évtizeddel később hasonló önmagára találás jellemzi a finn²² aztán az észti²³ tudományt, majd a XIX. század második felében, a századforduló esztendeiben, de legfőképp 1917 után a maguk múltját és nyelvét kutatók sorába olyan kis népek is bekapcsolódnak már, mint a komik, az udmurtok, a mordvinok, a marik, a karjalaiak, sőt a manysik is.²⁴

II. 2. Sajnovics fellépése után több évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az uráli nyelvközösség valamennyi tagja legalább néhány statisztikai, történeti és földrajzi adat alapján általánosan is ismertté váljék (kinyomtatott, hozzáférhető műben),²⁵ valamint ahhoz, hogy pontosan tisztázzójk e nyelvek egymás közti rokoni viszonya, kirajzolódjék az uráli nyelvek családfája.²⁶

A napjainkban húsz tagú uráli nyelvcsalád valaha népesebb volt, azonban az elmúlt évszázadok folyamán számos tagja enyészett el szinte nyomtalanul, ill. olvadt be a

¹⁹ Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. (Székesfehérvár–Tordas, 1970. május 12–14.) Bp., 1974.

²⁰ VIRTARANTA, P. írja: »Fennougristik als Forschungsdisziplin in der Welt című tanulmányában: „... A finnugrisztikával való tudományos foglalkozás kezdetei a XVII. századra nyúlnak vissza. A hamburgi orvos és polihisztor, Martin Vogel egyike volt az elsőeknek, akik a finn, a lapp és a magyar nyelv rokonságát észrevették ...” – (németül) (In.: Mélanges offerts a Aurélien Sauvageot soixante-quinzième anniversaire. Budapest, 1972. 295. l.).

²¹ Újabb, német nyelvű fordítása 1972-ben Wiesbadenben jelent meg: „Beweis, daß die Sprache der Ungaren und Lappen dieselbe ist”.

²² ITKONEN, ERKKI: Soumalais-ugrilaisen kielen- ja historianutkimuksen alalta. Helsinki, 1961.

²³ ARISTE, PAUL: Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamist ja uurimist Tartu ülikoolis (1802–1952). (In: *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised* 35., Tallinn, 1954.)

²⁴ Развитие коми филологической науки. Сыктывкар, 1975. Об исследованиях культуры удмуртского народа. Ижевск, 1970. Финно-угроведение в Мордовской АССР. Саранск, 1970. Развитие финно-угроведения в Марийской АССР. Йошкар-Ола, 1970. Финно-угроведение в Институте языка, литературы и истории Карельского Филиала Академии Наук СССР. Петрозаводск, 1970. Просвещение на Советском Крайнем Севере. Ленинград, 1958.

²⁵ KÁLLAY FERENCZ: Finn–Magyar Nyelv. Pesten, 1844.

²⁶ DONNER, OTTO: Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Helsinki, 1979.

környezetében élő nagyobb tömegű népekbe.²⁷ A meglevők közül is a kihalás küszöbére érkezett már pl. a vótok (nem hivatalos statisztika szerint) mindössze kb. 20–30 főt számláló népcsoportja.²⁸ A következő felsorolásban a finnből kiindulva (s a nyelvi rokonság szempontjából is a finnhez viszonyítva, a finntől fokozatosan távolodó rendben) tüntetem fel a ma élő egyes uráli nyelv- és népcsoportokat (ugyancsak a nyelvészeti felfogásnak megfelelően), ill. az egyes nyelveket és népeket a tudományban használatos külső és az érintett népek által használt „belső” s egyben hivatalos nevükön (ez utóbbit zárójelben) is megnevezem, majd az elérhető legfrissebb adatok alapján lélekszámukat is megadom.²⁹

I. balti-finn vagy keleti-tengeri finn másként finnségi csoport:

1. finn (suomalainen)	4,7 millió (a Finnország határain kívül élő finneket is számolva);
2. észt (eestlane)	1,1 millió (az Észt SZSZK határain kívül élő észteket is számításba véve);
3. karjalai (karjalajne)	146 ezer ⁺
4. vepsze (vepslaane)	kb. 8,3 ezer
5. lív (liibo)	kb. 150 (!) fő
6. vót (vadjalain)	kb. 20–30 (!) között
7. izsor (ižoralaine)	kb. 1 ezer

8. lapp (sábmne)	35 ezer
------------------	---------

II. volgai-finn csoport:

9. cseremis (marij)	0,6 millió
10. mordvin (= erzjan + moksan)	1,26 millió

*Az egyes nemzetiségek itt (is alábbi) feltüntetett számánál – a magyar kivételével – minden esetben (mintegy 10-től 50%-ig) kisebb az illető nyelvet anyanyelvükként ténylegesen is beszélők aránya.

III. permii-finn csoport:

11. votják (udmurt)	0,7 millió
12. zürjén (komi)	322 ezer
13. zürjén (permják)	150 ezer

²⁷ ZSIRAI MIKLÓS: Merja. Adalékok egy kihalt finnugor nép ismeretéhez. (In: Berzeviczy-Emlékkönyv. Bp., é. n.)

²⁸ „... (A vótot) ... mintegy 25–30 fő beszéli már csak anyanyelvüként hibátlanul ...” – írja P. ARISTE „Wotisch *taga* und *takana*” című cikkében. (In: Studies in Finno-Ugric Linguistics. In honor of Alo Raun. Bloomington, 1977.)

²⁹ Az adatok természetesen csak viszonylag frissek. Az esetek többségében az 1970-es népszámlálás adatait tüntettem fel. Ezekhez képest – feltétlenül – sok újat mondhatnak majd az 1980-as összeírás számai. A felsorolt lélekszámok lelőhelyei: HAARMANN, HARALD: Die finnisch-ugrischen Sprachen. Hamburg, 1974. HAJDÚ, PÉTER: Finno-Ugrian Languages and Peoples. London, 1975. Основы финно-угорского языкознания. I–III. Москва., 1974–1976.

IV. u g o r csoport

14. magyar	kb. 15 millió (a külföldön élő magyarokat is számításba véve)
15. vogul (mansi)	7,7 ezer
16. osztják (chanti)	21 ezer

V. s z a m o j é d csoport (a szamojéd nyelvek a fentebbi csoportok valamennyi nyelvétől – a nyelvrokonság szempontjából – egyenlő távolságban vannak)

17. jurák-szamojéd (nyenec)	29 ezer
18. jenyiszeji-szamojéd (enyec)	kb. 300 (!) fő
19. tavgi-szamojéd (nganaszan)	kb. 700 (!) fő
20. osztják-szamojéd (szölkup)	4,3 ezer

II. 3. A továbbiakban megkísérlem az uralisztika történetének – célkitűzéseimnek megfelelő kiemelésekkel való – főlvázolását.³⁰ Véleményem szerint három nagy, egymástól jól elkülöníthető korszakkal számolhatunk (amelyek – természetesen – tovább „darabolhatók” kisebb alperiódusokra):

1. Az első a Demonstratio megjelenésétől századunk kezdetéig tart. Az anyaggyűjtés, az alapvetés és a felkészülés időszakaként jellemezhető.*

2. A második a két világháború közötti időszak, amelyet a feldolgozás, pontosítás, differenciálás szavakkal lehet jellemezni.

3. A harmadik az 1945-öt követő időszak, amely a szemléleti megújulás és a kutatás korszerűbb szervezeti kereteit megteremtő periódusnak tartható.

II. 4. A három legfejlettebb, az egyetemes történelem lapjaira is bejegyzett uráli népnél, a magyarnál, a finnél és az észtnél³¹ a XVIII. század végén, ill. a XIX. század folyamán társadalmi, politikai küzdelmek keretében folyt a tudósok múlt tisztázó nagy munkája. E periódus kezdeti szakaszában az említett népek képviselői még csak keveset vagy éppen semmit sem tudtak egymásról, egymás törekvéseiről. Mind a három nép a nemzeti függőség szorításában élt ekkoriban, osztrák, ill. svéd és orosz uralom alatt. A nyelvkérdés megoldása, az önálló nemzeti nyelv jogainak biztosítása mindegyikük eseté-

*Kéziratomat több nyelvész kollégám is elolvasta. Véleményük szerint Budenz működése új korszakot nyit az uralisztika történetében. Való igaz, hogy Budenz révén válik – világszinten is – szak tudománnyá, pontosabban nyelvtudománnyá az uralisztika. Az uralisztika egészét, komplex mivoltát tekintve ezt a kérdést én mégis úgy ítélem meg, hogy az I. világháborúval zárul az első nagy, színes, összetett, a romantikát sem nélkülöző periódus e tudományban. A világtörténeti változások visszavonhatatlanul végét jelentették a nagy utazások, expedíciók lehetőségeinek; új feltételeket, új határokat, új mentalitást szabtak meg és írtak elő – a kutatás körülményei s célkitűzései is teljesen megváltoztak.

³⁰ Az uralisztika részletes és átfogó történetét önálló műben és önálló műként – a komplexitás és a nemzetköziség figyelembevételével – még nem írták meg. A legmegbízhatóbb, legfrissebb és legteljesebb áttekintés – egy fejezet keretei között – ezen a területen is HAJDÚ PÉTER tollából való. (In: HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER: Urali nyelvrokonság. Bp., 1978.)

³¹ Das Selbstbestimmungsrecht der Völker in Osteuropa und China. Köln, 1968. DOLMÁNYOS ISTVÁN: Finnország története. Bp., 1972. SZÍJ ENIKŐ: Finnország, Bp., 1979. RÁCZ ENDRE–BERECZKI GÁBOR: Észtország. Rokonság földje. Bp., 1975.

ben az önálló, független nemzetté válás alapvető feltételei közé tartozott.³² Az anyanyelv ugyanakkor a küzdelem egyik legfontosabb eszköze is volt. Jelentősége tehát túlnőtt a tudományon. Érthető ilyképp, ha e nyelvek múltjával kapcsolatos felfedezések a tanultabb körök szélesebb rétegeinek érdeklődését is fölkellették, kiváltva egyesek helyeslését (hogy megszűnt a nyelvi rokonalanság, az Európában való elszigeteltség kellemetlen tudata), mások heves tiltakozását (hogy a végül is fellelt rokonság nem elég rangos, előkelő). A nyelvészeti fölfedezésekkel kapcsolatos tagadó vagy helyeslő reakciók pl. a magyar szépirodalomban is jelentős nyomot hagytak.³³

Időközben – eleinte nagy, később egyre kisebb megszakításokkal majd folyamatosan – folytatódott a nyelvtudományi munkálkodás. A múlt század húszas éveitől nyilvánvalóvá vált, hogy az uráli nyelvek családfája határozott kontúrú képenek megrajzolásához elengedhetetlen a helyszínen gyűjtött friss, megbízható nyelvi anyag. Ez a felismerés indította útnak az uraliszтика legnagyobb formátumú, legtöbbször vállalkozó kutatóit, úttörőit, elsőként a finn Antti Juhana Sjögren-t (1794–1855), majd szinte egy időben a hatalmas munkabírásu, zseniálisan sokoldalú, színes egyéniségű magyar Reguly Antalt (1819–1858) és a szakszerű, pontos, fáradhatatlan, feladatok légióját megoldó finn Mathias Aleksanteri Castrén-t (1813–1852).³⁴ Nyomukban a gyűjtők egész serege kereste föl lakóhelyén az uráli népek egyik vagy másik tagját, és a még napjainkban is folytatódó lejegyző, szövegrögzítő munka eredményeként (kiadott vagy kiadatlan formában) az uraliszтика műhelyeiben, könyvtáraiban, archívumaiban óriási mennyiségű eredeti és hiteles nyelvi anyag halmozódott föl.

A gyűjtéssel közel egy időben az érdekeltek (nem ritkán maguk a gyűjtők, gyakrabban azonban a gyűjtésben közvetlenül részt nem vevő szakemberek) hozzáálltak a feldolgozó, értékelő munkához, s ennek nyomán a finnugor nyelvtudomány alapjai megszilárdultak, helyére került a legtöbb rész, apró részlet, s a reálisan megválaszolható kérdések többségére megadták már a választ is.

A gyűjtőmunka olyan kiválóságairól (távolról sem törekedve a teljességre), amilyen a magyar Munkácsi Bernát, Pápay József, Halász Ignác, Fokos-Fuchs Dávid, Beke Ödön, Klemm Antal; a finn August E. Ahlqvist, Arvid Genetz, Heikki Paasonen; Yrjö Wichmann, Artturi Kannisto, Kustaa F. Karjalainen, Toivo Lehtisalo; az értékelés, elemzés területén pedig olyan nagy egyéniségekről, amilyen a magyar Hunfalvy Pál, Budenz József, Szinnyei József, Gombocz Zoltán, a finn Otto és Kai Donner, Emil N. Setälä, Yrjö H. Toivonen, az észti Ferdinand Johann Wiedemann, Mihkel Veske és Nikolai Anderson legalább nevük föltüntetésével feltétlenül meg kell emlékezni.

A rokon nyelveket egybevető tudományos diszciplína súlya és jelentősége már a múlt század derekán oly mértékben megnőtt, hogy időszerűvé vált e tudományos szak-

³²SZEKFI GYULA: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp., 1926. HUNFALVY PÁL: Utazás a Balt-tenger vidékein. I–II. Pest, 1871.

³³JULIUS VON FARKAS: Die finnisch-ugrische Sprachverwandschaft und die ungarische Romantik. (*Ungarische Jahrbücher*, 1924.) RUBINYI MÓZES: Irodalmunk és a finnugor nyelvhasználat. (*Magyar Nyelvőr*, 1936.) VÉGH ISTVÁNNÉ: A finn–magyar nyelvrokonság nyomai a magyar irodalomban (*Fenno-Ugrica*, 1925.) VIRÁNYI ELEMÉR: A finn–ugor néprokonság eszméje az irodalomban. (*Tudni*, 1935.)

³⁴BRANCH, MICHAEL: A. J. Sjögren, Studies of the Nord. Helsinki, 1973. Reguly-Album. Pesten, 1850. („Castrén-Emlékkönyv” = *Journal* . . . XXX. 1913–1918.).

ágazat részére egyetemi tanszék létesítése is. Különféle okok miatt végül is csak 1872-ben állították föl az első magyarországi tanszéket, amely a budapesti egyetemen Budenz József irányításával mint „Ural–Altaji Összehasonlító Nyelvtudományi Tanszék” kezdte meg munkáját.³⁵ 1890-ben szervezik meg a kolozsvári egyetem Szinnyi József vezette „Magyar nyelvi és finnugor nyelvészeti tanszék”-ét³⁶ (s tulajdonképpen ennek a jogutódja a mai szegedi „Finnugor nyelvtudományi tanszék”), 1914-től Pápay Józseffel az élén kezd tevékenykedni a debreceni egyetem „Magyar és finnugor nyelvészeti tanszék”-e.³⁷ Ugyanebben az évben alapítják a pozsonyi magyar egyetemet is, amely az I. világháború után Pécssett folytatja létét egészen a bölcsészettudományi kar II. világháborút követő megszüntetéséig. A finnugor nyelvtudomány professzora itt Zolnai Gyula volt.³⁸ A Pannonhalmi Főapátság kebelében működő – bencés középiskolai tanárokat nevelő – tanárképző intézetben a finnugrisztikai tárgyakat Klemm Antal adta elő a század első harmadában.³⁹

Finnországban elsőként a helsinki egyetemen állítottak föl tanszéket a finnugor nyelvtudomány oktatására, amely 1893-ban Arvid Genetz irányításával kezdett működni, 1964-ben került sor a turkui finnugor tanszék megnyitására – élén Matti Liimolával.⁴⁰

Az észtországi Tartu egyetemén 1919-től működik az uráli nyelvtudomány tanszéke, első vezetője a Helsinkiben kiképzett Julius Mark volt.⁴¹

A XIX. század végén Finnország állt az uralisztikai kutatások élére. A vezető tudósok, művészek, értelmiségiek és a nemzeti gondolat hívei jelentős alaptőkével (amely gyakori és huzamos ösztöndíjas kutatóutakat és állandó kiadói kapacitást biztosított), társadalmi összefogással 1883-ban életre hívják a Finnugor Társaságot (Suomalais-Ugrilainen Seura), amely mind a mai napig egyik központja és bázisa a finn uralisztikának.⁴² Nevezetes kiadványsorozatai közül a „Memoires”-ból (Memoires de la Société Finno-ougrienne) – amely a különféle rokon népeknél gyűjtött nyelvi anyagot tartalmazza gondosan leírva, jegyzetekkel és fordítással – 1890 és 1983 között 184 kötet, a „Journal”-ból (Journal de la Société Finno-ougrienne) – amely nagy lélegzetű s főként nyelvészeti tanulmányokat tartalmaz, de nem zárkózik el más uralisztikai diszciplínák (pl. néprajz,

³⁵ Vorträge der Festtagung anlässlich des hundertjährigen Jubiläums der Begründung des Lehrstuhls für finnisch-ugrische Sprachwissenschaft an der Loránd-Eötvös-Universität (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica. Tomus V. Bp., 1974.).

³⁶ Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941.

³⁷ VARGA ZOLTÁN: A debreceni tudományegyetem története I. 1914–1944. Debrecen, 1967.

³⁸ Dr. vitéz SZABÓ PÁL: A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs, 1940.

³⁹ A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyvei. Pannonhalma, 19.

⁴⁰ LAKÓ GYÖRGY: Finnugor nyelvészeti tanszék a turkui egyetemen. (Nyelvtudományi Közlemények, 1964.)

⁴¹ A. KÜNNAP – P. PALMEOS – T. SEILENTHAL: Põnja ja itta. Lehekülgi meie sugulaskeelte uurimislõost. Tallinn, 1974. (Az eddig írt legteljesebb észt nyelvű összefoglaló mű a nyelvrokon népekről és a finnugrisztika történetéről.)

⁴² LAKÓ GYÖRGY – HAJDÚ PÉTER: 75 éves a Finnugor Társaság. (Nyelvtudományi Közlemények, 1959.)

folklorisztika) eredményeinek közzétételétől sem – 1887 és 1890 között 76 kötet látott napvilágot.

Az uráli népek túlnyomó többsége – a magyar, a finn, az észtek és részben a lív és a lapp kivételével – 1917 előtt az orosz birodalom elmaradott, alig civilizált, javarészt földművelő, helyenként pedig iparos, halász, vadász, réntenyésztő tevékenységet folytató nemzetiségei közé tartozott. (A finnek és az észtek a forradalom előtti Oroszország legműveltebb nemzetiségei közé számítottak.) Szellemiekben is primitívséget tulajdonítottak legtöbbjüknek, ezért nyelvükön túl – ún. népi műveltségüket illetően – viszonylag csekély érdeklődést ébresztettek maguk iránt a kutatók zömében, folklórukról is, életvitelükről is számos az elmarasztaló, lefitymáló vélekedés.⁴³ A nyelvtudósok közül is csak néhányan tanúsítottak fogékonyt az esztétikum iránt, a nyelven túl azonban legfőbbek csak a néprajzi „érdekességek”,⁴⁴ a mitológiai „egzotikumok” keltették fel figyelmüket. Ez utóbbiakban az ősi uráli hitvilág tovább élő formációit vélték megtalálni.⁴⁵ Egyébként éppen ennek az érdeklődésnek a nyomán indulnak – a tudatosság igényével – fejlődésnek a múlt század második felében az uralisztika nem nyelvészeti (tulajdonképpen őstörténeti érdekű) ágazatai, az említettek mellett a régészet, az embertan, a művelődéstörténet, de a kutatómunka intenzitása és apparátusa ezen a területen azóta sem közelítette meg a nyelvészetét.⁴⁶ A régészeti, történeti, néprajzi kutatások terén egyébként – s érthető módon – a kezdeményező és vezető szerep lényegében mindmáig az oroszországi (ill. napjainkban szovjetunióbeli) kutatóké, akik már a XVIII. századtól részben hivatalos megbízatásból is munkálkodni kezdtek hazájuk, az oroszországi nemzetiségek statisztikai és néprajzi számbavételén, megismerésén, majd leírásán. Név szerint is megemlítendő itt

⁴³ Ezekből többet is idéz különböző dolgozataiban BARNÁ FERDINÁND: A votják nép múltja és jelene. Bp., 1885. A mordvaiak történelmi viszontagságai. Bp., 1877. A mordva nép házassági szokásai. Bp., 1887.

⁴⁴ GULYÁS JÁNOS: Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”. [In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920) Bp., 1970.]

⁴⁵ A finnugor népek pogány istentisztelete. KROHN GYULA könyve. Finnből fordította és néhány eredeti résszel kiegészítette BÁN ALADÁR. Bp., 1908.

⁴⁶ A nagyszabású vállalkozások közül csupán egyet említek meg itt, a magyar gróf ZICHY JENŐ ázsiai expedícióját. A leglényegesebb eredményeket I. neve alatt: Harmadik ázsiai utazása I–VI. Bp. – Leipzig, 1900–1905. Megítélesem szerint – sok egyéb közt – ezt a több kötetes fontos munkát sem méltányolja jelentőségéhez méltóan a tudomány. A szakirodalomban tulajdonképpen sehol sem sikerült együttesen földerítenem az egyes kötetek pontos címét és szerzőjét. Többek között – kivételesen – ezért is adom meg itt a teljes mű minden részének adatait: I. Dr. JANKÓ JÁNOS: A magyar halászat eredete I/1–2. Bp., 1900. 634. II. ZICHY JENŐ gróf harmadik ázsiai utazásának állattani eredményei. Szerk.: Dr. HORVÁTH GÉZA. Bp., 1901. 470. III. Dr. PÓSTA BÉLA: Régészeti tanulmányok az oroszországon. 1. rész A magyar honfoglaláskor emlékei és az oroszországi leletek. Bp., 1905. 317. IV. Dr. PÓSTA BÉLA: Régészeti tanulmányok az oroszországon. 2. rész A magyarországi népvándorláskor leletei és az oroszországi leletek. Bp.–Leipzig, 1905. 325. sorszámu kezdőlaptól az 599. lapig (külön sorszámu kötetben az előző kötet második része). V. PÁPAY JÓZSEF: Osztyák népköltési gyűjtemény. Az osztyák nép hitvilágára vonatkozó hős énekek, istenidéző igék és medvénekek. REGULY ANTAL hagyatéka és a saját gyűjtése alapján közzéteszi P.J. Bp.–Leipzig, 1905. 282. VI. ZICHY JENŐ gróf: Keleti kutatások a magyarság eredetének felderítése érdekében. Történelmi áttekintés és észleleteim, tapasztalataim különös tekintettel expedícióm eredményeire. Bp.–Leipzig, 1905. 303.

Pallas, Miller és Lepehin.⁴⁷ Az uralisztika nélkülözhetetlen forrásai továbbá – egy évszázaddal később – a régész-történész Szpicin,⁴⁸ ill. a nyelvész-néprajzos Sahmatov⁴⁹ és a statisztikus Patkanov⁵⁰ munkái is.

Színre lép ugyanakkor – tekintettel az országa területén élő lapp nemzetiségre (s részben a svéd–finn történeti kapcsolatokra is) – a svéd (Wiklund), a norvég (Nielsen, Qvigstad) és a dán (Rask, Thomsen) uralisztika is (noha a dánoknak nem voltak közvetlen finnugor kapcsolataik). A lapp nyelv tudományos igényű tanulmányozása mellett (amely az általánosabb uráli nyelvészeti kutatásokhoz is elvezetett) munkájuknak gyakorlati (iskolapolitikai) céljai is voltak.⁵¹

Az uralisták együttműködése ekkoriban azonban csak kevésbé jellemző, noha tájékozódás és tanulás céljából fel-felkeresik egymás országát, szorgalmasan leveleznek, s könyveiket is kölcsönösen megküldik egymásnak.⁵² A kutatások inkább országonként, külön-külön folynak, közös munkára csak ritkán kerül sor, s egymás lapjaiban sem publikálnak következetesen és rendszeresen a tudósok.

Az uralisztika e nagy, hosszú, színes, romantikusnak is nevezhető korszaka az első világháború kitörésével zárul. A háború befejezése az uralisztika történetében is új korszakot indít, amelyet az önálló polgári Magyarország, Finnország és Észtország, valamint a szocialista Szovjetunió megalakulása és léte határoz meg.⁵³ Az uralisztikát illető legnagyobb és legfontosabb változások e korszakban kétségtől éppen a Szovjetunióban zajlanak le. A többi nemzetiséggel együtt kulturális autonómiát kapnak az uráli népek is, s ennek eredményeképp igen rövid időn belül magas szintre fejlesztik műveltségüket, saját nyelvük, történetük, népi hagyományaik és irodalmuk kutatásában teljes mértékben önállósodnak, és az uralisztikát számos friss, eredeti tudományos művel gazdagítják.⁵⁴ A szovjet uralisztika központi alakja, szervezője és irányítója a rendkívül sokoldalú tudós és nagy hatású nevelő, D. Bubrih, a leningrádi egyetemen 1925-ben felállított finnugor

⁴⁷ E kutatók tevékenységét többen is méltatják – műveiket is föltüntetve – az orosz földi finnugrisztika legfontosabb tudománytörténeti összefoglalásában: Финноугорский сборник. Ленинград, 1928.

⁴⁸ СПИЦЫН, А. А.: Каталог древностей Вятского края. СПб., 1882.

⁴⁹ САХМАТОВ, А. А.: Мордовский этнографический сборник. СПб., 1910.

⁵⁰ ПАТКАНОВ, С.: Die Irtysch–Ostjaken und ihre Volkspoese I–II. St. Petersburg, 1897–1900.

⁵¹ Bibliographie der lappischen Litteratur. Helsingfors, 1899.

⁵² WICHMANN, Y.: Paavali Hunfalvin suomalaista kirjeenvaihtoa. Helsinki, 1923. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Finnországi levelek I. (Almberg–Jalava Antalnak Hunfalvy Pálhoz és Budenz Józsefhez intézett leveleiből). *Urdnia*, 1911. 349–357. Uő.: Finnországi levelek II. (Yrjö Koskinen, A. K. Gottlund, O. Blomstedt Hunfalvy Pálhoz intézett leveleiből). *Urdnia*, 1912. 402–407.

⁵³ ZSIRAI MIKLÓS: A finnugor kutatások újabb alakulása. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1931–1934. SETÄLÄ, E.N.: Kysymyksiä ja tehtäviä. (In: *Journal* ... XLIII., Helsinki, 1929.) WICHMANN, Y.: Wirkungen des Weltkriegs auf die finnisch-ugrischen Völker und ihre wissenschaftliche Erforschung. (In: *Journal* ... XLIV., Helsinki, 1930.)

⁵⁴ Az itt említendő igen gazdag irodalomból csupán néhány fontos művet emelek ki – mintegy jellemzőként: „Удмурт”: Руководство к изучению Вотского языка. Ижевск, 1924. СИДОРОВ, А. С.: Знахарство, колдовство и порча у народа коми. Ленинград, 1928. ВАСИЛЬЕВ, В. М.: Материалы по поэтике на марийском языке. Казань, 1930. ЕВСЕВЬЕВ, М. Е.: Мордовская свадьба. Ленинград, 1931.

tanszék első professzora.⁵⁵ Sajnos, a szovjet eredmények túlnyomó többsége 1945 előtt – ismert történelmi, politikai okokból – nem kerülhetett be a magyar, a finn – részben – az észti és általában a nyugati uralisztika vérkeringésébe.⁵⁶ Az említett államokban e periódusban a feldolgozó, értékelő munka került előtérbe, s főleg 1917 előtti időkből származó anyag, irodalom és dokumentum (fénykép, térkép stb.) alapján több nagy, a finnugor népeket sokoldalúan bemutató, összefoglaló munka látott napvilágot.⁵⁷

E periódusban kezdett kialakulni a szervezett együttműködés is a magyar, a finn és az észti tudósok között, rendszeresebbé váltak a szakmai tapasztalatcserék, tanulmányutak, hivatalos küldetések egymás országaiba, kölcsönössé váltak a lektor- és előadócserék egymás egyetemein, valamint a publikálás egymás szaklapjában.⁵⁸ Ha nem is minden politikai célzat nélkül, sor került öt egymást követő ún. finnugor „kultúrkongresszus” megszervezésére is a három ország fővárosában.⁵⁹

Ez az időszak abból a szempontból is jelentős, hogy az uralisztika egyre inkább leveti magáról „egzotikus” köntösét, belterjes jellegét, s hálózatába, kérdésköreinek vizsgálatába olyan jelentős, nem finnugor anyanyelvű kutatók is bekapcsolódnak, amilyen a német E. Lewy, W. Steinitz és W. Schlachter, a francia A. Sauvageot,⁶⁰ az olasz C. Tagliavini és mások. Ők nyugat-európai iskolázottságuk és anyanyelvük, nyelvi közegük adottságaiból következően szemléletben és módszerben is sok tekintetben megújítják az uráli (főként nyelvészeti) kutatásokat.⁶¹

A tárgyalt, klasszikusnak is tartható periódust mindent egybevéve továbbra is a nyelvtudomány dominanciája jellemzi,⁶² noha bizonyos gyakorlati igényektől is vezérelt

⁵⁵ КЕРТ, Г. М.: Дмитрий Владимирович Бубрих. 1890–1949. Очерк жизни и деятельности. Ленинград, 1975.

⁵⁶ HAJDÚ PÉTER: Nyelvtudományi munkásság a Szovjetunióban. *Magyar Nyelvőr*, 1947. ZSIRAI MIKLÓS: Finnugor tanulmányok a Szovjetunióban. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1950.

⁵⁷ Legnevezetesebbek: a több szerző együttműködésének eredményeként létrejött nagyszabású finn munka, a „Suomen suku” I–III., Helsinki, 1926–1934., ill., a magyar ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk” című műve (Budapest, 1937.). Ez utóbbi kötetnek a bibliográfiát pl. ma sem nélkülözhetik a kutatók. (Itt említendő a nagy finn enciklopédiák is. Új kiadásuk címe is: Iso Tieto Sanakirja.)

⁵⁸ HORGER ANTAL: A magyar és finn nyelvészek érintkezése. (In: Finnek – Észtek. A magyarok északi testvéreinek. Bp., 1928.) CSEKEY ISTVÁN: Északi írárok. Bp., 1928. NAGY IVÁN: Finnország–Észtország. Kulturális kapcsolataink északi rokonainkkal. Bp., 1939.

⁵⁹ A kongresszusok anyagát a „Fenno–Ugrica” című sorozat kötetei tartalmazzák. A kongresszusok tömör méltatása ORTUTAY GYULA cikkében: „A finnugor kutatások nemzetközi jelentősége.” *Magyar Tudomány*, 1960. 12.

⁶⁰ PAULE DE ROTALIER: A finnugor nyelvek tanításának harminc éve Franciaországban. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1961.

⁶¹ Itt csupán néhány jellemző munkát említek: LEWY, ERNST: Tscheremissische Texte I–II. Hannover, 1925–1926. Uő.: Tscheremissische Grammatik. Leipzig, 1922. TAGLIAVINI, CARLO: La lingua Ungherese. Roma, é. n. SAUVAGEOT, AURÉLIEN: Langues finno-ougriennes et langues samoyedes. (In: MEILLET, A.–COHEN, M.: Les Langues du Monde, par un groupe de linguistes sous direction de Meillet et Cohen. Paris, 1924.)

⁶² 1927-ben jelent meg SZINYEI JÓZSEF „Magyar nyelvhasználat” című munkájának hetedik – kiadásról kiadásra frissített, bővített – változata, amely még évtizedeken át az összehasonlító nyelvtudomány (azaz az egyetlen valóban komolyan vett s szigorúan számon kért finnugrisz-

változások érzékelhetők már (főleg a szovjet uralisztika akkoriban még oly kevésbé ismert eredményeire gondolva⁶³).

A harmadik korszak kezdete elvileg 1945 lehetne, ugyanis ekkortól megint új történeti, társadalmi – államformabeli – „felállás”-ban szemlélhetők az uráli népek, pontosabban a három nagy uráli nép. Évekbe telik azonban, amíg a szocialista Magyarország, az (1940 óta) szovjet Észtország és a Szovjetunióban élő kisebb uráli népek finnugristái, ill. a semlegességi politikát fokozatosan kialakító Finnország és a nyugati világ gyarapodó számú finnugor-kutatói rendezik soraikat. Közben sem áll azonban egy helyben a tudomány, nagy számban jelennek meg fontos szakmunkák, korszakos jelentőségűek is, s a szakma művelői egyre inkább érzik, hogy az elszigetelt tevékenység most már egyenesen gátja a haladásnak. Eljött az ideje a nemzetközi összefogásnak, a tapasztalatok személyes kicserélésének, az interdiszciplináris kutatások eredményei megismerésének, a munkálatok összehangolásának. E gondolatok jegyében tervezték majd szervezték meg az uralisták első nagy, nemzetközi összejövetelét, az 1960-as budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszust.⁶⁴ E kongresszus széles, színes tematikájú programja ismeretében joggal állítható: a hatvanas évektől nyer hivatalosan és tudománytörténetileg is polgárjogot a társadalomtudományok nemzetközi hierarchiájában a komplex szemléletű, több ágazatú finnugrisztika vagy röviden – az uralisztika. A kongresszus négy szekciója: 1. *nyelvtudomány*; 2. *néprajz*; 3. *régészet, történelem; embertan*; 4. *irodalomtudomány* – jelzi a fordulatnak is tekinthető változást, amiként a résztvevők száma (kb. 100 fő) is. 1965-ben 300 résztvevővel Helsinkiben rendezték a második, 1970-ben 400 résztvevővel, s tovább fejlesztett, finomított programmal (néphit és szokások; folklór, népzene szekciókkal kiegészítve) Tallinnban a harmadikat. A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszusnak 1975-ben ismét Budapest a házigazdája. Ezen felkért előadók az uralisztika alapvető kérdéseiről fejtették ki véleményüket, s az előre megadott témákhoz kapcsolódott az előadások túlnyomó többsége is. A jelen volt szakemberek száma meghaladta a hét-százat.⁶⁵ A V. Kongresszus színhelye 1980-ban a finnországi Turku. Itt az előadások

tikai stúdium) hivatalos tankönyve volt a magyarországi egyetemeken. A kitűnő, de csak szaknyelvé-szek által használható könyvet az egymást követő magyar szakos nemzedékek „néma könyv”-ként emlegették. Két kiadást is megélt német változata, a „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” (Berlin–Leipzig, 1922.) a szakma nemzetközi kézikönyveként még hosszú időn át nagy tekintélynek örvend.

⁶³Elsősorban leíró nyelvtanokra, gyakorlati szótárookra, és nyelvkönyvekre gondolok itt, amelyekből mindössze néhányra (s itt is a kiadás éveire) hívom föl a figyelmet: УПЫМАРИЙ (ВАСИЛЬЕВ, В. М.): Марий мутэр. Москва, 1928. ГОРОХОВ, П. Д.: Учебник удмуртского языка. Ижевск, 1929. ЧЕРНЕЦОВ, В. Н.–ЧЕРНЕЦОВА, И. Я.: Краткий мансийско-русский словарь с приложением грамматического очерка. Москва–Ленинград, 1936. МАЙШЕВ, И. И.: Грамматика коми-пермяцкого языка. Москва–Ленинград, 1940. ЕВСЕВЬЕВ, М. Е.: Основы мордовской грамматики. Москва, 1929.

⁶⁴A kongresszust előkészítő, elvi-elméleti szempontból is nagy fontosságú, programot, célkitűzést meghatározó „finnugor konferenciát” 1958-ban Helsinkiben tartották (l. „Sitzungsberichte der am 3. Dezember 1958 in Helsinki abgehaltenen Fennougristenkonferenz” címen közreadott beszámolót, in: *Journal*... 62. Helsinki, 1960.).

⁶⁵A kongresszusokról a legfontosabb információkat a kongresszusi előadásokat is magukba foglaló kötetek (valamint a körlevelek, a téziseket tartalmazó füzetek és más dokumentumok) tartalmazzák. Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20–24. IX. 1960. Bp., 1963. CIFU CSIFU Pars I. Acta Linguistica, Helsinki, 1967. Pars II. Acta Ethnologica, Helsinki, 1968.

tulajdonképpen egyetlen központi témához kötődtek. A plenáris előadás címe: „A nyelv és a kulturális alkotások struktúrái az egybevetés és a fejlődés szemszögéből.” A jelentkezők száma itt már megközelítette az ezret.⁶⁶

A felsorolt adatok önmagukban is érzékeltetik az uralisztika iránt rohamosan növekvő érdeklődést, az uralisztikával kapcsolatos témakörök bővülését.

A második világháború utáni időszakban válik teljesen nemzetközivé az uralisztika, művelik az Egyesült Államoktól Japánig, s mintegy harminc állam egyetemén és intézetében működnek szakemberei.⁶⁷ Tanulmányozására világszerte számos új kutatóhelyet, egyetemi tanszéket létesítettek. Alig áttekinthetően nagyra növekedett az uralisztikai kiadványok száma is, s ezek között olyan jelentős új sorozatról is szót kell ejtenem, mint az amerikai T. Sebeok szerkesztésében megjelenő „Uralic and Altaic Series” című, amelyben 1960 és 1979 között 136(!) önálló kötet látott napvilágot. (E „mennység”-nek mintegy a fele az uralisztikai témájú mű, s ezen belül is tekintélyes számú – az egyébként igen fontos, a hozzáférhetőséget biztosító – újranyomás.) Nagyot lépett előre – természetesen – az uralisztika Magyarországon, Finnországban és a Szovjetunió uráli népeinél is. Nagymértékben megnőtt pl. a kutatóhelyek és a kutatók száma. A magyar egyetemeken 1963-tól bevezették a speciális finnugor-szakos képzést.⁶⁸ A Szovjetunióban két nagyobb és több kisebb központban szervezik az uralisztikai kutatásokat. A moszkvai akadémia Nyelvtudományi Intézetének 1950-ben alakult Osztálya élén – mintegy húsz esztendőn át – a komi származású V. I. Litkin, a tartui egyetem Finnugor Tanszékét vezetve – gyakorlatilag a háború befejezésétől a közelmúltig – Paul Ariste tette a legtöbbet a modern szovjet uralisztika felvirágoztatásáért, mindketten szakemberek több nemzedékét képezték ki.⁶⁹ Fontos körülmény egyébként az is, hogy egyes szovjetunióbeli uráli népeknél (a karjalaiaknál, a komiknál, az udmurtoknál, a mordvinoknál és a mariknál) lényegében már a harmincas évektől biztosítva volt az akkoriban alapított helyi felsőoktatási intézményekben, ill. tudományos intézetekben egyrészt a saját kultúra és történelem, a folklór, az irodalom és a nyelv specialistáinak, másrészt a legtehetségesebb fiatal (finnugrista) szakembereknek a foglalkoztatása. Mind az oktatói, mind a kutatói munka színvonala és intenzitása jelentékeny mértékben megnőtt a háborút követő években. A

CTIFU Pars I. Acta Linguistica, Tallinn, 1975. Pars II. (nem valószínű, hogy valaha is megjelenik) CQIFU Pars I. Acta Sessionum, Bp., 1975. (A Kongresszus további öt kötetének megjelenése 1980 után várható?) a 2., 2., 4. kötet 1982-ig megjelent.

⁶⁶ The Fifth International Finno-Ugric Congress. 2nd circular October 1979 Turku. (E kongresszus – CQIFU – teljes anyaga 8 kötetben 1982-ig megjelent!)

⁶⁷ DOMOKOS PÉTER: Tájékoztató a magyar nyelv és irodalom oktatásának egyetemi és főiskolai műhelyeiről. Bp., 1980.; Teachers of Finnish Language and Culture. (In: Courses in Finnish Language and Culture – Summer 1978 Suomi–Finland); VIRTARANTA, P.–TOLVANEN, K.: Suomea ulkomailta. Helsinki, 1971.

⁶⁸ Sz. KISPÁL MAGDOLNA: Finnugor szak az egyetemeken. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1964. HAJDÚ PÉTER: Finnugor szak a magyar egyetemeken. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1965.

⁶⁹ STIPA, GÜNTHER: Entwicklung und neuester Stand der Finnougistik in der Sowjetunion. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 1964. ПЯЛЛЪ, Э. Н.: Развитие финно-угроведения в советскую эпоху. *Советское Финно-Угроведение*, 1972. ЛЫТКИН, В. И.: Достижения последних лет в советской финно-угристике. *Acta Linguistica*, 1965. Уб.: Финно-угроведение в Институте Языкознания Академии Наук СССР. Москва, 1970.

helyi (minisztertanácsi) irányítású kutatóintézetek közül a Szovjet Tudományos Akadémia filiáléjává szervezték át a negyvenes években a petrozavodszkit (Karjalai ASZSZK), az ötvenes években a sziktivkárít (Komi ASZSZK), s maradt – szerényebb lehetőségekkel – eredeti státusában a joskar-olai (Mari ASZSZK), az izsevszki (Udmurt ASZSZK) és a szaranszki (Mordvin ASZSZK). A már meglevő pedagógiai főiskolák mellett 1940-ben állították fel Karjala, 1957-ben Mordóvia, majd a hetvenes évek elején a marik, a komik és az udmurtok állami egyetemeit, amelyek mindegyikén megtalálható az illető köztársaságok népe nyelvének és irodalmának tanszéke. Jelentős uralisztikai (főként nyelvészeti) kutatómunka folyik Novoszibirszk és Tomszk tudományos intézményeiben is. A szocialista országok tudósképzésében ugyanakkor igen nagy jelentőségűvé vált a tudományos akadémiák biztosította szervezett kutatóképzés, az aspirantúra, amelynek keretében az elmúlt harminc esztendőben számos kiváló fiatal szakember kapcsolódott be az uralisztika különféle ágazatainak művelésébe.

II. 5. Mi lehet az oka az uralisztika nemzetközivé válásának, az uralisztikai kutatások világméretű föllendülésének? A nyilvánvalóan összetett, számos szempont mérlegelését igénylő válasznak csupán néhány mozzanatát kísérem meg kifejtetni az alábbiakban.

A világ számos nyelvcsaládjából az indoeurópai nyelvek hatalmas, több százmilliós, lazán kapcsolódó tömbje után – megelőzve több sokszorosan nagyobb nyelvcsoporthoz – a mindössze 20–25 milliós lélekszámú uráli nyelvközösség nyelvei a legfeldolgozottabbak – összességükben (akár a nyelvhasználat, akár a nyelvtörténet, akár a dialektológia, de a szótározottság, a nyelvtani leírás szempontjából is). Többségük irodalmi nyelvet s azon színvonalas nemzeti irodalmat is kifejlesztett a latin, ill. a cirill írásrendszer keretében. Ezek a körülmények a kutatók túlnyomó többsége számára az uráli nyelvek mindegyikét hozzáférhetővé teszik. Az indoeurópai nyelveket és általában a nyelveket vallató tudósok az emberi nyelv mélyebb és egyetemesebb érvényű „titkainak”, sajátosságainak és szabályainak kutatása során óhatatlanul más eredetű és típusú nyelvek tanulságait is tekintetbe kell hogy vegyék. E tanulságokért általános nyelvészeti, nyelvfilozófiai síkon, de gyakorlati okokból is (pl. egybevető nyelvtani modellek felállítása) egyre szívesebben fordulnak az amúgy is többnyire indoeurópai nyelvi környezetben – közegeben élő uráli nyelvekhez. Az érdeklődés fokozódásában (sőt az indítékok közt) föltétlenül szerepe lehet az uráli népek sajátos, az indoeurópaiktól sokban elütő jellegű, gazdag műveltségének, az emberi-ség közös kincseit gyarapító egyedi művészetének és irodalmának is.

Nem maradhat említés nélkül a következő fontos és jellemző körülmény sem, amely részben magyarázza e fentebb kifejtetteket is: a nem uráli nyelvű államok uralisztikájában a közelmúltban – de napjainkban is – rendkívül nagy szerepük volt (és részben van) az uráli nyelvterületről elszármazott kutatóknak. Az egyesült-államokbeli uráli kutatások megteremtői pl. részben (a történelmi) Magyarországon születtek, Lotz János, Sebeok (Sebők) Tamás, Sinor Dénes (s tulajdonképpen Austerlitz Róbert is) – valamint észtek: Alo Raun és Felix Oinas. A német uralisztika megalapítójának egyike is magyar: Gragger Róbert, ill. a Német Szövetségi Köztársaságban Farkas Gyula, az első nyugat-európai finnugor tanszék, a Göttingenben 1947-ben létesített Finnugor Intézet vezetője. Az olaszországi uralisztika megteremtésében is jelentős szerepet vállaltak az ott élő magyarok.

Nem kevésbé lényeges a „finnugor államok” által külföldön létesített intézetek, lektorátusok szerepe sem. Magyarország pl. már a húszas években (helyenként még

korábban) ún. hungarológiai vagy magyar intézeteket létesített (Bécsben, Berlinben, Párizsban, Helsinkiben, Rómában, Varsóban, Stockholmban),⁷⁰ ezek egyike-másika ma is működik; jelenleg pedig – államközi, ill. egyetemek közti egyezmények alapján – vendégprofesszorokat vagy lektorokat foglalkoztat mintegy 25 állam közel 40 egyetemén.⁷¹

A külföldön működő finn lektorok és vendégtanárok száma még ennél is magasabb. Az utóbbi időkben több külföldi egyetemen már észet lektorokkal is találkozhatunk (Helsinki, Jyväskylä, Oulu, Göttingen).

Korunk legismertebb nem uráli anyanyelvű uralista szakemberei (a fentebb már említetteket nem tüntetve föl) államonként:

Amerikai Egyesült Államok:	Harms, Robert
Anglia:	Cushing, George F.; Branch, Michael; Coates, John
Csehszlovákia:	Skalička, Vladimír
Franciaország:	Moreau, Jean-Luc; Perrot, Jean
Hollandia:	Kylstra, Andries
Japán:	Tokunaga, Yasumoto; Koizumi, Tamotsu; Ogishima, Takashi
Német Demokratikus Köztársaság:	Sauer, Gert; Schulze, Brigitte; Semrau, Richard
Német Szövetségi Köztársaság:	Bartens, Hans H.; Fromm, Hans; Ganschow, Gerhard; Haarmann, Harald; Katz, Hartmut; Stipa, Johannes (Finnországban él); Veenker, Wolfgang; Groenke, Ulrich
Norvégia:	Bergsland, Knut
Olaszország:	Gheno, Danilo; Minissi, Nullo; Pirotti, Giuliano; Corradi, Carlo
Svédország:	Collinder, Björn; Wickman, Bo

Valamennyi uralisztikai kutatóhely feltüntetése nem áll módomban, ilyen fölmérés ez ideig még sehol sem készült. Hivatalosan (vagy nem hivatalosan, pl. különféle szintű helyi nyelvtanfolyamokon, iskolákban, vasárnapi iskolákon, rendezvényeken) a világ több száz pontján művelik az uralisztikát (vagy a szűkebb értelemben vett hungarológiát,⁷² fennisztikát), s nem kevés pl. az olyan egyetemi tanszék sem, amely nevében

⁷⁰ Külföldi intézetek. A külföldi magyar tudományos intézetek és egyéb tudományos kapcsolataink. (In: MAGYARY ZOLTÁN: A magyar tudánypolitika alapvetése. Bp., 1927.)

⁷¹ FÁBIÁN PÁL: A magyar nyelv és irodalom tanítása a külföldi egyetemeken. (In: Nyelvünk és Kultúránk. A II. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása. Szombathely–Budapest, 1973.)

⁷² Három érdekes kiadványt említek meg itt, amelyek csupán az Amerikai Egyesült Államokban szervezett magyar iskolákra, tanfolyamokra vonatkozólag tartalmaznak fontos adatokat: NAGY KÁROLY: Tanítsunk magyarul! Tanulmányok, cikkek, beszélgetések a szórványmagyarság nyelvoktatásáról, kultúra műveléséről. New York, 1977. TÖRÖK ISTVÁN: Katolikus magyarok Észak-Amerikában. Youngstown, Ohio, 1978. FISHMAN, A. J.: Hungarian Language Maintenance in the United States. Bloomington 1966.

ugyan nem viseli az uráli vagy finnugor jelzőt, de amelyen – ha mellékesen is – rendszeresen folyik egyik-másik uráli nyelv oktatása és kutatása.⁷³

A teljesebb számbavételt ugyanakkor különösképp megnehezíti egy első pillantásra legalábbis meghökkentő körülmény, nevezetesen az, hogy Magyarországon a magyar irodalom, történelem, zene, néprajz (sőt részben a nyelv) kutatását sem tekintik az uralisztika részének, s e szakágazatok kutatásával egymástól függetlenül önálló intézetek, ill. egyetemi tanszékek foglalkoznak. A diszciplináris elkülönülés a tudományok fejlődéséből következik, s feltétlenül helyeslendő, mert csökkenti a parttalanság veszélyeit. Nem árt azonban (az esetenként tapasztalható tiltakozás és merev elzárkózás helyett) – műveljünk bármelyik tudományágat is – tudatában lenni annak, hogy a részek végső összegzésben mégiscsak egységet alkotnak.⁷⁴ A látszólag elkülönülő területek uralisztikává (tehát komplex jellegű tudománnyá) csak Magyarország határain kívül válnak, ahol – gyakran kényszerűségből is – az ún. hungarológiát összefogottan kell szemlélnie és vizsgálnia a külföldi kutatóknak, ill. tanítania a kiküldött vendégtanárnak. A helyzet egyébként gyakran alakul úgy, hogy a határok tovább tágulnak, s a hungarisztika az uralisztika (tehát valamennyi uráli nép, nyelv és kultúra együttes kutatásának) részévé válik.⁷⁵

Ily módon alakult ki napjainkra a számos tudományos szakágazat egybekapcsolódásának eredményeképp az uralisztika. Mindazon tudományok együttesét jelenti tehát, amelyek épp az ősi nyelvi rokonságból kiindulva az uráli népek anyagi és szellemi műveltségének, történetének kérdéseivel is foglalkoznak akár az egybevetés, a nyelven túl esetleg fellelhető egyéb rokoni szálak (zene, tánc, ábrázoló művészet, hitélet, verstan) feltárása szándékával, akár – mellőzve a rokonságkutatást – az egyes népek jobban körülhatárolható, felderíthető és megfogható életmódját, sorsát, kultúráját, irodalmát vallatva.

III. A további fejtegetések előtt elengedhetetlen az uralisztikának a „világnyelveken” – vagy legalábbis nagy nyelveken (angol, francia, japán, német, olasz, orosz) megjelent, ill. megjelenő legfontosabb fórumainak, periodikáinak, kézikönyveinek és bibliográfiáinak az alaposabb tájékozódást – az uralisztika világhelyzetének reális felmérését – lehetővé tevő vázlatos számbavétele és néhány szavas bemutatása.⁷⁶ Kifejezetten

⁷³ Ilyen pl.: a „Seminar für Osteuropäische Geschichte” der Universität zu Köln; a „School of Slavonic and East European Studies” University of London; a „Department of Modern European Languages” – Delhi egyetemén.

⁷⁴ Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. Budapest, 1975.

⁷⁵ „Magyar tanítás külföldön”. Magyar lektorok értekezletének anyaga – „kézirat gyanánt”. I–IV. Bp., 1969., 1970., 1972., 1974.

⁷⁶ Az uralisztikai érdekű magyar, finn és észt nyelvű munkák, kézikönyvek, tankönyvek, bibliográfiák, évkönyvek, emlékkönyvek, folyóiratok és alkalmi kiadványok – mégoly rövid – jellemzésétől és méltatásától is igen nagy számuk miatt itt eltekintek. Csúpn annyit jegyzek meg: az uralisztika eredményeinek túlnyomó többségét – az uralisztika megszületésétől napjainkig – a fel nem sorolt kiadványok (és több tízezernyi cikk információi) tartalmazzák, az uralisztika sikeres művelése föltételezi ismeretüket –, azaz megkerülhetetlenné teszi az említett „nagy” uráli nyelvek (legalább valamelyikének) ismeretét is. – De miként az itt – a tanulmányba beiktatott – rövid (erősen megválogatott anyagból álló) „seregszemle” is igazolja, az uralisztika valóban eredményes művelésének ma már egyenesen föltétele „legkevesebb” két „világnyelvnek” (leginkább az orosznak és a németnek) – legalább az olvasás szintjén való – ismerete.

uralisztikai profilú (s komplex szemléletű) folyóirat egyébként ez ideig egyetlen uráli nyelven sem létezik. Nem maradhat azonban legalább megemlítés nélkül a magyar nyelvű folyóiratok közül az Ethnographia, a Nyelvtudományi Közlemények, a Filológiai Közöny, a Helikon, a Néprajz és Nyelvtudomány, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelvjárások, ill. a Nagyvilág, a finn nyelvű periodikák közül a Virittäjä, a Suomi, a Sananjalka, a Kalevala Seuran Vuosikirja, az észti nyelvű lapok közül a Keel ja Kirjandus, amelyekben – alapításuk óta – szétszórva, de nagy számban találhatók az uralisztika nem nyelvészeti diszciplínáival kapcsolatos tanulmányok, cikkek, recenziók. (Az MTA 1945 után indított idegen nyelvű Actái is figyelmet érdemelnek e tekintetben.)

Az uralisztika idegen nyelvű forrásai:

A) FOLYÓIRATOK

(feltüntetve: a cím, a kiadás helye, az alapítás éve és a lap profilja)

Francia nyelven:

ÉTUDES FINNO-UGRIENNES, Paris–Budapest, 1964.

A legszélesebb profilú uralisztikai szaklap, nyelvészeti, irodalomtörténeti, verstani, zenetörténeti, történeti tanulmányokat egyaránt közöl. Szerzőgárdája nemzetközi. Megjelenése nem teljesen rendszeres, évenként – elvben – 1 kötete jelenik meg. (Tartalmaz német, orosz és angol nyelvű írásokat is.)

Japán nyelven:

URALICA, Tokyo, 1973.

Filológiai és történeti tematikájú írások fóruma. Szerzőgárdája nemzetközi, de többségben vannak a japán uralisták. Megjelenése nem rendszeres. A japán mellett angol, német, magyar és finn nyelvű cikkeket is közöl.

Német nyelven:

FINNISCH-UGRISCHE FORSCHUNGEN, Helsinki, 1901.

Az összehasonlító nyelvtudomány klasszikus folyóirata, de közöl néprajzi és folklórisztikai tanulmányokat is. A szerzők túlnyomó többsége finn. Évente 3 füzete jelenik meg – összevontan.

URAL-ALTAISCHE JAHRBÜCHER, Wiesbaden, 1952.

Az 1921-ben a magyar Gragger Róbert által Berlinben alapított UNGARISCHE JAHRBÜCHER jogutóda. Ez a filológia valamennyi szakágazatának s a történettudománynak is teret biztosító lap 1943-ban szűnt meg.

Az új életre kelt folyóirat, miként címe is jelzi, az uralisztika mellett az altaisztikának is fóruma. Az 50. kötettől a folyóirat (egyelőre – értesüléseim szerint –) azonos címmel kettéágazott. Egyik változata a jelzett helyen s körülmények között folytatja létét (1983-ig 2 száma jelent meg), a másik az USA-ban (Bloomingtonban) próbál nekivágni az újabb fél évszázadnak, eddig 3 füzet látott napvilágot, s feltehetően angol nyelvre vált.

A komplex tematikájú folyóirat szerzőgárdája nemzetközi. Korábban évente 1 kötete látott napvilágot.

FINNISCH-UGRISCHE MITTEILUNGEN, Hamburg, 1977.

Komplex szemléletű folyóirat – nemzetközi szerzőgárdával. Évente 2 füzete jelenik meg.

Olasz nyelven:

QUADERNI ITALO-UNGHERESI, Parma, 1970.

Tulajdonképpen nem folyóirat, sokszorosítási eljárással készülő egyetemi periodika. Köteteiben a magyar mellett más uráli népek és nyelvek problematikája is teret kap. A szerzők – jórészt – Olaszországban működő uralisták.

PONTO-BALTICA, Firenze, 1980.

A tervezett periodika nemzetközi szerzőgárdával a komplex uralisztika fóruma kíván lenni. EUROASIATICA, Napoli, 1970.

Tulajdonképpen önálló tanulmányokat tartalmazó sorozat. 1974-ig 14 füzete jelent meg. Dominál a nyelvtudományi tematika. A szerzők – olasz egyetemeken dolgozó uralisták. (A sorozatban német és francia nyelvű írások is helyet kapnak.)

Orosz nyelven:

СОВЕТСКОЕ ФИННО-УГРОВЕДЕНИЕ Tallinn, 1965.

Nyelvtudományi jellegű folyóirat. Szerzőgárdája zömében szovjet, de közli külföldi uralisták cikkeit is. Német és angol nyelvű írásokat is közlétesz. Évente 4 füzete jelenik meg.

B) KÉZIKÖNYVEK

(E művek szerzői túlnyomórészt uráli anyanyelvűek, ezt a körülményt nemzetiségük föltüntetésével jelzem. Az egyszemélyes monográfiák mellett ebben a műfajban gyakori a munkaközösségek által összeállított kiadvány is.)

Angol nyelven:

VUORELA, TOIVO (finn): THE FINNO-UGRIC PEOPLES. Bloomington, 1964.

A finnugor népek néprajzi szempontú bemutatása. (A szamojédokkal nem foglalkozik.)

HAJDÚ, PÉTER: FINNO-UGRIAN LANGUAGES AND PEOPLES. London, 1975.

Az uralisztika teljes problémakörét magában foglaló, tudománytörténetet is adó, valamennyi uráli népet (tehát a szamojédokat is) történeti-gazdasági-kulturális fejlődésében bemutató mű.

ANCIENT CULTURES OF THE URALIAN PEOPLES. Budapest, 1975.

HAJDÚ PÉTER szerkesztette kötet magyar és finn szerzőgárdája az uralisztikával kapcsolatos legkorszerűbb ismereteket foglalja össze négy nagy témacsoportban (I. Nyelvtudomány; II. Régészet és embertan; III. Anyagi kultúra; IV. Népművészet és mitológia).

SHAMANISM IN SIBERIA. Budapest, 1978.

A DIÓSZEGI VILMOS és HOPPÁL MIHÁLY szerkesztette kötet a samanizmusra vonatkozó legfrissebb szakirodalom gyűjteménye.

COLLINDER, BJÖRN: FINNO-UGRIC VOCABULARY. AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE URALIC LANGUAGES. Stockholm, 1955.

COLLINDER, BJÖRN: SURVEY OF THE URALIC LANGUAGES. Stockholm, 1957.

COLLINDER, BJÖRN: COMPARATIVE GRAMMAR OF THE URALIC LANGUAGES. Stockholm, 1960.

Az uráli nyelvtudomány eredményeit sokoldalúan összefoglaló, nélkülözhetetlen szakkönyvek.

Német nyelven:

DÉCSY, GYULA: EINFÜHRUNG IN DIE FINNISCH-UGRISCHE SPRACHWISSENSCHAFT. Wiesbaden, 1965.

Az uralisztika legtöbb kérdését érintő, elsősorban nyelvtudományi érdekű mű, amely röviden az egyes finnugor népeket is bemutatja. A szamojédokat nem tárgyalja.

HAARMANN, HARALD: DIE FINNISCH-UGRISCHEN SPRACHEN. Soziologische und politische Aspekte ihrer Entwicklung. Hamburg, 1974.

Az első, kifejezetten szociológiai-történeti szempontú áttekintés és a finnugor népekről – különös tekintettel a nyelvkérdésre. A szamojédokkal nem foglalkozik.

GLAUBENSWELT UND FOLKLORE DER SIBIRISCHEN VÖLKER. Budapest, 1963.

A DIÓSZEGI VILMOS szerkesztette kötet nemzetközi szerzőgárdája a szibériai (és nem csupán uráli) népek samanizmusára és hitvilágára vonatkozó legfrissebb kutatásait adja itt közre.

Orosz nyelven:

ОСНОВЫ ФИННО-УГРОСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ. I–III. Moskva, 1974, 1975, 1976.

Magyar és szovjet szerzők együttes munkája. Az uráli nyelvtudomány eredményeinek korszerű összefoglalása – tudománytörténeti háttérrel. Megadja valamennyi finnugor nyelv nyelvtani

leírását, megemlékezik az egyes nyelvek történetéről – és röviden – szépirodalmáról is. A szamojéd nyelveket nem tárgyalja.

C) BIBLIOGRÁFIÁK

SUOMALAI-UGRILAISEN SEURAN JULKAISUT. (Veröffentlichungen der Finnisch-Ugrischen Gesellschaft) Helsinki, 1982.

A Finnugor Társaság valamennyi kiadványának – köztük a *Journal* . . .-nak, a *Memoires* . . .-nak és a *Finnisch Ugrische Forschungen* kötetekének – teljes tartalomjegyzéke.

KAHLA, MARTTI: BIBLIOGRAFINEN LUETTELO NEUVOSOTOLITTOSSA VUOSINA 1918–1959 JULKAISUSTA SUOMALAI-UGRILAISESTA KIELITIEEELLISESTÄ KIRJALLISUUDESTA I–II. Helsinki, 1960., 1962.- (A Szovjetunióban 1918 és 1959 között megjelent finnugor nyelvtudományi irodalom bibliográfiája). (In: *Journal* . . ., 62., 63.)

A szovjetunióbeli uráli népek (köztük a szamojédok) kiadványainak téma szerint csoportosított (szótárak, nyelvtanok, tankönyvek) részletes, pontos, kitűnő könyvészete.

KAHLA, MARTTI: NEUVOSTOLIITTOSSA SUOMALAI-UGRILAISILLA KIELILLÄ JULKAISTUA KIRJALLISUUTTA SUOMEN JA UNKARIN KIRJASTOISSA Helsinki, 1963. (A szovjetunióbeli finnugor nyelvű kiadványok Finnország és Magyarország könyvtáraiban) In: *Journal* . . ., 64.)

Ez a fontos összeállítás – a többi, itt feltüntetett bibliográfiával szembesítve is – jól mutatja a finn és a magyar uralisztikai könyvtárak hiányait – a szovjet kiadványok tekintetében. Jelentőségét másrészt abban látom, hogy a rendelkezésre álló szerény anyag lelőhelyét pontosan fölünteti.

KATALOG DER FINNISCH-UNGARISCHEN BESTÄNDE DER NIEDERSÄCHSISCHEN STAATS- UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK GÖTTINGEN. Göttingen, 1977. (Összeállította: dr. TIBOR KESZTYÚS. Időközben újabb köteteket is közreadott.) A híres könyvtár gazdag (de jórészt régi) uráli anyagának katalógusjegyzéke – népenként csoportosítva, több kötetben.

KOROMPAY, BERTALAN: DIE FINNISCH-UGRISCHE ETHNOLOGIE. (In: *Acta Linguistica*, Budapest, 1960. 131–180. l.)

Az uráli népek etnológiájára vonatkozó, témák szerint csoportosított, válogatott szakirodalom egybeállítása – kísérő tanulmánnyal.

BIBLIOGRAPHIE DER URALISCHEN SPRACHWISSENSCHAFT 1830–1970. Herausgegeben von WOLFGANG SCHLACHTER und GERHARD GANSCHOW, München, 1974–80. I/1–5; II/1–2.

Komoly anyagi erőforrással s nagy munkatársi gárdával megindított koncepciózus vállalkozás. Az első kötet öt füzeté a magyar nyelvvel kapcsolatosan közel 27 ezer tételt tartalmaz. A legfontosabb (még készülő) kötetek a kis uráli nyelvekre vonatkozó szakirodalmat tartalmazzák. A szerkesztők erőfeszítései ellenére az anyaggyűjtés e területen nehézkesen halad, az ellenőrzés lehetőségei is korlátozottak. Mindezzel együtt, ha a terveknek megfelelően elkészül a bibliográfia, az uralisztika eddigi legteljesebb, sok vonatkozásban a komplexitás igényeit is kielégítő vállalkozása lesz, amelyet az uralisztika művelői a világ bármely részén haszonnal forgathatnak.

ФИННО-УГОРСКИЙ СБОРНИК. Ленинград, 1928.

A szovjet – és az 1917 előtti oroszországi – finnugrisztika négy szakágzatának (néprajz, nyelvtudomány, régészet, történettudomány) részletes, az önálló kiadványok mellett a cikkeket is tartalmazó bibliográfiája – tudománytörténeti kísérő tanulmányokkal. Szamojéd adatokat nem tartalmaz.

BIBLIOGRAPHIA URALICA 1918–1962.

Финно-угорское и самодийское языкознание в Советском Союзе 1918–1962. Составил: О. КИВИ. Tallinn, 1976.

4973(!) tételével a szovjetunióbeli uráli nyelvtudomány eddigi legteljesebb könyvészeti összeállítása. Jelentőségét növeli, hogy számos olyan címet is tartalmaz, amely korábban ismeretlen volt a szaktudományban. Emellett megnevez több, csak a Szovjetunió könyvtáraiban hozzáférhető forrást (könyveket, újságokat, folyóiratokat). A bibliográfia ilyképp fontos kézikönyve a komplex uralisztika tudományának, beleértve az irodalomtudományt is.

IV. 1. Az uralisztika részét képezik az uráli népek irodalmával foglalkozó kutatások is. Mielőtt e kutatások történetét áttekinteném, egy – az irodalomtudósokban óhatatlanul fölmerülő – kérdésre kell megkísérelnem a válaszadást. Nevezetesen arra: indokolt-e, s egyáltalán lehetséges-e az uráli irodalmakról együttesen szólni, szabad-e – mintegy itt is érvényesítve az uráli nyelvek rokonságát valló, az összehasonlító nyelvtudomány kidolgozta tanítást – összekapcsolni olyan teljesen heterogén(nak tetsző) irodalmakat, amelyeknek eredetük és fejlődési jellegzetességeik tekintetében, másként: genetikai és tipológiai szempontból is kevés a közük egymáshoz (legalábbis első látásra, futó benyomás alapján)?

IV. 2. A válaszadás előtt egy kis kitérőt kell tennem. Lényegében a jelzettekhez közelállóak a gondok az uráli néprajz területén is. Az anyagi kultúra vonatkozásában Kustaa Vilksa fogalmazta meg legpregnansabban az egymástól messze szakadt nyelvrokon népek kultúrája egybevetésével, ill. egybevetetlenségével kapcsolatos gondolatait, kételyeit,⁷⁷ amelyekre Korompay Bertalan reagált – frappáns érveket sorakoztatva föl az összemérhetőség (de nem a mechanikus párhuzamosítás) mellett.⁷⁸ A finnugor folklórkutatások lehetségesége mellett tört lándzsát – több ízben is – Ortutay Gyula.⁷⁹ A kérdéskomplexumról Voigt Vilmos készített összefoglaló elaborátumot.⁸⁰ A probléma jellegét tekintve idevonható az uráli népzene kutatás ügye is, a rokon népek zenéje között létező kapcsolatok mibenlétét illetően (közös eredet, avagy párhuzamos átvétel?) a pro és contra érvek sokaságát lehet föl sorakoztatni.⁸¹

Az érintett kérdéseket egységben szemlélve végül is higgadt és megfontolásra készítő véleményt fejtett ki Kustaa Vilksa *Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ* címen 1975-ben tartott finnugor kongresszusi előadásában: „... Ez a kongresszus a finnugor népek nyelvének, múltjának és népi kultúrájának együttes kutatását szolgálja, de ugyanígy

⁷⁷Több e kérdéssel kapcsolatos cikke és előadása közül itt csupán egy írására hívom föl a figyelmet: VILKSÁ, KUSTAA: A finnugor etnológia mai helyzete. *Műveltség és Hagyomány* VI. (Bp., 1964.)

⁷⁸KOROMPAY BERTALAN: A finnugor néprajz jellege és szükségé. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1956. – A dátumok csak látszólag mondanak ellent fejtegetéseimnek. KOROMPAY évtizedekkel korábbi megnyilatkozásaiból is jól ismerte VILKSÁ kételyeit a vitatott kérdéssel kapcsolatban.

⁷⁹„... Ilyen csomópont lehetne a finnugorság néprajzi, folklórkutatása, éppen azért, mert a történeti tipológiai és genetikai elemzésekre a konvergenciának és divergenciának fontos jelenségeit adja – évezredek távolából elindítva az összehasonlításokat...” – hangoztatta és írta. (ORTUTAY GYULA: A finnugor folklórkutatások lehetőségei és feladatai. *Ethnographia*, 1966. 8.)

⁸⁰VOIGT VILMOS: A magyar folklorisztikai finnugrisztika története. (In: Bán Aladár emlékezete. 1871–1971. Várpalota, 1974.) KATONA IMRE–VOIGT VILMOS: A folklórkutatás helyzete és tennivalói az uralisztikában. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1978.

⁸¹„... A finnugor népek nagy családja térben és időben is túlságosan szétszóródott ahhoz, hogy azonos dallamok felfedezésével lehessen bizonyítani a régmúltra visszautaló kapcsolatokat. Sokkal inkább arra kell törekednünk, hogy tömegesen előforduló jelenségeket, tipikus stílusjegyeket vessünk össze...” – vélekedik VIKÁR LÁSZLÓ „Archaikus finnugor dallamtípusok” című cikkében. (In: *Népzene és Zenetörténet* II. Bp., 1974. 13. l.) E kérdésről másként vélekedett pl. KODÁLY („Sajátos dallamszerkezet a cseremis népzeneben” – In: Balassa-Emlékkönyv, Bp., 1934.), SZABOLCSI BENCZE („Osztyák hódalok – magyar siratók melódiái”. *Ethnographia*, 1933.), VARGYAS LAJOS („Ugor réteg a magyar népzeneben”. In: Kodály-emlékkönyv. Bp., 1953.) és mások.

szolgálja e népek irodalmi s antropológiai sajátosságainak a kutatását is. Bennünket itt csupán az kapcsol össze, hogy azok a népek, amelyek kutatásunk tárgyai, sajátos nyelveket beszélnek, olyan nyelveket, amelyek a világ más nyelvétől eltérnek, de egymás között strukturális egyezsük és ráadásul közös szókincsük is van. De ami az öröklődő képességet és a kulturális tulajdont illeti, alig találunk olyasmit, ami kizárólag finnugor lenne, olyasmit, ami a más népektől idegen lenne, és csak nekünk lenne sajátunk. Ezenkívül az általuk lakott terület is nagyon szétszórt . . . A finnugor népek népi kultúrájának a kutatói részére – a helytől függően – a szláv, a germán, a török–tatár népek népi kultúrájának az ismerete feltétlenül szükséges, de szükséges az e területek kutatóival való szoros együttműködés is . . .

Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy az etnológusnak mindenképpen a saját nyelvterülete a legelőnyösebb kutatási területe, amelyet bizonyos fenntartással etnikai területnek is mondhatunk, ha másképpen nem, úgy idézőjelben. Mindenkor azt tapasztaltam, hogy egy dolognak, egy jelenségnek, egy tárgynak a neve és az azzal összefüggő többi nyelvi anyag, a származás, a történelem, a jelenségek fejlődésének kutatásában ugyanolyan fontos, sokszor döntőbb, mint a dolog vagy a jelenség maga. A nyelvi anyag minden kulturális örökségben a leggazdagabb, legsokoldalúbb anyag, amelyet a messze történelem előtti múltból az anya a gyermekekre hagyományozott, mely a tovatűnő évszázadok alatt a legkülönbözőbb módon kiegészült és új elemekkel gazdagodott. A szókincs és az ahhoz tartozó nyelvi jelenségek leltárai mindannak, amit az ember tud, annak, hogy milyen volt az észjárása, annak, hogy honnan kapott új impulzusokat, s annak is, amit saját maga a saját alapjából fejlesztett ki . . . Mindez, de különösen a nyelvi, a kulturális és etnikai határok és területek eltérő és sokszínű keletkezése a finnugor kutatás egész frontján szoros együttműködésre kell hogy ösztönözzön bennünket, ha nagy alapproblémáinkat valóban meg akarjuk oldani.”^{8 2}

IV. 3. A mondottakat tekintve tehát való igaz, hogy a külső szemlélő, az uralisztika területén járatlan filológus, a pusztán csak az irodalmak közt nyilvánvalóan megmutató összefüggéseket meglátó (a történelem korai szakaszait, a kapcsolattörténet rejtettebb vonatkozásait, a nyelvi-nyelvészeti háttérű kérdéseket, a nem rögtön szembeszökő irodalmi hatásokat és a szemhatár mögött meghúzódó kölcsönös műfordítások szempontjait mellőző) kutató nehezen talál közös mozzanatokat, szervesen összekapcsolódó, összemérhető jelenségcsoportokat pl. a magyar és a finn vagy a mordvin és a lapp irodalom között. Még több fenntartással fogadja együtt emlegetésüket futólag rápillantva az uráli népeket adott környezetükben külön is feltűnő eurázsiai térképre, vagy belelapozva egy világtörténeti, esetleg egy egyetemes művelődéstörténeti kézikönyvbe, a híres enciklopédiák vagy nagy lexikonok bármelyikébe. Részben ilyen aggályoknak engedve kérdejezi meg az „urali irodalmak” kategóriát Vajda György Mihály, amikor így vélekedik: „Alighanem vannak tehát döntőbb tényezők is az irodalmak egymáshoz kötődésében, fejlődési párhuzamosságában, analóg jelenségeiben a nyelvi és faji rokonságnál, így például a földrajzi közelség, a hasonló gazdasági, társadalmi, történelmi fejlődés stb. Ez sokak számára ma sem „olyan természetes” még, mint amilyennek e sorok olvasásának pillana-

^{8 2} VILKUNA, KUSTAA: Sprachgrenze, ethnische Grenze, kulturelle Grenze (In: CQIFU, pars I. Bp., 1975.; ill.: *Magyar Tudomány*, 1975. 12. sz. 759–760. l.)

tában tűnik. Nyelvrokonsági alapon azonban irodalmak történeti egymáshoz tartozását nem lehet indokolni.”⁸³

Hasonlóan gondolkodik a cseh Julius Dolansky is: „A finnugor csoport irodalmainak példája bizonyítja, hogy a nemzeti és nyelvi rokonság nem szükségszerűen döntő tényezője minden esetben a megfelelő irodalmak közötti szorosabb kölcsönös kapcsolatok kialakulásának — itt egyrészt a magyar, másrészt a finn és észt irodalmat véve alapul —, hogyha eltekintünk a többi uráli nyelvek kialakulóban levő irodalmaitól.”⁸⁴

IV. 4. Ezek az átgondolt fenntartások⁸⁵ kétségkívül töprengésre késztetők, mindazonáltal úgy hiszem: több és nyomósabb érv szól az irodalomtudományi komparatistika keretein belül is az uráli irodalmak együtt szemlélése és együtt tárgyalása mellett, mint ellene.

Az összehasonlító irodalomtudománynak korunk ugyancsak megszaporodott kis nemzeti irodalmi egységes megítélésében, csoportosításában más területeken sem egyszerűek a feladatai, s esetenként továbbra is kénytelen lesz — egyéb fogódzók híján — heterogén szempontok szerint osztályozni. A földrajzi-területi egymásmellettiesség, a párhuzamos történeti-gazdasági-társadalmi fejlődés, a tipológiailag közös tendenciák kialakulása mellett — ugyanazon népek esetében — a nyilvánvaló nyelvi és hagyománybeli különbségek ugyanakkor igen nagy eltéréseket is eredményezhetnek (más eszmények, irányzatok, ideológiák követését, csatlakozást különféle „pán”-szláv, germán, román, turáni — gigantomániához). A nyugat-európai, a skandináviai, a balkáni és a — sokszor igen szélesen értelmezett — kelet-európai⁸⁶ ún. zónák irodalmi mellett nem véletlenül

⁸³ VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: A világirodalomtörténet fő elvi és módszertani kérdései. (Helikon. Világirodalmi Figyelő, 1975. 45. l.)

⁸⁴ JULIUS DOLANSKY: Das vergleichend — historische Studium der Literaturen Osteuropas. (In: La littérature comparée en Europe Orientale. Bp., 1963. 105. l.)

⁸⁵ A *Neohelikon* ún. „finnugor számában” (1978. 1. sz.) — előszavukban — (francia nyelven) fejtették ki kételyeiket a szerkesztők: „... Az irodalom kifejezőeszköze a nyelv. Nyelv nélkül nincs irodalom. Mégsem a nyelvcsalád határozza meg egy irodalom jellegét. Az irodalom történeti-kulturális produktum... A nyelvészetre alapozott XIX. századi filológiának az a népcsoport-koncepciója tehát, mely még ma is eredeti nyelvük szerint csoportosítva az egyes irodalmakat, beszél germán, neo-latin, szláv stb. irodalomról, elméleti és irodalomtipológiai szempontból egyaránt elfogadhatatlan... Hogy a finnugor irodalmaknak szentelt... fél kötetet mégis az általunk helytelenített nyelvészeti szempont szerint szerkesztettük, az azért történt, mert a finnugor (vagy, hogy a nyelvészek kedvenc terminusát használjuk: uráli) nyelvű irodalmak nagy része terra incognita még a több irodalomban járatos komparatistáknak is... A finnugor irodalmak között egyébként nemigen létezik történelmi kapcsolat. A nagy történelmi fordulók a finnugor népeket több évezreddel ezelőtt földrajzilag egymástól nagyon távol eső vidékekre és nagyon különböző népek szomszédságába vetették, s ez magyarázza az irodalmuk nyújtotta kép eltérő voltát... Megjegyezzük végül, hogy bizonyos értelemben eltértünk a nyelvészeti elvtől. A »fiatalabb« finnugor nyelvű irodalmaknak szentelt cikkek között közöltünk egyet, amely a szamojéd és egyet, mely a török nyelvcsaládhoz tartozó csuvas irodalommal foglalkozik. Az irodalmak nyelvészeti szempontú osztályozásának gyengéje azonnal szembeötlő, ha figyelembe vesszük, hogy a szamojéd és a csuvas irodalom típusát tekintve a »kis« finnugor nyelvek irodalmának felel meg. Ugyanakkor teljes mértékben különböznek a »nagy« finnugor nyelvek — a magyar, a finn és az észt — irodalmától, melyek egyébként szintén nem tartoznak azonos típusba.” — E meglehetősen sommás megállapításokkal kapcsolatos észrevételeimet s „ellenvéleményemet” tanulmányom „alapszövegében” részletesen kifejtettem.

⁸⁶ Albániától Észtországig ível ez a terület. (L: BOJTÁR ENDRE: A kelet-európai avantgarde irodalom. Bp., 1977; NIEDERHAUSER EMIL: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp., 1977.)

bukkan föl helyel-közzel továbbra is a szláv,⁸⁷ a germán,⁸⁸ a román⁸⁹ és a török⁹⁰ irodalmak (és filológiák) megjelenés, ilyen egyezések és különbségek jegyében is szemlélhetők egyébként Afrika,⁹¹ Ázsia⁹² és Dél-Amerika⁹³ irodalmi. Talán felesleges bibliográfiái tételek sokaságával igazolnom, hogy az irodalmak nyelvi – nyelvészeti csoportosítása – gyakorlati okokból – napjainkban is az osztályozási lehetőségek egyike, noha a kutatók eleve tisztában vannak azzal, hogy e pusztán formálisnak, jobb híján alkalmazott, meghaladottnak tűnő osztályozással szemben – esetleg – több tanulságot ígérne az irodalmak „eszmetörténeti, formatörténeti, valamint a művészeti és irodalmi áramlatok szerinti” megközelítése. (Vajda, i. m. 39. l.)

IV. 5. Mi az, ami a megfontolást érdemlő kifogások ellenére az uráli irodalmak együttes tárgyalását mégis indokoltá teszi?

Íme néhány érv a „pro” oldaláról (miután főntebb főként a „contra” meggondolásait sorakoztattam föl):

Első helyen emliteném az uráli irodalmaknak az uralisztika egészéhez (azaz a komplex uralisztikához) fűződő szoros kapcsolatát, az ismert, nagy irodalmakénál hangsúlyosabb őstörténeti, néprajzi, nyelvi-nyelvészeti összefüggéseit, vonzalmait, az uralisztikába való teljes beágyazottságát. A mondottak ugyan elsősorban az ún. kisebb vagy fiatalabb uráli irodalmakra érvényesek, de csekélyebb mértékben a magyar, a finn és az észt irodalmat is meghatározzák. (Természetesen egyiket sem úgy, hogy elkülönítsék más, nem uráli irodalmaktól, amelyek némelyikéhez egyikük-másikuk – története bizonyos szakaszaiban – nyilvánvalóan közelebb is áll, mint a nyelvi rokonság tagjaiához.)⁹⁴

Az okok között nem is utolsó helyen ott találhatók a gyakorlati megfontolások. Miként a tudománytörténeti áttekintés is igazolja, az uralisztika szakágazatai egymással

⁸⁷ IY. Международный Съезд Славистов. Материалы дискуссии I.: Проблемы славянского литературоведения, фольклористики и стилистики. Москва, 1962. *Zeitschrift für slavische Philologie*. Heidelberg. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. Louvain. *Anzeiger für slavische Philologie*. Graz. HORÁLEK, K.: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Bp., 1967.

⁸⁸ HUTTERER MIKLÓS: Bevezetés a germanisztikába. Bp., 1974. (Egyetemi jegyzet). KARSTEN, T. E.: Die Germanen. Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur. Berlin–Leipzig, 1928. LEHMANN, W. P.: The Development of Germanic Verse Form. Austin, 1956. *Études Germaniques*. Paris. *The Germanic Review*. New York.

⁸⁹ TAMÁS LAJOS: Bevezetés a romanisztikába. Bp., 1965. *Romania*. Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures romanes. 1872. *Romance Philology*. Berkeley and Los Angeles *Zeitschrift für romanische Philologie*. Tübingen.

⁹⁰ GABAIN, v. A.: Symposium über die moderne Literatur der Türkvolker in der Sowjetunion. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 1962.; LOEWENTHAL, R.: The Turcic languages and literatures of Central Asia. S'Gravenhage, 1957.; RÓNA-TAS ANDRÁS: Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe. Bp., 1978. (Egyetemi jegyzet.)

⁹¹ KESZTHELYI TIBOR: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig. Bp., 1971. Фольклор и литература народов Африки. Москва, 1970.

⁹² Az ázsiai népek irodalmi. (*Helikon*, 1979. 1–2.).

⁹³ RETAMAR, R. F.: A spanyol-amerikai irodalom néhány elméleti kérdése. (Részlet) *Helikon*, 1975. 1. Uő.: Latin-Amerika irodalmának szerepe a XX. század egyetemes irodalmában. *Helikon*, 1977. 2.

⁹⁴ SZIKLAY LÁSZLÓ: Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései. Bp., 1974. *Baltic Literature and Linguistics*. Columbus, Ohio 1973. VILJANEN, LAURI: Pohjoismaiden kirjallisuuden historia? (In: Uő.: Ajan ulottuvuudet. Porvoo–Helsinki, 1974.)

oly szerves kapcsolatban fejlődtek, s oly mértékben kötődnek egymáshoz, ill. egyenesen egymásra utaltak, hogy ilyképp az uráli irodalmak megértéséhez és kutatásához nélkülözhetetlen információk túlnyomó többségét is – jórészt – tartalmazták. Bármely uráli irodalom tanulmányozására tehát elsősorban az uralisztikai kutatóhelyek (egyetemi tan székek, könyvtárak, intézetek, társaságok) alkalmasak, ahol a kutatott irodalom teljes – s az érdeklődők egy hányada előtt minden bizonnyal szinte tökéletesen ismeretlen – „háterszága” (a nyelvre vonatkozó dokumentáció – azaz szótárak, nyelvtanok, nyelvészeti munkák –, a nép – vagyis történelmi, néprajzi szakmunkák, ill. archívum –) együttesen felderíthető.

Bármilyen kényszerű, röghöz tapadó, meggyőzőerőt nélkülöző érvnek tűnjék is föl ez a körülmény egy szellemes eszmefuttatásban, vitában, preconceptuális „modern” szintézisben, tény, hogy az eredeti nyelvű, kisebb uráli irodalmak képviselője a világ nagy könyvtáraiban egyelőre még roppant szerény (az anyag általában alig rendszerezett, ömlesztett „egzotikum”), noha a legutóbbi időkben ebben az irányban is bővítette gyűjtőkörét egyik-másik nemzeti könyvtár.⁹⁵ A kisebb uráli nyelvekből készült fordítási irodalom a világnyelvekre (s tulajdonképpen a „nagy” uráli nyelvekre is) ugyanakkor mennyiségében még oly szerény,⁹⁶ hogy annak alapján komoly tanulmányok a közeljövőben még aligha folytathatók (kivéve az orosz nyelvterületet, ill. az orosz nyelven olvasókat). A kör ilyképp – tetszik, nem tetszik – visszakanyarodik az uralisztikai műhelyekbe. Lefegyverző érv ez, amellyel kapcsolatban Vajda is így nyilatkozik: „Más kérdés, hogy e nyelvészeti csoportosítás jogosan érvényesül ma is mindenütt, ahol a nyelvet és irodalmat egyszerre kell tekintetbe venni (pl. egyetemi oktatás, tudományos egyesületek).” (I. m. 45. l.)

IV. 6. Érvelésben a második helyen (az irodalomtudományon belüli) tudománytörténeti okok állnak. A világirodalomtörténetek közül ez ideig csupán két munka, a német nyelvű *Die Osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen* (Berlin und Leipzig, 1908. Teil I.) és a magyar nyelvű, Heinrich Gusztáv szerkesztette *Egyetemes irodalomtörténet* (Budapest, 1911. IV. kötet) egy-egy nagy fejezete foglalkozik komoly formában az uráli irodalmakkal. A német műben „A finnugor irodalmak” című áttekintésben a magyar irodalmat Riedl Frigyes (265–308. l.), a finnt E. N. Setälä (309–332. l.), az észtet G. Suits (333–373. l.) mutatja be. A többi uráli nép itt meg sem említődik. (Mindehhez még annyit fűzök hozzá, hogy – mint látható – még a „nagy” uráli irodalmaknak és népeknek sem akadt helyi specialistája, ezért kellett a szerkesztőknek magyar, finn és észti szakemberekkel megíratniuk a nevezett irodalmakra vonatkozó összefoglalásokat.) A magyar szintézisben az „ural-alta” népeket Munkácsi

⁹⁵ Az „uráli filológia” területén e tanulmány szerzője 1972 óta szakreferense az Országos Széchényi Könyvtárnak. Az utóbbi tíz esztendő uralisztikáját illetően a könyvtár állománya – viszonylag – teljes, de a korábbi – rendszertelen – gyűjtés hiányait – ma már – lehetetlen pótolnia.

⁹⁶ Sajnos, igen kevés a megbízható bibliográfiai fölmérés (s értékelő elemzés) e témakörből. Az idevágó munkák többsége általában csak egy nyelvterületen kíséri figyelemmel az érdekelt irodalom sorsát, recepcióját. Ritka kivételleként – teljességre nem törekedve – említem a következő munkákat, cikkeket: GULYÁS PÁL: A magyar szépirodalom idegen nyelven. Bp., 1915.; SULO HALTSONEN–RAUNI PURANEN: Kaunokirjallisuutemme käännöksiä. Helsinki, 1979.; TURKIN, ADOLF: Magyar–komi irodalmi kapcsolatok. *Szovjet Irodalom*, 1978. 3.; JERMAKOV, FOMA: Udmurt–magyar irodalmi kapcsolatok. *Szovjet Irodalom*, 1980. 2.

Bernát mutatja be – főként történeti, néprajzi, nyelvészeti, írástörténeti szempontból (3–68. l.). A tulajdonképpeni irodalmak ismertetésére (s részben értékelésére is) „A finn–magyar népcsoport (= finnugor népek D. P.) és a „Szamojédok” című fejezetekben Bán Aladár vállalkozott (69–234. l.). (Sajnos, a magyar irodalom nem kapott helyet ebben a felmérésben, noha éppen az ilyen jellegű művekben kitűnő lehetőség kínálkoznék a magyar irodalom elhelyezésére a világirodalom keretei között – nyelvrokonsági és „zonális” alapon is.) Ez a szemelvényekkel és műfordításokkal (Bán Aladár saját műfordításaival) gazdagon illusztrált, figyelemre méltó tanulmány azonban – címével ellentétben – valójában csak az észti és a finn irodalmat mutatja be. A „volgai és permi népek”-ről szólván (de ideértve a vogulokat, az osztjákokat és a szamojédokat is) így foglal állást: „A finn–magyar népek között csak a magyarnak, a finnek és az észtnak van a szó szoros értelmében vett irodalma, legföljebb még a lappok kised irodalmát számíthatjuk ide. Midőn a többi finn–magyar nép irodalmáról szólunk, voltaképpen csak a népköltészetre gondolunk, mert az e népek nyelvén készült néhány vallásos tartalmú, úgyszólván kivétel nélkül fordított mű e nevet nem érdemli meg; legföljebb nyelvészeti szempontból bírnak nagyobb beccsel.” Többé-kevésbé joggal vélekedik így a szerző, hisz – egy kivételtől eltekintve („... mint érdekes jelenséget fölemlítjük, hogy zürjén nyelven kísérlet történt a műköltészet megalapítására is.”⁹⁷) – tanulmánya írása idején nem lehetett tudomása még arról, hogy ha nagyon elemi fokon, formában – s ugyanakkor külföldön hozzáférhetetlen kiadványokban, fórumokon –, de már elindult önálló fejlődésének útján az udmurt (votják),⁹⁸ a mari (cseremisiz)⁹⁹ és a mordvin¹⁰⁰ irodalom is.

IV. 7. Az uralisztika történetének második periódusában (azaz a két világháború között), amikor tulajdonképpen már nagy iramban fejlődtek s ki is bontakoztak a kis uráli irodalmak a magyar, a finn és az észti uralisztikában is, de – főként a gyér, rendszertelen és megbízhatatlan információk következményeként – csupán néhány publikáció utal az uráli népek irodalmára, jórészt nyelvészeti folyóiratokban¹⁰¹ vagy tankönyvekben.¹⁰² Többségük magyarul, finnül, észtil jelent meg, Nyugat-Európa valamely nyelvén még kevesebb a közlés.¹⁰³

⁹⁷ WICHMANN, Y.: Kurzer Bericht über eine Studienreise zu den Syrjänen 1901–1902. Helsingfors, 1903.

⁹⁸ Удмурт кылын календарь. Казань, 1904.

⁹⁹ (ЧАВАЙН.) С.: Марий клыкын тошто годсо илышыже. Казань, 1908.

¹⁰⁰ ДОРОФЕЕВЪ, Э.: Песни и думы народного учителя. Москва, 1912. ЦЕМБЕР, А. А.: Коми мойдан кыляс. Устьысыольскъ, 1913.

¹⁰¹ FOKOS DÁVID: Új zürjén irodalom. *Magyar Nyelvőr*, 1925., 1926, 1930., 1931. BEKE ÖDÖN: Új cseremisiz irodalom. *Magyar Nyelvőr*, 1926. MUNKÁCSI BERNÁT: Újabb votják irodalom. *Magyar Nyelvőr*, 1927. GERD, KUZEBAJ: Votjakkilaisesta taidekirjallisuudesta. *Valvoja–Aika*, 1929. MARK, JULIUS: Mõned jooned tscheremisside, votjakite, sürjanite ja mordvalaste käekäigust peale 1917. aastat. *Eesti kirjandus*, 1925.

¹⁰² Mint nyelvi – nyelvészeti szövegelemzésre alkalmas példát idézi I. Kuratov és Illja Vasz (v. Litkin) néhány versét egyetemi tankönyvében UOTILA, T. E. („Syrjänische Chrestomathie”, Helsinki, 1938.). Föl sem merül esetében az a gondolat, hogy a nyelvjárási szövegek közt szereplő versek egyben a zürjén szépirodalomnak is dokumentumai.

¹⁰³ GERD, KUZEBAJ. Über die „Rätselabende” bei den Wotjaken. *Ungarische Jahrbücher*, 1928. SCHLACHTER, WOLFGANG: Ein lappisches Kulturdokument, Nils Nilsson Skum: Same Sita – Lappbyn. *Ungarische Jahrbücher*, 1941.

A magyar–finn–észti irodalmak egymás közti viszonylatában a helyzet kedvezőbb, miként ezt az egymás irodalmából készített számos műfordítás és kapcsolattörténeti tanulmány is bizonyítja.¹⁰⁴ Jellemző viszont (s erre már nehezebb elfogadható magyarázatot adni), hogy az újabb magyar nyelvű világirodalomtörténetek¹⁰⁵ már a finn és az észti irodalmat sem méltatják, s a korszak hasonló vállalkozásai közül csupán a lexikonokban¹⁰⁶ találunk finn és észti címszavakat. A kisebb uráli irodalmakról (részben adatok híján, másrészt szemléleti korlátok okán) mindössze néhány mondatot ír az egész időszak legjelentősebb magyarországi uralisztikai munkáját (*Finnugor rokonságunk*. Bp., 1937.) egybeállító Zsirai Miklós is.

IV. 8. Az uráli irodalmakkal kapcsolatos komoly kutatások voltaképp a második világháborút követő években kezdődnek meg. Fellendítőjük és legfontosabb fórumuk – még ma is – a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok intézménye, amelyeken ugyan – bizonyos erőfeszítések ellenére is – esetlegesen és tervszerűtlenül alakult az irodalomtudomány tematikája, de az érdekeltek megismerkedése és tapasztalatcseréje nyomán az uráli irodalmi kutatások elszigeteltsége és magára utaltsága valamelyest mégis enyhült.

Az 1960-as, az 1965-ös és az 1970-es kongresszusokon még dominálnak a kapcsolat-, a fordítás- és hatástörténeti, az egy-egy motívum vagy jelenség sorsát figyelemmel kísérő, ill. helyi érdekű (azaz valamelyik irodalomnak kifejezetten belső és szűk keresztmetszetű ügyeit taglaló) témák, de ez érthető és menthető is, hiszen az összesereglett kutatók túlnyomó többsége előtt az uráli irodalmak köréből csak az egyik vagy a másik volt – a sok közül – tudományos szinten és kellő mélységben is ismert, a többi viszont – jó szerrel – „fekete lyuk”-nak számított. 1960-ban is elhangzott azonban már egy, legalább két (az idáig ismeretlen, kis) irodalmat párhuzamos fejlődésében bemutató, elemző előadás,¹⁰⁷ 1970-ben pedig az uráli irodalmak kutatásában – módszertani szempontból – irányt szabó témával jelentkezett Sötér István. (Előadását, sajnos, nem tarthatta meg, csupán tézisei váltak ismeretessé.)¹⁰⁸ Ugyancsak itt, Tallinnban hangzott

¹⁰⁴ DOMOKOS PÉTER: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Bp., 1972. WEÖRES, GYULA: Suomalainen unkari-kirjallisuus 1863–1967. Helsinki, 1969. RADÓ GYÖRGY: Az észti irodalom Magyarországon. *Filológiai Közlöny*, 1963. TOMING, MARY: A magyar irodalom fogadtatása Észtországban. *Tiszatáj*, 1976. 9. JÁVORI JENŐ: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Bp., 1975. RADÓ GYÖRGY: A Szovjetunió uráli és türk népeinek irodalma Magyarországon. Bp., 1976.

¹⁰⁵ BABITS MIHÁLY: Az európai irodalom története. Bp., 1935. SZERB ANTAL: A világ-irodalom története. Bp., 1941. (Szerb Antal megemlíti ugyan a Kalevalát, s szól néhány szót az obi-ugorok folklórjáról, az odavetett és enyhén ironikus méltatás azonban semmiképp sem tekinthető az uráli irodalmak – vagy akár a rokon népek folklórja – érdemleges értékelésének.)

¹⁰⁶ Irodalmi Lexikon. Bp., 1927. (Szerk.: BENEDEK MARCELL. A finn címszavak szerzője: VIKÁR BÉLA.) Világirodalmi Lexikon I–III. Bp., 1931–1933. (Szerk.: DÉZSI LAJOS. A finn címszavak szerzője: SEBESTYÉN IRÉN.)

¹⁰⁷ DOMOKOS, P. P. jr.: Zur Frage der neueren Literatur der permischen Völker. (In: CIFU, Bp., 1963.)

¹⁰⁸ SÖTÉR, ISTVÁN: Les recherches typologiques dans les littératures Finno-Ougriennes. (In: Teesid CIFU II. Tallinn, 1970.) „A finnugor irodalmak elszigetelt fejlődésük ellenére bizonyos hasonlóságokat mutatnak. Így kölcsönös analógiák állapíthatók meg a magyar, a finn és az észti irodalom társadalmi helyzetének területén. Kétségtelen tipológiai párhuzamok mutathatók ki ezen irodalmak történetére vonatkozóan az utolsó két évszázad során. A nemzeti burzsoázia születésének

el egy másik előadás, amely az uráli irodalmak együttes vizsgálatához nyújtott egy lehetséges modellt és újabb szempontokat.¹⁰⁹

Igen fontosnak bizonyult az 1975-ös kongresszus, amely a témák és az előadók előzetes, irányított kijelölésének, felkérésének köszönhetően az uráli irodalmak kutatásának még mindig hiányzó alapvetését próbálta biztosítani. Köpeczi Béla¹¹⁰ és Jean-Luc Moreau¹¹¹ előadásai – a várakozásnak megfelelően – rámutattak az uráli irodalmak kutatásának több lehetséges irányára, de jelezték korlátait is. 1980-ban, sajnos, nem következett be újabb előrelépés.

E harmadik periódus egyéb vonatkozásaiban is jelentős az irodalomtudományi uralisztikában. Napvilágot láttak (igaz, egyelőre csak Magyarországon) az első önálló, a kis uráli népek folklórjából és irodalmából válogatott – esztétikailag is értékes – műfordításkötetek és antológiák,¹¹² s ugyancsak itt örömdetesen megszorodott az uráli irodalmakkal foglalkozó tanulmányok száma is, amelyek között komplex szemléletű önálló monográfia is akadt.¹¹³ Jelentős teret szán az uráli irodalmak bemutatásának a

problémája Észak- és Kelet-Európa irodalmaiban többnyire azonos módon tűnik föl... A népköltészet elsőrendű jelentőségű Észak- és Kelet-Európa nemzeti és polgári irodalmaiban... A finnugor nyelvek közötti affinitások felfedezése új lehetőségeket nyitott meg a kutatás előtt... – írja – többek között – megszívlelendő gondolatokban gazdag vázlatában.

¹⁰⁹ ДОМОКОШ, П. П.: История и фольклор как источники художественной литературы младописьменных финно-угорских народов. (A kongresszusnak előadásokat tartalmazó kötete – még – nem jelent meg, csupán a tézisek olvashatók. Az említett tanulmány magyar nyelven is napvilágot látott „A fiatal uráli irodalmak forrásairól” címen. *Néprajz és Nyelvtudomány*. 1971–1972.)

¹¹⁰ KÖPECZI, BÉLA: La science littéraire dans les études finno-ougriennes. Les perspectives d'une littérature comparée finno-ougrienne. (In: CQIFU, pars 1. Bp., 1975.) Idézem néhány megállapítást: „... A régi és modern közvetlen kapcsolatok léte jogosít föl bennünket arra, hogy a különböző finnugor irodalmak közötti kölcsönhatásról beszéljünk.” (213. l.); „... kíváncsok és érdekes volna hozzáfogni egy tipológiai vizsgálódáshoz és szembesíteni a tendenciák, témák, motívumok és műfajok megjelenési dátumait, és ezt nem csupán a finnugor népek irodalmát illetően, hanem a világirodalom jellegzetes övezeteivel és jelenségeivel összefüggésben is...” (225. l.).

¹¹¹ MOREAU, JEAN-LUC: Le rôle du folklore dans les littératures des peuples finno-ougriens. (In: CQIFU, pars 1. Bp., 1975.) „E téma kényes – jelzi a „kivülálló” pontos látásával –, mert a folklór szerepe a finnugor népek öntudatában jelentős, ami nem állítható azokról az irodalmakról, amelyek – mint a francia is – sokkal közvetlenebbül és nyilvánvalóbban az antik görög–római kultúra örökösei. Elég arra emlékeztetni, hogy a híres »vadrózsaper« mennyire megrázta az elmúlt évszázadban a magyar közvéleményt, megbotránkoztatva, hogy kétségbe vonhatták a székely népballádák nyilvánvalóan magyar eredetét... Hogy ne is beszéljünk azokról a finnugor népekről, amelyek – a történelem peremén maradván – a keresztény civilizációtól távol és leggyakrabban majdnem írásbeliség nélkül, ki voltak téve annak, hogy elvesztik identitásukat és kétségtelenül létüket is, ha folklórjuk éppen most eltűnik, mielőtt ezen az életerős, de vad fán az irodalom, amit most kezdtek el beleoltani, nem teremte volna meg első gyümölcseit...” (231. l.)

¹¹² Nyelvrokonaink irodalmából. *Tiszatáj*, 1972. 2. Napfél és éjféli. Finnugor rokonaink népköltésze. Bp., 1972. Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Bp., 1975. Hozott isten, holdacska! Finnugor varázsigék, imádságok, siratók. Bp., 1979.

¹¹³ ERDŐDI JÓZSEF: A mari irodalom. A mari irodalom Magyarországon. *Filológiai Közöny*, 1956. KÉPES GÉZA: A finnugor népek irodalmáról. *Nagyvilág*, 1960. 11. DOMOKOS PÉTER: A zürjén irodalom. *Filológiai Közöny*, 1965. DUGÁNTSY MÁRIA: A mordvin irodalom története. *Filológiai Közöny*, 1974. PUSZTAY JÁNOS: A lappok szépirodalma. *Filológiai Közöny*, 1976. DOMOKOS PÉTER: Az udmurt irodalom története. Bp., 1975. DOMOKOS PÉTER: A nemzetiség és

készülő (1982-ben a nyolcadik kötetéig, az *My*-ig érkező) *Világirodalmi Lexikon* is. Ugyancsak ezen a helyen kell – kronológiai szempontból is – röviden s még egyszer (l. a 85. sz. alatt) megemlékezni a Neohelicon című, Budapesten szerkesztett, idegen nyelvű, komparatista irodalomtudományi folyóirat 1978. évi 1. számáról, amelyet a szerkesztőség – fenntartásait a bevezetőben kifejtve – az uráli irodalomtudomány rendelkezésére bocsátott.* A fenntartások – lényegüket tekintve – teljességükben egyeznek a főntebb részletesen kifejtettekkel. A fórumot csupán azért biztosították e nyelvrokon népcsoport irodalmainak, mert azok többsége az egyetemes irodalomtudomány előtt – úgymond – „terra incognita”. Sajnos, a szakágazat szervezetlensége miatt az erőfeszítések ellenére sem sikerült megfelelő szerzőgárdát toborozni és élni e nagyon ritka alkalommal, s ha a nyelvtudósok kitűnő írásaikkal nem sietnek (ezúttal is) az összeállítók segítségére, a vegyes tartalmú, egyenetlen színvonalú, következőképp a koncepciót nélkülöző füzet értéke tovább csökkent volna. Ez a tanulmányom első kidolgozásban – angol nyelven – ebben az ún. „finnugor szám”-ban látott napvilágot.

Ezekben az esztendőekben néhány nem uráli anyanyelvű tudósban is érdeklődés ébredt a kisebb uráli népek szellemi kultúrája iránt. Ennek az érdeklődésnek a gyümölcse az angol John Coates több mint ezer lapos nagy munkája (s egyben doktori disszertációja) a komi (zürjén) irodalom történetéről,¹¹⁴ a francia Jean-Luc Moreau tanulmánya az udmurt (votják) irodalomról,¹¹⁵ s az olasz Giuliano Pirotti műfordításokkal illusztrált írása a manysi (vogul) Juvan Sesztalovról.¹¹⁶ A nyugat-európai irodalomtörténeti szakmunkák és lexikonok többsége azonban az uráli irodalmak közül változatlanul csak a magyart, a finnt és az észtet veszi tudomásul, de – biztató kivételleként – az 1964-es zürichi kiadású világirodalmi lexikon pl. már megemlékezik néhány más uráli népről is –, igaz, csupán a folklórjukról.¹¹⁷

IV. 9. A kisebb uráli irodalmakat illető legfontosabb szakmunkák, szövegkiadványok, tanulmányok és monográfiák (mind a második, mind a harmadik periódusban) a Szovjetunióban láttak napvilágot jórészt eredeti (tehát valamelyik uráli) kisebb részben orosz nyelven. Rendkívül nagy itt a helyi kiadványok száma, s voltaképpen ezekben ölt testet egy-egy nemzetiségi irodalom, illetőleg az érdekelt irodalmat méltató, értékelő nemzetiségi irodalomtudomány.¹¹⁸ A nemzetiségi irodalmak együttes be-

az egyetemesség kérdése, viszonyának alakulása az uráli népek irodalmában. (*Néprajz és Nyelvtudomány*, 1977.) (Ez a felsorolás korántsem teljes, az itt említendő címek száma többszöröse a feltüntetettekének.)

¹¹⁴ COATES, J.G.: Aspects of Komi Literature. Cambridge, 1968. (Kézirat).

¹¹⁵ MOREAU, JEAN-LUC: Panorama de la littérature oudmourte (votjake). (*Études Finno-Ougriennes*, 1966.)

¹¹⁶ PIROTTI, GIULIANO: Ivan Nicolajevič Shestalov. (*Quaderni italo-ungheresi*, 1970.)

¹¹⁷ Die Literaturen der Welt (In ihrer mündlichen und schriftlichen Überlieferung). Zürich, 1964.

¹¹⁸ Az említésre érdemes – önálló – kiadványoknak még a megközelítőleg teljes felsorolására sincs mód. Ezért csupán a legfontosabb (és – viszonylag – friss) irodalomtörténeti munkákat, alapvető antológiákat tüntetem föl – népenként, ill. a nemzeti nyelvű irodalmi folyóiratok (vagy hetilapok) címét (és amennyiben ismert, példányszámát) adom meg:

*Időközben a Filológiai Közöny is közreadott egy finnugor tematikus számot (1982/4. sz.).

mutatását szolgálják a növekvő számú orosz nyelvű antológiák (eredetiből fordítva), s az utóbbi időszakban elméletileg is egyre igényesebb tanulmánykötetek, szintézisek. Ezek közül a legjelentősebb a közelmúltban megjelent nagyszabású (6 kötetes) összefoglalás.¹¹⁹ Az antológiák és a szintézisek többsége nem nyelvrokonági szempontok

Karjalai-finn irodalom:

Очерк истории советской литературы Карелии. Петрозаводск, 1969.
Писатели Карелии. Справочник. Петрозаводск, 1980.
Летопись литературной жизни Карелии (1917–1961). Петрозаводск, 1963.
Антология Карельской поэзии. Петрозаводск, 1963.
Озеро шумит. Рассказы карело-финских писателей. Москва, 1973.
„Rakettu on raudalla, tulesta on tuotu” Neuvosto-Karjalan suomenkielistä runoutta vuosilta 1917–1940. Petroskoi, 1976.
Punalippu (havonta megjelenő irodalmi folyóirat) pldsz.: 10500

Mordvin irodalom:

История мордовской советской литературы I–III. Саранск, 1968–1974.
Писатели Советской Мордовии. Библиографический справочник. Саранск, 1970.
Здравствуй, жизнь! Стихи мордовских поэтов. Саранск, 1966.
Рассвет. Рассказы. Саранск, 1970.
Мокша (moksa-mordvin nyelven kéthavonta megjelenő irodalmi folyóirat) pldsz.: 2200
Сятко (erza-mordvin nyelven kéthavonta megjelenő irodalmi folyóirat) pldsz.: 2400

Mari irodalom:

Очерки истории марийской литературы I–II. Йошкар-Ола, 1960–1963.
Писатели Марийской АССР. Библиографический справочник.
Йошкар-Ола, 1976.
Прозы (Солнце над лесами).
Антология марийской поэзии. (Соловыный родник) I–III.
Драматургии (Радуга над Волгой)
Йошкар-Ола, 1979.
Ончыко (kéthavonta megjelenő irodalmi folyóirat) pldsz.: 13500

Komi irodalom:

Коми советские писатели. Сыктывкар, 1968.
Писатели Коми АССР. Сыктывкар, 1970.
История коми литературы I–III. Сыктывкар, 1979–1981.
Коми писательяслбн рассказъяс. Сыктывкар, 1954.
Коми поэзия антология. Сыктывкар, 1967.
Антология коми поэзии. Сыктывкар, 1981.

Войвыв кодзув (irodalmi havilap) pldsz.: 7000

Permjak irodalom:

Писатели пермской области. Пермь, 1962.
Пахорукова, В. В.: Пути и проблемы развития коми-пермяцкой прозы.
Ленинград, 1977.

szerint, hanem földrajzi-területi, történeti-nemzedéki, tematikai vagy egyéb egybe-tartozás alapján csoportosítja a szovjet irodalmakat. Így méltatja többek között az említett hatkötetes vállalkozás a balti népek (lett, litván, észti), a Volga-vidék és az Elő-Ural (baskír, mari, mordvin, tatár, udmurt, csuvas, kalmük és komi), valamint Észak népeinek (itt 14 kis nemzetiség, köztük a manysi, a chanti és a nyenyec) irodalmát. Teljes mértékben érthető és elfogadható ez a tárgyalásmód is, mivel az így közös címszó alá került népek adminisztratív, államirányítási tekintetben is összetartoznak (évtizedek óta), gazdasági, társadalmi életükben is sok az azonos vonás, s kulturális fejlettségük szintje szerint is egy típusúak. Pl. az említettek első csoportjának mindegyike szövetségi köztársasági, a második csoport tagjai autonóm szövetségi köztársasági, a harmadik csoportbeliek többsége pedig nemzetiségi körzeti keretek, feltételek

Утро Пармы. Избранная коми-пермяцкая проза. Кудымкар, 1974.

Парма. Избранные стихи коми-пермяцких поэтов. Пермь, 1978.

Песня оло сьолöмын. Кудымкар, 1974.

Иньва (évkönyv jellegű irodalmi–tudományos kiadvány) pldsz.: 1000

Udmurt irodalom:

Писатели Удмуртии. Ижевск, 1963.

Удмурт литература. Ижевск, 1966.

Богомолова, Зоя: Песня над Чепцой и Камой. Москва, 1976.

Счет предьявляет время. Сборник литературно-критических статей. Ижевск, 1977.

Об истоках удмуртской литературы. Ижевск 1982.

Рассказы удмуртских писателей. Ижевск, 1955.

Стихи удмуртских поэтов. Ижевск, 1957.

Молот (irodalmi havilap) pldsz.: 11000

Obi-ugor (manysi és chanti) irodalom:

ВОСКОБОЙНИКОВ, М. Г.: Литература народов Крайнего Севера за 25 лет. (In: В помощь учителю школ Крайнего Севера, вып. 6. Ленинград, 1956.)

ПОЛОНСКИЙ, Л.: Литературы, рожденные Октябрем. (О творчестве писателей Обского Севера.) Тюмень, 1967.

СМОЛЬНИКОВ, ИГОРЬ: Современные легенды. (О литературе малых народов Крайнего Севера и Дальнего Востока.) Москва, 1975.

Хантейская и мансийская поэзия. Омск, 1940.

30 тал ат по. Тюмень, 1961.

Ленин пант хуват (chanti nyelvű politikai havilap, időnként irodalmi melléklettel) pldsz.: kb. 600 (!)

Nyenyec irodalom:

ПОЛОНСКИЙ, Л.: Из истории ненецкой литературы. Тюмень, 1967.

Писатели Среднего Урала. Библиографический справочник.

Свердловск, 1965.

Ямальские зори. Тюмень, 1966.

Нярьяна нгэрм (nyenyec nyelvű politikai hetilap, időnként irodalmi melléklettel) pldsz.: kb. 1000 (!)

¹¹⁹ История советской многонациональной литературы I–VI. Москва, 1970–1974.

(A hatodik kötet teljes egészében bibliográfia, s e nembem a szovjet nemzetiségi irodalmaknak minden tekintetben a leggazdagabb anyagú – de a teljességtől így is távol eső – könyvészete.)

között él az illető alakulatok névadó, részben (hivatalos) nyelvét is meghatározó, olykor lélekszámban is domináns népességeként. Lehetővé teszi továbbá e csoportosítást a jelentős, oroszul megjelent (oroszra átültetett) fordításirodalom és az egyes nemzetiségi irodalmakra vonatkozó, egy-egy ilyen irodalmat önállóan, önmagában tárgyaló tekintélyes orosz nyelvű szakirodalom is.

A mondottak a szovjet irodalomtudomány vonatkozásában sem zárják ki egyébként a másfajta (így pl. a nyelv–nyelvirokonsági) alapú osztályozási lehetőségeket. A szovjet uralisták helyi konferenciáin – éppen e megfontolás jegyében – a nyelvi összetartozás szempontjai érvényesülnek, s ezeken a rendezvényeken az irodalom kutatói az uráli nyelvű irodalmak legkülönbözőbb, de valamilyen módon–okon összekapcsolható kérdéseit vetik föl és vitatják meg. Így történt ez az 1979-ben rendezett – sorrendben a tizenhatodik – finnugor konferencián is Sziktivkarban, amelyen 26 irodalmi témájú előadás hangzott el.¹²⁰

IV. 10. Az uralisztikai irodalmi kutatások jogosultsága mellett szól továbbá – érveim harmadik csoportjában – néhány nyomós nyelvészeti (nyelvtörténeti), régészeti–történeti, néprajzi–folklorisztikai, zenetudományi–verstani, valamint irodalomtudományi, kapcsolattörténeti tény, dokumentum, gondolat is.

A nyelvtudomány tanítása szerint az uráli nyelvközösség mintegy hatezer évvel ezelőtt bomlott föl. E szerint az egyes mai uráli népeket s nyelveket olyan óriási időbeli szakadék választja el ettől az ősi közösségtől, hogy egy-egy nyelv alapvető elemein (ősi szókincs, eredeti nyelvtani kategóriák) túl aligha őrizhet valamit az ősi és közös kulturális javakból is; s – ebből következőleg – valamennyi mai uráli nép műveltsége közelebb áll jelenlegi földrajzi szomszédaiéhoz mint a nyelvrokonokéhoz. *Ez azonban nem így igaz*, túlságosan merev, statikus és kategorikus az elkülönülés ilyen szemlélete; célravezetőbb a kérdés differenciáltabb, rugalmasabb, dialektikus felfogású megközelítése. Az egymástól elválasztó nagy időbeli és földrajzi távolságok ellenére is a legtávolabbi rokon nyelvek nyelvi anyagában is az előzetes számításoknál és feltételezéseknél meghatározóbbak a genetikain túlmenő strukturális megfelelések, a nyelvi építkezésben, szerkesztésben is észlelhető egyezések,¹²¹ s számos – a nyelv szelleméből fakadó – további hasonlóság (gondolkodásmódban, „észjárásban”, kifejezésekben, ritmikában, dallamban).¹²² Egyáltalában nem lehet kizárni azt sem, hogy idővel a folk-

¹²⁰ Вопросы финно-угроведения. (Тезисы докладов) I–II. Сыктывкар, 1979. (A szovjet finnugristák első konferenciáját 1947-ben rendezték Leningrádban. 1979-ben Sziktivkarban került sor tizenhatodik konferenciájukra.)

¹²¹ HAJDÚ PÉTER: Az uráli nyelvek tipológiai és areális vizsgálata. (In: HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER: Urali nyelvrokonaink. Bp., 1978.)

¹²² KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondattan. Bp., 1942. MÉSZÖLY GEDEON: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. KÉPES GÉZA: A magyar ősköltészet nyomairól. (In: Az idő körvonalai. Tanulmányok az ősi és modern költészetéről. Bp., 1976.) MUNKÁCSI BERNÁT, FOKOS DÁVID és BEKE ÖDÖN életművében mennyiségileg is tekintélyes számúak azok a tanulmányok, amelyek a stilisztika („észjárás”), a szóösszetétel, szószerkezet és mondattan területén is meggyőzően bizonyítják a magyar és a rokon nyelvek szoros összetartozását. Nagy kár, hogy az ilyen természetű igazoló anyaggal a hivatalos nyelvtudomány alig foglalkozik. Itt csupán az említettek munkásságát tartalmazó bibliográfiák föltüntetésére van módom: Munkácsi Bernát munkássága. (MTA I. Oszt. Közl., 1967.); M. VELENYÁK ZSÓFIA: Beke Ödön tudományos munkássága. (Nyelvtudományi Közlemények, 1963.); Veröffentlichungen von D. R. FOKOS-FUCHS (Acta Linguistica 1974.)

lór, a hitélet és a népzene területén is meggyőző módon bizonyított, ősi, genetikailag (és nem csupán tipológiai) közös elemeket mutasson ki egy-egy szaktudomány¹²³ (még ha ezek mozaikszerűek is, mennyiségükben is csekélyebbek és kevésbé látványosak is, mint a nyelvtudomány dokumentációja).

Az uráli közösség ugyan hatezer éve fölbomlott, de nem közvetlenül és a z o n n a l a jelenleg beszélt húsz nyelvre, hanem s z a k a s z o s a n és i s m é t - l ő d v e mindig általában két kisebb csoportra (először pl. a finnugor és a szamojéd ágra). Ezek a csoportok már jóval később osztódtak tovább, s többnyire szintén csupán kétfelé, két kisebb egységre (így a finnugorok az ugor és a finn-permi ágra). Ilyképp az uráli közösség egyes kisebb csoportjai még igen sokáig együtt maradtak, s még hosszú időn át közösen alakították nyelvüket, kultúrájukat. A finnek, az észtek, a karjalaiak, a lívek, a vepszék, a vótok és az inkeriek elődei pl. időszámításunk kezdetéig maradtak együtt, a jelzett nyelvekre való széttagolódásuk sem egy időben ment végbe, s önállóosodásuk után sem kerültek távol egymástól földrajzilag s e m é s n y e l v ű k - b e n s e m.¹²⁴ A permi népek, az udmurtok, a komik (és a permjákok) elődei még tovább, az i. sz. 8–9. századig maradtak együtt, az obi-ugorok (a manysik és a chantik ősei) pedig az i. sz.-i 10–11. századig — bár a legújabb kutatások e máig érvényes kronológiát olykor kevésbé, más esetben jelentősen módosítják. A szamojéd népek elkülönülésére is csupán időszámításunk kezdeti éveiben került sor.¹²⁵ Az uráli nyelv-közösségen belül az itt együtt emlegetett nyelvek igen közeli r o k o n n y e l - v e k n e k számítanak — az egyes csoportok tagjai e g y m á s n a k földrajzilag i s s z o m s z é d a i —, nagyszámú a közös elem e népek folklórában, műveltségében is.¹²⁶ Mindebből következőleg irodalmukban is oly számosak és jelentősek — a távolról sem csupán tipológiai, eszmetörténetileg magyarázható — egyezések és párhuzamok (pl. a finn és az észti, a komi és az udmurt, a chanti és a manysi irodalom esetében),¹²⁷ hogy kisebb vagy akár nagyobb csoportjaik is (ez utóbbi esetben pl. a

¹²³ DIÓSZEGI VILMOS: A pogány magyarok hitvilága. Bp., 1973. SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY: A finnugorság ősi zenéje nyomában. Bp., 1965. 3. PAIS DEZSŐ: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp., 1975. LÁSZLÓ GYULA: Régészeti tanulmányok. Bp., 1977. DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Bp., 1974. BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp., 1973. VARGYAS LAJOS: Honfoglalás előtti, keleti elemek a magyar folklórban. *Történelmi Szemle*, 1977.

¹²⁴ LAANEST, ARVO: Sissejuhatus Läänemeresoome keeltesse. Tallinn, 1975. VOIGT VILMOS: A balti finn népek folklórja, mint az európai folklór része. *Ethnographia*, 1967., 1968.

¹²⁵ HAJDÚ PÉTER: Szamojéd népek és nyelvek. Bp., 1949. Uő.: A szamojéd nyelvhasználat Magyarországon. (In: Pais-Emlékkönyv. Bp., 1956.) Uő.: Chrestomathia Samoiedica. Bp., 1968.

¹²⁶ A folklór vonatkozásában az első — óvatos —, az uráli népi líra egészét területi — tipológiai csoportosításban tárgyaló kísérletek egyikét e tanulmány szerzője írta „A finnugor népek népköltészet” címen. (In: Uráli népek. Bp., 1975.) Néhány további idevágó írás: BEKE ÖDÖN: Osztják népköltési gyűjtemény. — Ism. — (*Keleti Szemle*, 1906.) — Beke e cikkében részletesen foglalkozik a vogul és osztják epika egyezéseivel. ПЛЕСОВСКИЙ, Ф. В.: О возникновении и развитии космогонических мифов коми и удмуртов. (In: Всесоюзная конференция по финно-угроведению. Тезисы докладов и сообщений. Сыктывкар, 1965.) КИТИКОВ, А. Е.: Общность элементов поэтики загадок поволжских и пермских финно-угорских народов. In: Вопросы финно-угроведения. вып. V. Йошкар-Ола, 1970.) MIKUSCHEW, A. K.: Historische Kontakte der permischen Völker nach dem Zeugnis der Folklore. (In: *Journal* . . . 75. Helsinki, 1977.) An Anthology of Ugric Folk Literature. Tales and Poems of the Ostyaks, Volguls and Hungarians. (Selected and with an Introduction by M. D. BIRNBAUM. München, 1977.)

permi és a volgai finnugor nyelvű irodalmakat lehetne példaként említeni) egyenesen ideális modellekül kínálkoznak az irodalomtudományi komparatiztika legaggályosabb képviselői és művelői számára is. Ebben a vonatkozásban csupán a magyar nyelv és irodalom említhető fel olyan (nyomósna szánt és vélt) kivételként, amely nincs közvetlen kapcsolatban már egyetlen rokon nyelvvel és néppel, következésképp kultúrával (irodalommal) sem, amennyiben a magyarságot legközelebbi rokonaitól, az obi-ugoroktól is legalább két és félezer évnyi szakadék választja el – időben, s több mint ezer éve földrajzi tekintetben is nagy távolságba került a többi uráli néptől is (a honfoglalást megelőzően ugyanis az előmagyarok, ill. a volgai – és esetleg a permi – finnugorok ismét egymás közelségébe sodródtak, ha kurta kis időszakra is).¹²⁸ Ezt a valóban igen nagy szakadékot azonban – a nyelv közegében – keskenyíti valamelyest a magyar írásbeliség régisége (köztudottan valamennyi uráli nép közül a magyaroké a legrégebb írásbeliség, közel ezer esztendő, s további kétszáz esztendőt jelenthetnek az obi-ugorok XVIII. századból való nyelvemlékei), valamint az az egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy a magyar, mint a legjelentősebb (legnagyobb lélekszámú, legismertebb múltú és legkorábban civilizált, fejlett írásbeliségű és irodalmú, több tudományban is kiemelkedőt nyújtó) uráli nép a régmúlt kódébe vesző szétválást követően tudósai révén – az uráli népek körén belül – elsőként fedezte föl az uráli nyelvek összetartozását (a XVIII. században), majd a XIX. és a XX. században tudományos, kulturális, politikai és irodalmi téren mintegy felújítva az ősi kapcsolatot – e tekintetben máig is kezdeményező szerepet vállalva – szorgalmazta és gyakorolta a mai uráli kultúrák és irodalmak közötti párhuzamok, összefüggések (fordítások, hatások, kölcsönösségek) vizsgálatát.¹²⁹ A fölelevenült kapcsolatok következtében a rég elszakadt szálak ismét összekötődtek, s ilyképp a legtöbb uráli nép irodalmában a legváltakozatosabb viszonyulásokban s általában „oda-vissza” (pl. magyar–finn, komi–finn, lapp–finn, manysi–magyar,

¹²⁷Itt is csupán „mutatóban” említek néhány írást: KRUUS, OSCAR: Über das Problem gemeinsamer Schriftsteller der Esten und Finnen. (In: Teesid CTIFU. Tallin, 1970.) POLDMÄE, RUDOLF: Über die Literaturwissenschaftlichen Beziehungen zwischen Finnland und Estland in den 20er–30er Jahren. (Uo.) KAUKONEN, VÄINÖ: A Kalevala és a Kalevipoeg. (In: Uráli népek. Bp., 1975.) ВОСКОБОЙНИКОВ, М. Г.: Литература ненцев и обских угров. (In: Teesid II. CTIFU., Tallinn, 1970.) ПАХОМОВА, М. Ф.: Эпос молодых литератур. Ленинград, 1977. (Tanulmány az udmurt, a mari, a mordvin, a komi és a karjalai próza kezdeteiről, egyező vonásairól.) VOIGT, VILMOS: La poésie de langue finnoise et estonienne (1770–1815/20). *Études Finno-Ougriennes*, 1975.

¹²⁸VERES P. TIBOR: A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság, 1972. 5. HONTI LÁSZLÓ: Az ugor nyelvek jellemző vonásai. Észrevételek az ugor egység kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1979. KÖVESI A., MAGDA: Permilais-esiunkarilaisista kosketuksista. Virittäjä, 1968. RÉDEI KÁROLY: Vannak-e az előmagyar–permi érintkezésnek nyelvi nyomai? *Nyelvtudományi Közlemények*, 1964.

¹²⁹Erről a kérdésről a „kis” uráli nyelveken is több cikk látott napvilágot, udmurt, komi, mari folyóiratokba magam is írtam kapcsolattörténeti témájú tanulmányokat. Említésüket itt feleslegesnek tartom. Összefoglaló áttekintésem észtil jelent meg. DOMOKOS, PETER: Soome-ugri rahvaste folkloor ja kirjandus Ungaris. *Keel ja kirjandus*, 1968.

Néhány további – idevágó – írás: KÉPES GÉZA: A Kalevala és a magyar irodalom. (In: Az idő körvonalai. Bp., 1976.) LYY, TOIVO: Vörösmarty Szózat-a és Runeberg Hazánk-ja. (In: A vízimadarak népe. Bp., 1975.) MARTINKÓ, ANDRÁS: La parenté Hungaro-Nordfinnoougrienne dans la littérature Hongroise au tournant du XVIIIe et du XIXe siècle. (In: Teesid, CTIFU., Tallinn, 1970.)

udmurt—magyar, mordvin—mari stb.) érzékelhető a felújult — s mindennemű nacionalista felhangtól mentes — természetes rokonságtudat. Növekvő érdeklődés mutatkozik újabban egymás irodalma iránt, mennyiségileg is jelentős — és itt is, ott is — a lefordított művek száma.¹³⁰ A fordítások nemritkán önmagukban is — tehát pusztán nyelvi szövetükben — „filológiai csemegét” kínálnak a kutatóknak, hisz rokon nyelvből készülnek (bár, sajnos, az eredeti nyelvű szövegek híján olykor csak a közvetítő nyelv segítségével), s a teljes nyelvi korpuszok aprólékos egybevetése rengeteg érdekes és fontos verstani, stilisztikai és egyéb következtetésre ad lehetőséget.

V. 1. Mint fentebb részleteztem, jelenleg húsz élő uráli nyelvet és népet tart számon a tudomány. Ezek között van 14–15 milliós nép is, a magyar — a számba beleértve a Magyarország határain kívül élő magyarságot is —, s van a kihalás küszöbén álló, mindössze néhány idős egyént számláló piciny kis közösség is, amilyen a vót.

V. 2. Mielőtt megkísérelném irodalmuk — azaz az uráli irodalmak — részletesebben indokolt, több szempontú, a magam felfogása alapján kialakított csoportosítását (s ezen belül a lehetséges tipológiai osztályozást is), rövidebb formában azt is ki kell fejtennem, mit tekintek irodalomnak.

Eszerint: (az uralisztika keretein belül) irodalom bármely kis nép, önálló etnikum, nyelvi közösség, „néptöredék” saját nemzeti, népi nyelvén, nyelvjárásán, általában az illető nép szülőtte által létrehozott és (a némelykor nem is általa) írásba öntött, tudatosan irodalomnak (vagy ösztönösen maradandónak) szánt műalkotás — ha az az esztétikai értékelhetőség (egyes esetekben nem is magas) szintjét megüti. Az irodalom irodalom volta — önmagában véve — nem függ a művek és alkotók számától, elvileg tehát önálló irodalmat képviselhet egyetlen író egyetlen műve, ha ezen a nyelven ez az egyetlen műalkotás.

Kényes határterülethez érkeztem ezen a helyen. A folklórt a szakemberek tulajdonképpen, helyesen, közösségi művészetnek tekintik. A gyűjtők azonban nem a közösség egészétől jegyzik le a szövegeket (s dallamokat), hanem a közösség egy tagjától — többnyire neve és életrajzi adatai föltüntetésével. A kiemelkedő közlők (mesemondók, nótafák) az esetek többségében tudatában vannak különleges képességeiknek, s nem csupán művészi formát adnak „közleményeiknek” (azaz a közösség alakította-csiszolta szöveg egyéni változatának), hanem ritka esetben önállóan, saját „művet” is improvizálnak. (Votjáföldi útján pl. Munkácsi Bernát is találkozott ezzel a jelenséggel, analfabéta és írástudó votjások körében is.) Akadt és akad a közlők között írástudó is, aki maga is rögzíteni képes az általa ismert többnyire közösségi (ritkán: maga alkotta) folklór-kincset. Bizonyos népköltészeti műfajok egyébként kifejezetten személyhez, egyénhez kötöttek. Ilyenek általában a siratók s különösképp az obi-ugor sorsénekek. Önálló „irodalmi alkotásoknak” is tekinthetők tehát — bár a keretet, formát, alkalmat a közösség szabta meg. (Jól belegondolva voltaképpen a műköltészetben is bőven akad „kötöttség, hagyomány, alkalom”). Ilyképp végső soron akár az irodalom „tartományához” is tar-

¹³⁰ Sajnos, a kölcsönös bibliográfiák még nem készültek el. Jórészt hiányoznak még pl. a kisebb uráli nyelvekre lefordított magyar, finn és észt irodalmi alkotások bibliográfiai adatai. A fordítás-filológiai cikkek száma is igen csekély: ifj. DOMOKOS PÁL PÉTER: Litkin Vaszilij – Petőfi komi (zürjén) fordítója. *Irodalomtörténet*, 1962.

tozhatnának – csupán kiragadva néhány példát – a magyar Fedics Mihály meséi, az inkeri Larin Paraske és a mordvin Jefimija Krivosejeva siratói (pl. a Pravdában is közölt Kirov-búcsúztató). E nyelveken azonban gazdag a tényleges szépirodalom, több kötetnyi a följegyzett népköltészeti anyag is, hagyományos és szentesített tehát a területek elkülönítése.

De ha egy mára már kihalt nyelv és nép emlékét mindössze egyetlen szöveg őrzi, a szöveg szerzője (sőt költője) is ismert, a mű előadásának körülményei is ismeretesek s a műfaj is meghatározható, miként a finn Kai Donner által 1914-ben a kamassz-szamojéd Avdakeja Andzsigatova nevű idős asszonytól följegyzett rögtönzött dal, a sorsénekszerű, a személyiség, az egyéni stílus jegyeit magán viselő, híres sirám esetében, amelynek minden hangját, szavát verstani és stilisztikai szempontból is aprólékosan elemezték a tudósok, hajlok arra, hogy ezt az emléket¹³¹ – szélső határesetként – irodalomnak tekintsem. A folklór és az irodalom határai a kisebb uráli irodalmak kezdeti periódusaiban gyakran egybemosódnak. Igen bonyolult kérdésről van itt szó, amelyben teljes határozottsággal állást foglalni itt és most nincs terem és lehetőségem.

Nem kritérium továbbá a mű példányszáma sem, s ha egy alkotás bármilyen ok következtében pl. kézirat(ban) maradt, de létét valamilyen formában jelzi a tudomány, számba veendő irodalmi jelenséggént könyvelhető el.¹³²

Ha pusztán csak írásbeliséget teremt meg a maga nyelvén a maga számára egy nép (vagy teremtenek meg számára írások, ahogy ezt számos paleoszibériai nyelv esetében szovjet-orosz tudósok és pedagógusok tették),¹³³ de azon eredeti mű – bizonyíthatóan – nem jött (s jön) létre, és az írásbeliséget mindössze ábécék, alkalmi brosrák képviselik, az illető nyelvet és népet irodalom nélkülinek tekintem.

Ha egy kis nyelven bármilyen friss keletű írásbeliség önálló s ténylegesen irodalomnak tekinthető alkotást is napvilágra segít, akkor itt a folklórt is kifejezetten az irodalom részeként fogom föl, az illető nép irodalomtörténete első fejezeteként. Ebben az értelemben tehát az uráli irodalmak mindegyikének szerves tartozéka a folklór, az „íratlan irodalom”; a népköltészet és a műköltészet összeszövődése akármelyikükénél is nyilvánvalóbb, mint a nyugat-európai irodalmak esetében, sokkal több érv szól együttes szemléletük és tárgyalásuk mellett, mint ellene. Az egyes, nemzeti irodalomtörténetek változatos címek alatt („ősköltészet”, „íratlan irodalom”, „folklór”, „az irodalom forrásai” stb.)

¹³¹ BEDE ANNA fordításában, in: Sámándobok, szóljatok. Szibéria őslakosságának népköltészete. Bp., 1973. DONNER, KAI: Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzüge der Grammatik. Helsinki, 1944. LOTZ JÁNOS: A kamassz-szamojéd verselés. (In: Uő.: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976.)

¹³² Példa erre Mihail Hudjakov udmurt eposza – orosz nyelven – 1922-ből, amelyre gyakran hivatkoznak, de kiadására még nem gondoltak. (DOMOKOS PÉTER: Az udmurt eposzról. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 1971–1972.)

De említhetők hangsúlyosabb, fontosabb példák is, így akár a magyar Balassi, akár a komi Kuratov is. Mindkettőjük esetében köztudott, hogy költészetük jelentős hányada hosszabb-rövidebb ideig „lappangott”.

¹³³ Материалы I Всероссийской конференции по развитию языков и письменности народов Севера. Москва–Ленинград, 1932.

általában az első fejezetben vagy a bevezetésben emlékeznek meg a népköltészetéről, igaz, korántsem olyan részletességgel, alapossággal, amely e témát megilletné.¹³⁴

Sajátos körülmények létrehozta nemzeti irodalomnak fogom föl továbbá azt az irodalmat is, amelyet két nyelven is művelnek (anyanyelven és egy más – hivatalos vagy állam – nyelven, esetleg ún. „második anyanyelven”),¹³⁵ ill. amit ugyan nem egy adott nemzetiség saját nyelvén, de e közösség megvallott képviselőjeként – a nemzeti kereteket és témákat is megtartva – művelnek egyes írók és költők.¹³⁶

V. 3. Vitatni lehet – s teljes joggal – a „nemzeti” jelzőt, amennyiben a hűz uráli nép közül csupán a magyar, a finn és az észti felel meg az e szó tartalmát kifejtő nyelvészeti–történeti–filozófiai feltételeknek, a „nemzet” fogalom ismert lenini kritériumainak. Ismereteim alapján azonban úgy látom, hogy még a legkisebb uráli közösségek esetében is épp az irodalomban jelentkeznek a nemzeti gondolat csírái – lévén az írók legöntudatosabb képviselői népüknek. (Megítélésem szerint nem volna szerencsés itt, mint kifejezés sem, a „nemzetiségi tudat” emlegetése.) Műveikből kielemezhető a szülőföld, a nép, az anyanyelv, a hagyományok és a történelem kohéziójában létrejött és egybeötvöződött sajátos egyéniség, amely nélkül elképzelhetetlen az egyedi nemzeti–népi lét és tudat (legyen szó bármilyen apró etnikumról vagy nemzetiségről is).

Milyen egységes s valóban találó jelzővel illethetők ezek után és szerint az uráli irodalmak (túl az „uráli”-n)? Nemzeti, nemzetiségi, népi? Valamilyen összefüggésben és közegben mindegyik jogosult, tárgyunk és témánk azonban leszűkíti a kört. Elsősorban a magyar, a finn és az észti irodalomra gondolva – a szükséges megszorításokkal – az egybevető áttekintésben a „nemzeti” mellett maradok (ahol egyáltalában szükséges ilyen értelmű jelzőt használnom), de természetesen kerülöm pl. a lívek kapcsán „a lív nemzeti irodalom” formációt, s egyszerűen csak lív nyelvű irodalomról szólok.

V. 4. A hűz uráli népből kettő – az enyec és a nganaszan – irodalom nélküli, noha nyelvükön több-kevesebb lejegyzés (jórészt nem közösségükből származó, tehát „kivül-álló” gyűjtők által lejegyzett népköltészeti szöveg) készült a múltban, nyelvük nyelvészeti leírása is megtörtént.¹³⁷ A szölkupok, a vepszék, az inkeriek és a vótok részére

¹³⁴ Ösköltészet. (In: A Magyar irodalom története I. Bp., 1964.) Kansanrunous. (In: TARKIAINEN, V.–KAUPPINEN, E.: Soumalaisen kirjallisuuden historia. Helsinki, 1962.) Eesti rahva, tema keele, rahvaluule ja kirjanduse algupärast ning olemusest. (In: Eesti kirjanduse ajalugu I. Tallinn, 1965.)

¹³⁵ БЕРКОВ, П.: К спорам о судьбах языков и литератур „малых” народов. (In: Пути развития советской многонациональной литературы. Москва, 1967.) KIRÁLY PÉTER: A két-nyelvűség. Kortárs, 1974. 6. KÁLMÁN BÉLA: Anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség. *Magyar Nyelv*, 1980.

¹³⁶ A manysi Tarhanov, Andrej, a nyenyec Picskov, Alekszej pl. oroszul írnak, az irodalomtudomány mégis manysi, ill. nyenyec költőként tartja őket számon.

¹³⁷ ПРОКОФЬЕВ, Г. Н.: Энецкий (енисейско-самоедский) диалект. (In: Языки и письменность народов Севера. ч. I. Москва–Ленинград, 1937.) ТЕРЕЩЕНКО, Н. М.: Энецкий язык. (In: Языки народов СССР III. Финно-угорские и самодийские языки. Москва, 1966.) Мифологические сказки и исторические предания энцев. Москва, 1961. Бытовые рассказы энцев. Москва, 1962. ПРОКОФЬЕВ, Г. Н.: Нганасанский (тавгийский) диалект. (In: Языки и письменность народов Севера. ч. I. Москва–Ленинград, 1937.) ТЕРЕЩЕНКО, Н. М.: Нганасанский язык. (In: Языки народов СССР III. Финно-угорские и самодийские языки. Москва, 1966.) ТЕРЕЩЕНКО, Н. М.: Нганасанский язык. Москва–Ленинград, 1979. Сказки и предания нганасан. Москва, 1976. ПОПОВ, А. А.: The Nganasan. Bloomington, 1966.

ábécét, szótárt és tankönyveket is szerkesztettek (vagy legalábbis megkísérelték összeállítani pl. a vótoknak) a saját nyelvükön való írásbeliség — elemi fokú — kibontakoztatásának, az egyetemes szellemi javak könnyebb megközelítésének, megértésének szándékával.¹³⁸ E kezdeményezések sajnálatos (de már a kezdet kezdetén várható, sejthető) sikertelenségének, életképtelenségének oka többértű.¹³⁹ Az említett népek már két- (sőt olykor három-) nyelvűekké váltak az utóbbi évtizedekben, visszaszoruló, rohamosan szegényedő anyanyelvüket többnyire csak otthoni, „házi” nyelvnek tekintve mintegy önként, minden külső kényszer nélkül lemondtak annak tudatos életbentartásáról, irodalmi kifejtéséről. Anyanyelvük gyors (és gyakran teljes) felejtését magyarázza a dialektológiai elaprózódás, ezek az amúgy is apró közösségek területileg is szétszóródva élnek. Az iskolában, a hivatalban, az írásbeliségben és a közéletben a többség közülük inkább a fejlett, elterjedt, nagy múltú nagy vagy még nagyobb nyelvet használja (pl. a lettet, ill. az orosz), amely fokozatosan vált és válik új anyanyelvükké. A nemzedékek közül az idősebb még gyakran kétnyelvű, a fiatalabb azonban — több ok miatt is — inkább már tulajdonképpen anyanyelvén mit sem tud, „új anyanyelvén” beszélő és író egynyelvű.

VI. 1. Az uráli irodalmak az irodalmat megteremtő nép földrajzi, történeti, társadalmi, politikai és kulturális viszonyainak tekintetbevételével, az írásbeliség régiségének, az irodalom fejlettségének, rétegzettségének, szerveztségének, az irodalmi élet jellegzetességeinek, számos mennyiségi, minőségi és tudományos tényezőnek szem előtt tartásával — másként szólva: a körülmények itt nem részletezhetően hosszú sorának szempontokként alkalmazásával, típusukat tekintve hat csoportba sorolhatók. Ebből négy jól körülhatárolható, nagy együttes (azaz több irodalmat tartalmazó), kettő pedig mindössze egy-egy irodalmat magába foglaló külön-külön kategória, amelyek több eltérő, speciális körülmény miatt nem sorolhatók a nagyobb osztályokhoz, ill. csupán közöttük álló alcsoportokat képezhetnének esetleg.

VI. 2. Az első csoportba a világirodalom teljes jogú és abban ismertnek tekinthető tagjaiként az uráli irodalmak legfejlettebb, legnagyobb múltú egyedei, a magyar, a finn és az észti irodalom tartoznak. (E témának egy későbbi, differenciáltabb kidolgozásában ebből az első csoportból valószínűleg kettő lesz, azaz önálló csoportba kerül — egymagában — a magyar, s külön csoportot alkot majd a szorosan összekapcsolódó finn és észti irodalom.) Az önálló államiság fokára eljutott, fejlett osztálytársadalmú európai kultúrnépek irodalmának valamennyi „mutatója” (az irodalmak régisége, rangja, az alkotók és a művek száma és értéke, a nemzeti tudományok, s ezeken belül a nyelv- és az irodalomtudományok fejlettsége stb.) az uráli irodalmak többi csoportjának azonos meghatározóival összemérve olyan rendkívüli nagy és lényeges különbséget jelez, hogy szinte lehetetlenné teszi pl. egyetlen tanulmány keretei között az összes uráli irodalom arányos, méltányos számbavételét. (Pusztán a mondottak illusztrálására, az érzékeltetés céljából említem, hogy pl. a Petőfire vonatkozó teljes hazai és nemzetközi irodalom —

¹³⁸ ПРОКОФЬЕВА, Е. Д.: Букварь (Для подготовительного класса селькупской начальной школы.) Москва—Ленинград, 1953. ЗАЙЦЕВА, М. И.—МУЛЛОНЕН, М. И.: Словарь вепсского языка. Ленинград, 1972. JUNUS, V. I.—ILJIN, N. A.: Bukvari izvorin skouluja vart. Moskova—Leningrad, 1936. TSVETKOV, DIMITRIJ: Vajtan kielen Joenperän murteen sanasto. I—IV. (Kéziratban.)

¹³⁹ Прибалтийско-финское языкознание. Ленинград, 1967.

kiadások, fordítások, tanulmánykötetek, szacikkek – mennyiségét tekintve [a minőségről nem szólva] minden bizonnyal gazdagabb, mint bármelyik „kis” uráli irodalom teljes produkciója, kollekciója – tehát valamennyi eredeti kiadványa, ill. a belőle készült fordítások és a róla szóló szakirodalom együttvéve.) Együtt szemlélésük – s ezt ismételtlen hangsúlyozom – csak az uralisztika keretein belül, szempontjainak figyelembevételével lehetséges. A három irodalom egyebekben – bizonyos egyező (de genetikailag nem közös gyökerű; pontosabban: csak az észtet és a finnt szorosabban összefűző) tendenciák és témák ellenére (igen erős kötődés a folklórhoz, a nemzeti történelemhez, a természethez, a paraszti világ ábrázolásához) – erősen különbözik is egymástól, s míg a magyar irodalom¹⁴⁰ több jegyében közép-kelet-európai típusú (egyes vonatkozásokban közel állva a szlovák, a horvát, a román és az osztrák irodalomhoz),¹⁴¹ addig a finn részben svéd és orosz,¹⁴² az észtet pedig német, orosz és finn, ill. lett és litván vonzalmakról és hatásokról árulkodik.¹⁴³

A magyar, a finn és az észti irodalomnak része ugyanakkor az államhatáraikon kívül létrehozott (azaz a magyar esetében a szomszédos szocialista országokban, ill. az emigráns magyarság által a nyugati országokban művelt; a finnek esetében az Amerikai Egyesült Államokban létrejött; az észtek vonatkozásában a Svédországban és egyebütt élő észtek alkotta) magyar, finn és észti nyelvű irodalom is. E kérdés szemlélete és megítélése szempontjából is számos még a tisztázatlan kérdés, de tény, hogy az észti irodalomtudomány az észti irodalom elidegeníthetetlen részének tekinti (a nem ellenséges beállítottságú) emigráns irodalmat,¹⁴⁴ a finn irodalomtudomány mostanában kezdi felmérni a nem finnországi finn irodalom teljesítményét,¹⁴⁵ a magyar irodalomtudomány viszont – egyelőre – a magyarországi irodalomtól elkülönítetten, szervesen „kitekintés” keretei közt kezeli – ha egyáltalán tudomást vesz róla – a szomszédos országok magyar irodalmát, a magyar emigráció irodalmi termésétől pedig (a jó szándékútól is) – általában – idegenkedik. Mindenképp helyesebb és célszerűbb lenne Illyés Gyula szép képe nyomán „ötágú sip”-nak felfogni a világ számos pontján művelt magyar irodalmat, amelyet Váci Mihály „oldott kéve” mivoltában is egységben szemlélt, s amelyet a maga teljességében a külföldi uralisztikai (és hungarológiai) műhelyekben – az anyaországi hivatalos felfogástól eltérően – magyar irodalomként kutatnak és oktatnak.¹⁴⁶ (Időközben örömdetesen módosult e kérdésben a hazai felfogás és gyakorlat.)

¹⁴⁰ KLANICZAY TIBOR: A nemzeti irodalom fogalmáról. Az írók nemzeti hovatartozása. (In: Uő.: A múlt nagy korszakai. Bp., 1973.)

¹⁴¹ Osztrák–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok. (*Helikon*, 1976.).

¹⁴² КАРХУ, ЭЙНО: Финляндская литература и Россия I–II. Таллин, Москва–Ленинград, 1962–1964.

¹⁴³ Estonian literature. Historical survey with biobibliographical appendix. Tallinn, 1970.

¹⁴⁴ Eesti kirjanduse biograafilina leksikon. Tallinn, 1975.

¹⁴⁵ KOTIRANTA, KAARINA: Amerikansuomalaisen kirjallisuunden yhteisluettelo. Helsinki, 1970.

¹⁴⁶ „A magyar irodalom ötágú sip, összehangolatlan” – jegyezte meg néhány esztendeje Illyés Gyula. (Idézet BÉLÁDI MIKLÓS alább föltüntetett tanulmányából.) VÁCI MIHÁLY: Az oldott kéve. Meditáció az amerikai magyarok kultúrájáról. (In: Váci Mihály összegyűjtött művei. Bp., 1979.) Nyugati magyar irodalom. Amsterdam, 1976. BÉLÁDI MIKLÓS: A nyugati magyar irodalomról. (In:

VI. 3. A második csoportot a mari (cseremis), a mordvin (az erza és a moksa-mordvin), az udmurt (votják) és a kétágú – egymástól elkülönült – komi-zürjén és komi-permják irodalom jelenti. A létrehozó népek lélekszáma a százötvenezer és a másfél millió között mozog. 1917 előtt egyikük sem jutott el az önálló államiság fokára (sőt annak a közelébe sem), s igen kevésbé differenciált, meglehetősen civilizálatlan, paraszti s kézműves népekként élték meg a nemzeti és társadalmi függőségüket megszüntető forradalmat. Mindazonáltal volt valamelyes fejletlen – általában a XVIII. századig visszanyúló – írásbeliségük, s 1917 után rohamos fejlődésnek induló irodalmukat sem lehet előzmény nélkülinek tekinteni. Éppen ezért a szovjet tudományosságban a velük kapcsolatban is szokásos „fiatal írásbeliségű” jelző¹⁴⁷ napjainkban már mindenképp meghaladottnak tartandó (e helyesbített felfogást vallják egyébként már egyes friss szovjet szakmunkák is¹⁴⁸). Ezek az irodalmak tipológiailag (témáikat, tendenciáikat, eredményeiket nézve) sokkal egyenműbbek, mint az első csoport irodalmi. Mindegyikük hangsúlyozottan népköltészeti gyökerű, igen erős – és azonos nevekkel jellemezhető – orosz hatás alatt fejlődött, politikailag egyöntetűen elkötelezett, szocialista-realista alapállású, s igen számos ponton egyezik, ill. párhuzamos vonulatú – többek között – a csuvas, a baskír és részben a tatár irodalommal is.¹⁴⁹ Mutatis mutandis – egyeznek irodalomtörténeti periódusaik, igen hasonló írók képzettsége, ízlése, stíluseszmenye, világirodalmi műveltsége. Alkotói technikája is többé-kevésbé megegyező, többnyire ugyanazokban az iskolákban, műhelyekben, ugyanazoknál a mestereknél formálódott, lehetőségeik, perspektíváik is párhuzamosan alakultak, módosultak, változtak az elmúlt hat évtized során. Közös gondot jelentett (s jelent részben ma is) mindannyiuknál a nyelvjárások fölé emelkedő irodalmi nyelv megteremtése, a körülhatárolt szókincsű és kidolgozatlan grammatikájú népi nyelv modernizálása (többnyire a nyelvújítás eszközeivel, de ezek megválasztásában differenciálva), az irodalmi műfajok birtokba vétele, a kezdet nehézségeinek, a gyors fejlődés torzulásainak, gyermekbetegségeinek leküzdése, a magasabb művészi színvonal elérése.¹⁵⁰ Az egyező feltételek között mindazonáltal – elsősorban a kiemelkedő tehetségű alkotó egyéniségeknek köszönhetően – sajátos, nemzeti színezetű, önálló irodalmakká fejlődtek, amelyek minden hasonlóságuk ellenére jelentős mértékben különböznek is egymástól.

Nyelvünk és Kultúránk. A II. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása. Szombathely–Bp., 1973.) D'AL SANDRO A., MARINELLA: Ungarische Literaturen in der Emigration von 1919 bis heute. *Euroasiatica*, 1975.

¹⁴⁷A sok tekintetben kitűnő munka szemléletét még a felvetett kérdések vulgáris megközelítése jellemzi, miként ezt címe is kifejezi: Младописьменные языки народов СССР. Москва–Ленинград, 1959.

¹⁴⁸ЛЫТКИН, В. И.: Шестьсот лет коми письменности. (Советское финно-угроведение, 1972.) 200 лет удмуртской письменности. Ижевск, 1976. ИВАНОВ, И. Г.: 200 лет марийской письменности. Йошкар-Ола, 1975.

¹⁴⁹КИМ ВАСИН: Творческие взаимосвязи марийской литературы. Йошкар-Ола, 1969. ЧЕРАПКИН, Н. И.: В братском содружестве. Саранск, 1969.

¹⁵⁰Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Основные процессы внутривидового развития тюркских, финно-угорских и монгольских языков. Москва, 1969. ЛITKIN, VASZILIJ: Az uráli népek irodalmi nyelvének fejlődése. *Korunk*, 1970. 9.

VI. 4. A manyisi (vogul), a chanti~hanti (osztják) és a nyenyec (jurák-szamojéd) irodalom alkotja a harmadik csoportot. Az Északnyugat-Szibériában élő, a harmincezes lélekszámot egyedenként el nem érő három kis nép egészen a legközelebbi múltig (a Tyumeny környékén föltárt gazdag olajkincsnek az 1960-as évektől kezdődő gyorsuló ütemű kitermeléséig) gyakorlatilag – ha modernizált föltételek között is – ősi foglalkozásait űzte, azaz halászatból, vadászatból, gyűjtögetésből, réntenyésztésből tartotta föl magát – ahol mód volt rá, szövetkezetekbe tömörülve. Az óriási területen szétszórt, nyelvjárásilag is igen tagolt népek civilizálása lassú folyamat, s hogy nyelvük és hagyományaik mégis sokkal ismertebbek, mint számos más kis szibériai népé, az „egzotikumukon” túl az uráli nyelvcsaládhoz tartozásuknak köszönhető. Noha írásbeliségüknek XVIII. századi emlékei is akadnak,¹⁵¹ tömegesebb kulturális fölemelkedésük csak századunk harmincas–negyvenes éveiben kezdődött, szépirodalmuk is ekkortájt hallat magáról először.¹⁵² Ez a folklórból és önéletrajzi (tehát közvetlen élményekből, személyes tapasztalatokból, helyi tárgyakból, elemekből) táplálkozó irodalom témáiban, világlátásában, hangvételében, műfajaiban is (l. pl. az ún. lírai regényt!) igen közeli rokonságban áll a csukcs (l. Ritheu műveit), a jukagir (l. Sz. Kurilov írásait) és több más kis, ún. paleoszibériai nép irodalmával. Bármelyikük irodalmával kapcsolatban már több joggal használható – eltérően az előző csoport tagjaiétól – a „fiatal írásbeliségű” (sőt a nem éppen tudományos igényű, de kifejező „újszülött”) jelző is.¹⁵³

A meglepően gazdag, mennyiségében is számottevő, műfajaiban is igen változatos és eredeti obi-ugor, ill. szamojéd folklórhoz mérten aránytalanul szerénynek mutatkozik e három nép írásos irodalma, különösképp a manyisi, még inkább a chanti. Ha azonban e népek lélekszámát és életkörülményeit tekintve vizsgáljuk irodalmukat (s ezen belül irodalmuk „életkorát” – negyven–ötven év, hosszú pauzákkal – is szem előtt tartjuk), azonnal látjuk, hogy az írók és a művek, ill. a lélekszám egymáshoz mérése bármely nagy irodalommal történő egybevetés esetén sem mutat kedvezőtlen arányokat. (A manyisi Sesztalov önálló köteteinek a száma pl. – 1958 és 1980 között – közel került a félszázhoz. A chanti irodalom erőteljesebb fejlődésének, tényleges kibontakozásának legnagyobb akadályja az a tény, hogy – kis túlzással – minden költő, aki publikál is, más és más nyelvjárásban ír, s az esetek többségében nem is értik meg teljesen egymás írásait.)

Az életformaváltás, a múlt és a jelen összecsapását a jövő perspektíváiban szemlélő, a rénszarvasszánról a rakétára átszálló ember primer élményeit, az ősi motívumokat, babonákat, mítoszokat és a modern életérzéseket együtt megszólaltató irodalmakban igen sok a közös vonás – még több, mint az előző csoport irodalmaiban –, még sem azonosak. Fölcsérélhetetlenek! Különbségeiket az orosz fordítások, az egységes nyelvi köntös sem tünteti el (noha, sajnos, e fordítások gyakran távolról sem pontosak, hűségesek). Anyanyelvükön, hagyományos formáik és individuális témáik körében egyedi, nemzeti mivoltuk még nyilvánvalóbb.

¹⁵¹ GULYA JÁNOS: Egy 1736-ból származó manyisi nyelvemlék. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1958.

¹⁵² ГУДКОВ, И.: Хантэ – мансийские поэты. *Остякко – Вогульская Прѣда*, 3.2. 1938.

¹⁵³ РОМАНЕНКО, Д.: Рождение романа. Становление и развитие романа в младописьменных литературах Российской Федерации. Москва, 1970. СМОЛЯКОВ, С. А.: Литература, рожденная Октябрем. (In: Таежные родники. Сборник. Хабаровск, 1970.)

indian) irodalmak, hatások mellett a Biblia is meghatározó, a „nemzeti” mellett mindmáig élő a lapp műveltségbe sikeresen „átültetett” vallásos tematika is.¹⁵⁹

Csupán nyelve révén tartozik ide az alig kétezer fős, ma már „írásbeliség nélküliként” jelzett szovjetunióbeli (Kola-félszigeti) lappság, amelynek a forradalom óta jósz szerint semmi kapcsolata sincs a többi lapp közösséggel. A harmincas években ugyan részükre is megteremtették az írásrendszert, s nyelvükön néhány tankönyv is napvilágot látott, erre az alapra azonban a későbbiekben nem került „förléptmény”, azaz nem bontakozott ki lapp írásbeliség s lapp nyelvű szépirodalom sem. Orosz nyelvű nemzetiségi antológiákban nagy ritkán föl-fölbukkan egy-egy lapp név (pl. Bazsanov, Aszkold), de a könyvek jegyzetapparátusából nem derül ki, hogy az illető milyen nyelven ír. Éppenséggel létezik-létezhet tehát (fentebb kifejtett fölfogásom alapján) orosz nyelvű szovjet-lapp irodalom is. Ez az irodalom ismérvei alapján közelebb áll a következő csoport tagjaihoz, mint a többi lappokéhoz, s tulajdonképpen olyanszerű átmeneti kategória – kicsiben – mint a karjalai irodalom is.¹⁶⁰ A határozottabb kategorizálást az információk szűkössége is nehezíti.

VI. 7. A hatodik csoport öt tagjának (a lív, a vót, az inkeri, a vepsze és a szölkup nép) irodalmáról – a szölkup kivételével – ellentétben a föntebb tárgyalt csoportok dinamikusan fejlődő, nagyon is élő irodalmaival – már csak múlt időben szólhatok. Közülük a lív (és részben a vót és az inkeri) két évtizedes, ill. ennél is rövidebb létét (1920 és 1940 között) a korabeli Finnország és Észtország tudós köreinek, e két nyelvrokon állam hathatós anyagi és szellemi támogatásának köszönheti. (A kicsiny és igen közeli balti nyelvrokonok iránt mindig is megkülönböztetett, meleg érülettel és érdeklődéssel viseltettek a finnek és az észtek).¹⁶¹ A húszas években az akkor alig kétezres lélekszámú (Lettorszáiban élő) lív nyelvű közösség – élén néhány lelkes, energikus értelmiséggel (jórészt tanítóval) – egy olyan mozgalom bázisává vált, amely az anyanyelv tudatos őrzése és ápolása révén mintegy fölfedezte önmagát. Az e mozgalom ihlette irodalmi kezdeményezések, közösségi megnyilatkozások (kórusok szervezése, fellépése) részben az akkori finn és észt kulturális törekvések és irodalom hangvételét idézik, ugyanakkor – s távolabbról, az önmagára találás jegyében – rokonságban állnak az előző csoport, azaz a lapp irodalom szándékaival is.¹⁶²

Már lényegesen kisebb energia, csökkentebb életképesség és kevesebb lehetőség jutott osztályrészül a vótok törekvéseinek. Esetükben a széttagoltság és a sokkal kisebb

¹⁵⁹ L. pl. a legrégebbi (az 1890-es években alapított) lapp újság, a norvég-lapp *Nuorttanaste* irodalmi rovatát vagy a lapp nyelvű tankönyvek többségét.

¹⁶⁰ Saam bukvar. (KIRJ. GERNIAKOV, S.) Moskva–Leningrat, 1933. ЧЕРНЯКОВ, З.: Как создавался первый саамский букварь? (*Полярная правда*, 1933. № 210.) ЭНДЮКОВСКИЙ, А.: Саамский (лопарский) язык. (In: Языки и письменность народов Севера. ч. I. Москва–Ленинград, 1937.) КЕПТ, Г. М.: Саамский язык. Ленинград, 1971.

¹⁶¹ KETTUNEN, LAURI: Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960. Helsinki, 1960.

¹⁶² KETTUNEN, LAURI: Liiviläisten kansallistunto. (*Kalevalaseuran Vuosikirja*, 1925.) STALTE, KARL: Līvõ lōld. Tallinn, 1924. L. még a „Liivi Lugemik” című 1921 és 1926 között Tartuban kiadott antológia 5 füzetét, valamint a lettországi Mazirbē-ban sokszorosított „Līvli” című havilap irodalmi rovatát 1931 és 1939 között. LUKINICH FRIGYES: A līv föld és népe. Bp., 1935. LAKÓ GYÖRGY: A līv népről. (Földgömb, 1934.)

lélekszám az önálló kultúra szándékának megvalósítását eleve irreálissá tette.¹⁶³ Félbe-maradt, ill. kéziratban maradt munkákról, megvalósítatlan tervekről, hősies, de kudarccra ítélt erőfeszítésekről tud a szakirodalom és az emlékezet. Így őrzi a nevét e kicsiny nép önálló kultúráját, irodalmát megteremteni szándékozó, tragikus körülmények között elhunyt D. Tsvetkovnak¹⁶⁴ és az ismeretlen sorsú (észt származású) J. Lensunak.¹⁶⁵

Természetesen ma már hivatalosan „írásbeliség nélküli” a Kalevala „nyersanyagának” java részét szolgáltató, a huszadik századi történelem viharaiiban – a szó szoros értelmében – szétszórt inkeri (vagy izsor) nép is.¹⁶⁶ Két ágon s kétféle módon kialakított írásbelisége (Finnországban és a Szovjetunióban) elsorvadt, elhalt, de a tudomány számon tartott néhány elszigetelt kísérletet, fölvillanást,¹⁶⁷ amelyeket együttesen talán megillet-het az irodalom szó is.

Ma már a vepsze is „írásbeliség nélküli” nyelv, de a harmincas évek tankönyveiben, vepsze anyanyelvűek részére összeállított irodalmi szöveggyűjteményeiben – az oroszból fordított szemelvények mellett – néhány szöveg (elbeszélés és vers) szerzője nyilvánvalóan vepsze nemzetiségű pedagógus volt.¹⁶⁸ Ezek az egykori iskolai kiadványok bölcsői s egyben koporsói is e kicsiny balti-finn nép kérész életű „nemzeti” műveltségének.

Tulajdonképpen a szölkup írásbeliségről is már csak múlt időben lehet szólni.¹⁶⁹ noha léte-létezése huzamosabb volt az imént említettekénél. A nyelvjárásilag erősen tagolt s anyanyelvét rohamosan elhagyó kis szamojéd népből a hatvanas években mégis színre lépett egy erős tehetségű prózaíró (Pirsina Takszija), akinek írásait örömet publikálják nívós folyóiratok és antológiák is.¹⁷⁰ Egyik szerzője a Szovjet-Észak irodalmát bemutató kitűnő francia válogatásnak¹⁷¹ is – több nyenyec, manysi és chanti költő és író társaságában. Szölkup nyelvű publikációit ugyan nem láttam (nem sikerült még bizonyossággal földerítenem, hogy valóban anyanyelvén ír-e), de oroszul közreadott írásaiban is érzékletesen örökíti meg népe életmódját és küzdelmes mindennapjait. Mindenképp az ő érdeme, hogy a szölkup is egyike lett az uráli irodalmaknak. (Fölsorakoztatható egyébként néhány érv amellet is, hogy a szölkupot a harmadik csoportba soroljam, a nyenyec után. Határeset, átmeneti kategória, amely további vizsgálatot igényel.)

VII. Az uráli irodalmak nemzetközi szintű, érdekű és szervezettségű kutatásának múltja még alig van, jövőjét tekintve viszont – bármennyire is vigasztalan a jelenlegi

¹⁶³ RÄNK, GUSTAV: Vatjalaiset. Helsinki, 1960. ARISTE, PAUL: Vadjalane kätkest kalmuni. Tallinn, 1974.

¹⁶⁴ TSVETKOV, DIMITRI: Vadjalased. (Eesti keel, 1925.)

¹⁶⁵ ЛЕНСУ, Я. Я.: Материалы по говорам води. (In: Западнофинский сборник. Ленинград, 1930.)

¹⁶⁶ HALTSONEN, SULO: Entistä Inkeriä. Helsinki, 1965. Inkerin suomalaisten historia. Jyväskylä, 1969. ЛААНЕСТ, А.: Ижорские диалекты. Таллин, 1966.

¹⁶⁷ СЕЛИЦКАЯ, И. А.: Библиография литературы на ижорском языке. (Советское финно-угроведение, 1965.) JUNUS, V.: Lukukirja. Inkeröisia oppikoteja vart. Leningrad, 1933.

¹⁶⁸ ANDREJEV, F. A.: Literaturnij hrestomatij. Vepskijale nacal'nijale skolale. Leningrad, 1934. "Lugend knig" Toisele opendus vodele vepsoiden skolas i stup. Leningrad, 1933.

¹⁶⁹ A szölkup nyelvű kiadványok sorában az utolsó ismert dátum: 1953. (In: HAJDÚ PÉTER: Chrestomathia Samoiedica, Bp., 1968.)

¹⁷⁰ От Москвы до тайги одна ночевка. Москва, 1961.

¹⁷¹ Littératures du Grand Nord Soviétique. Europe – janvier–février, 1978.

egymást kiegészítő együttműködése nélkül. A dogmatizmus az egyik oldalról¹⁸² a szabadság, a másiktól¹⁸³ egyik félnek sem használ, de mindenképp árt az ügynek, az uráli irodalomtudománynak. Értetlenséget tanúsítani és meddő vitákra törekedni – miként egyes udмурt irodalomtörténészek a francia Jean-Luc Moreau megnyilatkozásaival kapcsolatban – idejétmúlta, felesleges és ártalmas – az egész uralisztika károsodik ilyképp (s veszítheti el egy pótolhatatlan művelőjét).¹⁸⁴

Az uráli irodalomtudomány csak az alapkutatások elvégzése után (irodalomtörténetek elkészítésével, áttekintő antológiák összeállításával – az orosz mellett más világnyelveken),¹⁸⁵ a világ számos pontján kifejezetten uráli irodalmat gyűjtő – s a hiányokat szakszerűen pótló – könyvtárak létrehozásával, speciálisan (de egyben sokoldalúan, „komplexen”) felkészített kutatók kinevelésével válhat némiképp függetlenné az uralisztika egyéb ágaitól, noha a teljes elszakadás a „rokon szakmáktól” – a főtebb részletesen jelzett körülmények következtében – a távoli jövőben sem kívánatos.

¹⁸² Очерки истории удмуртской советской литературы. Ижевск, 1957.

¹⁸³ KOLARZ, WALTER: The Peoples of the Soviet Far East. New York, 1954.

¹⁸⁴ JEAN-LUC MOREAU-t a fentiekben említett cikke és kongresszusi megnyilatkozása alapján – kellő differenciálás és helyzetérzékelés, politikai-ideológiai érzékenység híján – (a 183. szám alatt említett Kolarz „követőjeként”) ellenséges hangulatú „burzsoá tudós”-ként aposztrofálja VANYUSEV, V. M. (l. lentebb). A francia tudós eddigi (két évtizedes) tevékenysége önmagában is cáfolata az ilyen beállításnak. Műveinek figyelmes és értő tanulmányozása bárkit meggyőz arról, hogy rendkívüli erudícióval, nagy szeretettel, bámulatos nyelvtudással, szellemesen és elegánsan, időnként csöppnyi iróniával, ha szükséges, kellő szigorral, de valódi tudóshoz illő becsületességgel vizsgálja (és fordítja is) az uráli népek folklórját és irodalmát. (БАЙШЕВ, В. М.: Против буржуазных концепций в вопросах национального и интернационального в удмуртской литературе. In: 200 лет удмуртской письменности. Ижевск, 1976.)

¹⁸⁵ Ilyennek tekinthető pl. a Corvina Kiadó franciául megjelentetett népköltészeti összeállítása: Le Pouvoir du Chant. Anthologie de la poésie populaire ouralienne. Bp., 1980. Angol nyelven hasonló kötet kiadására készül – 1981-ben – a Finn Irodalmi Társaság.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR CÉLJA

Kelet-kutató nagy tudósunk, akadémiai levelező tagunk életrajzához több mint másfél évtizede közöltem ismeretlen új adatokat e folyóirat hasábjain,¹ s nem sokkal később, a kezdeményezésemre megindult Körösi Csoma Kiskönyvtár első kötetében újabb életrajzi adatokat tettem közzé.²

Életrajzi adatfeltárásban a legutóbbi időkig nem sokkal lépett tovább a kutatás, habár közben egy kismonográfia is megjelent s némi életrajzi szövegkiadásra és bibliográfiai publikációkra is sor került.³ 1979-ben azonban Csetri Elek kolozsvári kutató levéltári kutatásokon alapuló kiváló munkával ajándékozta meg a Csoma-kutatást, amely ugyan csupán a tudós pályájának első szakaszát dolgozza fel, 1819-i útnak indulásáig, de könyvének utalásai szerint készül a pálya második, tudományos szempontból jelentősebb szakaszának feldolgozására is.⁴

E könyvméretű, monografikus feldolgozás sem teszi azonban fölöslegessé a további kutatásokat, sőt ráirányítja újból a figyelmet néhány még tisztázatlan vagy nem kellően tisztázott kérdésre.

Körösi Csoma Sándor születési évével, amelyet Kádár László 1974-ben a Kelet-kutatásban vizsgált felül,⁵ s amelyet magam — Csoma útlevelének figyelmen kívül hagyott hiteles adatai s egyéb körülmények alapján — 1784-gyel szemben 1787-re tettem,⁶ itt nem kívánok külön foglalkozni: Csetri Elek a vita idején már lezárt könyve jegyzetében nyitva hagyta e kérdést.⁷

¹ SZILÁGYI FERENC: Adatok Körösi Csoma Sándor életrajzához. *I. OK* XXI. 1–4. sz. (1964). 267–291.

² SZILÁGYI FERENC: Körösi Csoma hazai útja. Bp., 1966. Körösi Csoma Kiskönyvtár 1. sz. (Második kiadása ua., uo.)

³ L. KARA GYÖRGY: Körösi Csoma Sándor. Bp., 1970. Tudósítások Körösi Csoma Sándorról. Közreadja TERJÉK JÓZSEF. Bp., 1971. TERJÉK JÓZSEF: Körösi Csoma-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben. Bp., 1976.

⁴ CSETRI ELEK: Körösi Csoma Sándor indulása. Bukarest, 1979. A kötetről l. észrevételeimet és méltatásomat: *Magyar Nyelvőr*, 1982. 119–121.

⁵ KÁDÁR LÁSZLÓ: Adalékok Körösi Csoma Sándor származási rejtélyének megoldásához. *Keletkutatás*, 1974. Bp., 1975. 193–207.

⁶ Vö. SZILÁGYI FERENC: Mikor született Körösi Csoma Sándor? *Magyar Nemzet*, XXXIV. 161. sz. (1978. júl. 11.) 8; uő.: Még egyszer Körösi Csoma Sándor születési évéről. Uo. 206. sz. (1978. szept. 1.) 9. – Vö. KÁDÁR LÁSZLÓ: Körösi Csoma Sándor származásáról és életkoráról. Uo. 190. sz. (1978. aug. 13.) 9. Továbbá: JÁRMY FERENC–SZILÁGYI FERENC: Mikor született Körösi Csoma Sándor? Uo. 182. sz. (1978. aug. 4.) 9.

⁷ CSETRI i. m. 287.

2. Az egész munkában végig, a' nevezetes újabb vélekedéseket a' régieken kívül mind elő fogja hozni jegyzésképpen.

3. Az 1737 esztendőn alól lévő részét is Historiánknek ki fogja dolgozni, egész mái napig le-hozván.

4. Én magam a' Levelek' szélére az esztendő' számát, és az Historia' velejét egy két szóval mindenütt ki nyomtattatom.

5. A' Könyv eleire egy igen rövid Kronikát tések, mellyből minden nevezetes dolgot esztendő-folytában lehessen hirtelen meg találni.

6. A' Könyv' végére pedig egy tellyes ki-dolgozott mutató-táblát ragasztok Abétzeként.

7. A' nagy nevű Körösi György' Életét, röviden a' Könyv' eleibe függesztem.

8. Az egész munka olyan módon leszen készítve, hogy a' leg szorosabb Censurán is mindenütt bátran mehessen, és köz haszonra való lehessen; minthogy a' Censurát előbb meg is járja."

A következőkben előfizetésre, illetve előjegyzésre hívja fel az olvasókat, s végül arról szól, hogy nem döntött még végleg arról, hogy az eredeti latin nyelven adja-e ki a munkát vagy magyar fordításban. E kérdés eldöntését is az előfizetők szavazatától teszi függővé.

Gyarmathy – amint 1964-ben megjelent tanulmányomban föltártam¹⁴ – figyelemmel kísérte az Ázsiába készülő fiatal tudós útitervét, érdekében levelezett is; ha mástól nem, közvetlenül tőle szerezhetett tudomást Csoma Körösi György történeti munkájáról, annak koncepciójáról. Gyarmathy 1797 januárjában Aranka Györgyhöz, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titkárához intézett levelében is megemlékezett az egykori egyetemi professzor kéziratoss történeti munkájáról: „A Körösi M. S. [= kéziratban levő] Magyar Orsz. és Erd. Historiája kinyomtatása iránt ki küldött hirdetésemet eddig tudom olvasta a' M. [= Méltóságos] Ur. Mit itéll rólla? Vár é annak ki nyomtatásából az hazára annyi hasznót mint én képzelek? Szeretném az első Postán mindjárt vélekedését látni eziránt a M. Urnak. Engel Bétsből irt nekem, és örvend nagyon igyekezetemnek. A Spitler Magyar Historiáját is majd le írjuk, már le jött Mátyás királyig, tavaszig elvégzi, én 4-gyed magammal rapialom tanítását hogy semmi el ne maradjon belőlle. Ez az ember, in suo Genere unicus, a' Tanítása is az. Bizony leszsz mit olvasni a Rapturánkból. Rövid leszsz, de valóba fontos. Mikor tehát ennyi Historiai segedelmekkel, és a' Bibliothecaval is így körül vétetve vagyok; vallyon nem lehet é egy igen érdemes Magyar Historiát várni tollunk? Erre feleletet várok.”¹⁵

Ugyane levelében elismeréssel szól több helyt is Blumenbach professzorról, akivel – mint látni fogjuk – Csoma is bensőbb kapcsolatba került Göttingenben, így föltehető, hogy Gyarmathi ajánlásokkal támogatta Csoma ottani tanulását is. Azt, hogy Körösi György „ázsiai koncepciójú” magyar őstörténetéből¹⁶ mi juthatott el Hegedűs közveti-

¹⁴ I. OK XXI. 283 kk.

¹⁵ *Magyar Nyelv*, XXV (1929) 261. Az MTAK. Kézirattárában megtalálható Körösi György latin nyelvű történeti munkája (*Georgius Körösi: Historia Hungariae*), ez azonban a magyar őstörténetet nem tartalmazza. (Jelzete: tört. 4–v. 47.)

¹⁶ Zsirai is hivatkozik rá, hogy Körösi György orientalista megoldásos munkáját Gyarmathi együtt, egy kötetben akarta kiadni Schlözer finnugor rokonságunkat valló tanulmányával. (L. ZSIRAI

tésével Csoma Sándorhoz, részben Hegedűs Sámuelnek 1837-ben megjelent *Poétai próbái* jegyzeteiből,¹⁷ részben Musnai László által ismertetett, 1815-ben írt kéziratos történeti munkájából ismerjük.¹⁸ (Musnai nem ismerte Hegedűs verseskötetének östörténeti fejtegetéseit.) Körösi György ázsiai koncepcióját vallotta a kor délibábos, szócsavaró etimológiáival megtoldva Hegedűs Sámuel is, aki Belső-Ázsia és a kínai határvidék felé terelhette tanítványa figyelmét, akárcsak kolozsvári pártfogója, a műkedvelő történész, Kenderessy Mihály, amint erről már részletesen írtam korábban.¹⁹

Gyarmathi Sámuel, aki közvetlen kapcsolatban volt elindulása előtt Körösi Csomával, a finnugor rokonság iránt is fölkellette figyelmét: ezért eredetileg Moldva–Odessza–Moszkva–Irkutsk útvonalon akart elindulni nagy célja felé a vándor.²⁰ Mielőtt azonban úti célja végleges megfogalmazódásával, göttingeni tudományos elményeivel foglalkoznánk, szólnunk kell egy érdekes hazai ösztönzőjéről: „Turkoli levelé”-ről, amelyről Hegedűs Sámuel nekrológja pontosan ezeket mondja: „Mennyire a’ multa emlékezem, ’s azzal a’ következéseket egybefoglalni képes vagyok, ez a’ gondolat így eredett K ö r ö s i S á n d o r b a n: A’ nevelőintézetekben, a’ tanítók személyessége szerint most egy, majd más tudomány van inkább virágzásban. K ö r ö s i S á n d o r serdülő ifjúságában az enyedi collegiumban a’ historiai tudományok különös kedvességben voltak, mit a’ derék professor Herepei Ádámnak lehetett tulajdonítani. A’ magyarok eredetéről és atyafiságáról sok szíves vitatkozás volt az ifjúság közt. Turkoli Mihály levelét még a’ gyermekek is leírták magoknak. — A’ mint hallottam, Körösi még akkor harmad magával (kettő még életben) fogadást tön.”²¹

Ki volt ez a Turkoli s lehetett-e valamiféle hatással Csoma Sándor úti céljának kialakulására?

Nyelvrokonságunk egyik korai kutatója, Torkos József 1745-ben Győrben névtelenül kiadott latin nyelvű történeti munkájában²² közölte egy bizonyos szikszói származású Turkoly Sámuelnek Asztrachánból „a’ Caspiumi tenger” mellől a XVIII. század elején (1725. ápr. 2.) írt magyar nyelvű levelét, amelyet szikszói atyjafiaihoz intézett s benne több érdekes néprajzi és néprokonsági megfigyelést tett.

MIKLÓS: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp. 1952. 38–39. 1. Vö. SZILÁGYI F. I. OK XXI. 274.).

¹⁷ L. Hegedűs Sámuel poétai próbái. I. Kolozsvár. 1837. 133 kk.

¹⁸ L. *Protestáns Szemle*, 1939. 408–409.

¹⁹ I. OK XXI. 268–282.

²⁰ L. uo. 282–291. Éppen Csoma eredeti Odessza–Moszkva–Irkutsk útvonalának ismeretében nem mondhatjuk azt, hogy „A magyar nép és a magyar nyelv eredetének végleges tisztázódása óta tudjuk, hogy Körösi Csoma Sándor az őshaza és a rokon népek, nyelvek keresésében téves úton indult el. Olyan úton, mely őt nem a valóság, hanem az ábrándok világába vezette.” (SZABÓ T. ATTILA: Ábránd és valóság. Az ember és a kutató Körösi Csoma Sándor arcképéhez. In: SZ. T. A.: Nép és nyelv. Bukarest. 1980. 582–597. Eredetileg: *Korunk*, 1969/5. 663–672.) Csoma elméje „nyitott volt” mindkét rokonsági elmélet (a hun és a finnugor iránt): eredeti útvonaláról történt kényszerű letérése sodorta őt az ábrándok irányába, ahol azonban az egyetemes tudományt gazdagította új fölfedezéseivel és eredményeivel: a filológia Kolumbuszaként, mint aki mást fedezett föl, mint amiért elindult.

²¹ *Pesti Hírlap*, 1842. 190. sz. 760.

²² L.: Schediasma geographico-historica. Jaurini. 1745. Lapszám nélkül. Az eredetileg magyarul írt levelet TORKOS latin fordításban is közölte.

Katonává. Az elmúlván, a Katonáságot letette, 's otthon tartózkodott. 1716-ban elment Muszkaországba katonáskodni. Hadakozott ama Nagy Péter Tzár alatt többiközt a Persák ellen, a kikkel való akkori Háború legnagyobb erőben volt 1722-ben, ismét megújult pedig 1725-ben. Hol és mikor haltt meg, bizonytalan. Írásm. Sárospatakon Sz. György havának 10dik napján 1794dik Esztendőben Sz. J. « Talán Szombati János. »³⁴

Gulyás József századunk elején a pataki könyvtár anyakönyvéből közvetlenül kiírta a hányatott sorsú diák adatait; ő azonban „sok valótlan állítást”, háryjánoskodást tulajdonított a levélírónak, pedig e kérdésben bizonyára Munkácsinak volt igazá. Gulyás egy hírlapi közleményében ezeket írta: „ – *Egy világjáró pataki diák*. Volt egy pataki diák, aki a rokon-népek közt már régen kereste a magyarság rokonait, előbb, mint Jaksics Gergely, Gegő Elek, Ferney János, vagy Reguly Antal, tapasztalatairól egy érdekes levélben számolt be, amelyet Molnár János Magyar könyvház III. szakaszában a 290. oldalon közöl is. Turkuli Mihály P. Orosz Zsigmondhoz 1757-ben Erdélybe írt egy levelet, amelyben sok valótlan állítást kockáztat meg, de a tény az, hogy ő tényleg járt köztük. Ez a Turkuli Mihály azonban nem 1757-ben, és nem Erdélyben írta ezt a levelet, hanem 1725-ben Asztrakánból Szikszóra a rokonaihoz, mert oda való fiú volt. Nagy Péter alatt szolgált 1716-ban s előbb kuruc katona, ezelőtt pedig pataki diák volt.” A kollégium régi anyakönyvében ez van feljegyezve a neve után: »Samuel Turkuly Szikszai A [= Anno] 1703 10. Máj. Miles et Secularis, nunc est miles in Moscovia. « Azaz katona és világi, most katona Moszkvában. Olyan állításokat kockáztat azonban meg, amelyek őt Hári János elődjévé teszik. Pl.: »most Krimben, a Tatár Kán protectiója alatt vannak két [!] Magyar Faluk, melyekben Magyarul beszélnek. Voltam is azon Falukban.« Mindenesetre érdekes dolog s abból a szempontból, hogy ez a Turkuli nem Mihály, hanem Sámuel volt s nem erdélyi eredetű, hanem pataki diák, érdekelni fogja olvasóinkat. Alakjával foglalkozni érdemes lesz a Pataki Diákvilág Anekdota-kincsében is.»³⁵

Pedig azt, hogy a kalandos életű pataki tógátus levele minden sorában szavahihető, levelének fennmaradt eredetije tükrözi s tanúsítja leghívebben, amelyben a kétes írású, eltorzult helynevek is hiteles alakban olvashatók, akárcsak magának a világjáró: diáknak a neve is: *Turkolly Sámuel*.³⁶

³⁴ *Sokféle*, VII. 164.

³⁵ A közlemény G. névbetűjével jelent meg, s GULYÁS JÓZSEF különnyomatainak egy gyűjteményében található: OSzK. 57. 025. A közlés helye nincs megadva.

³⁶ A kalandos sorsú pataki diák levelének a magyar romantikára tett hatásával részletesen foglalkozott Martinkó András 1964-ben megjelent tanulmányában, kitérve Körösi Csoma Sándor útjára is. Róla – bár nem tudott Hegedűs följegyzéséről, ahol Turkolly levelének tudósunkra tett közvetlen hatásáról szól – ezt írja: „Körösi Csoma, aki Pray tanítványa s a göttingai egyetem neveltje, nem mentes... kora őstörténeti és nyelvtudományi előítéleteitől, föltétlenül hallott a kaukázusi őshaza elméletéről és Madzsar-Magyarról [ti. a Turkolly által említett romvárosról]. Ő ugyan keletebbre, Bokhara vidékén (a mai Üzbegisztán területén) keresi *ekkor* (1821 körül) »Elejünk legrégibb hazáját«, de a vándorlások útvonala tekintetében elfogadja kora fantasztikus feltételezéseit.” (MARTINKÓ ANDRÁS: „Magyar” vártól Magyarvárig. *ItK.* LXVIII [1964]. 429). MARTINKÓ a vándornak 1821-ből keltezett teheráni végrendeletére hivatkozik, amely a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg 1825-ben; de már Teheránba is balszerencsés körülmények nyomán jutott: eredetileg Konstantinápoly–Odessa–Moszkva–Írkutsk volt az útvonala, mint arra 1964-ben, majd 1966-ban megjelent idézett tanulmányaimban rámutattam. Éppen MARTINKÓ ad kiváló összefoglalást a kor hazai és külföldi történeti műveiből, amelyekben a legellentétesebb vélemények hangzanak el a

Csetri sem szentelt nagyobb figyelmet Turkolly levelének, sőt pontatlanul s hiányosan idézi tartalmát is, mikor ezt írja: „Az 1725. április 2-án Asztrahánból írt levelében említést tesz egy itteni Madzsar nevű városról. A Nyelvművelő Társaság gyűjteményében is megvan a levél két másolata. Turkoly szerint a *mogul* (mongol) tatár nyelven *mogor*, *modjar*-nak hangzik, a tatár hordák egyike pedig a magyarral hasonló nyelvet beszél. Turkoly megemlékezik arról is, hogy megtalálta a tatár nép egy csoportját, amely magyar nyelven beszél.”³⁷

Majd ehhez még ennyit tesz hozzá: „Turkoly állításának nem volt tudományos alapja, azonban kuriózumnak számított, és tárgyánál fogva ébren tartotta az érdeklődést az ifjúságban. Azt a gondolatot terjesztette, hogy a Káspi-tenger vidékén magyarok élnek. Magyar falvak, elnevezések találhatók ott, kétségtelen bizonyosságul annak, hogy eleink onnan jöttek, ott maradt testvéreink utódai ma is élnek, a mi nyelvünket beszélve s tudva az elszakadt, nyugatra vonult testvérekről.”

A nevezetes levelet, amely azon túl, hogy Kőrösi Csoma vállalkozására is jelentős hatással volt, őstörténeti s néprokonsági kutatásainknak is becses forrása, s a magyar–orosz történelmi kapcsolatoknak is érdekes emléke, a következőkben az MTA K. Kézirat-tárában őrzött eredeti alapján, a hiteles szöveggel közöljük:³⁸

„Szerelmes édes Atyámfiak Istentől jó egészséget, és életet kívánok kegyelmeitek [= kegyelme-teknek]. El unván az heverést 1713 Esztendőben indultam szerentsém keresésére Molduván által Kozák Országban, és a mint a régi Magyar Historiák tartják a Scitiai Birodalomban, és azon Esztendőben Telettem egy Kozák Urnál Mirkorod* nevű Városban ki is igen nagy Gazdaságu ember (:mivel vagy 600 Fejős Tehene, 14 000 Juha, 1700 Kantza Lova, 145 Paripája s meg mondhatlan Gazdagsága:) ezen Uri ember kegyelmességéből mentem a Bálticum Tenger mellett 300 mért földnre Péterburg Városban, az holottis találtam az Felséges Muszka Császárt, és ezen Felséges Császár Parantsolattyából kezdettem az Muszka nyelvnek és írásnak tanulásához, melyet megis tanultam, mivel jól tudok írni, beszélni Muszka nyelven, és azt meg tanulván löttem Fő Hadi Tiszt, mellyel mostis fungálok. Fizetésem Esztendeig 754 Hgfl.** 8 Paripám, Szénám, Abrakom, 7 Szolgámra fizeté-

magyarság finnugor, illetve ázsiai eredetéről és rokonságáról. Csoma eredeti útiterve – amelyet, sajnos, nem tudott követni – éppen azért volt a legrealisabb, legalábbis elméletileg, mivel egyaránt érinteni akarta a jugarok s a finnugor népek földjét, hogy a vitatott kérdést a helyszínen tisztázhassa.

MARTINKÓ Turkolly levelének hitelességéhez nem szól hozzá („Nem akarunk itt kitérni arra, mennyiben hiteles a levél . . .” I. h. 426), de hivatkozik két magyar nyelvű másolatára s egy latin nyelvű fordítására az OSzK-ból, a hiteles autográfot azonban ő sem ismerte. Turkolly autográf levelének jelzete a MTA Könyvtárának Kézirattárában: Ms, 4757/330. I–II.

³⁷ CSETRI i. m. 130.

³⁸ A levél egy másolata R 476a jelzeten megtalálható a debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárában. Érdekessége, hogy a nagy nevű történészprofesszor, SINA MIKLÓS másolta le, mégpedig Szikszón. A szövegből azonban megállapítható, hogy nem az eredetit, hanem egy többé-kevésbé romlott szövegű másolatot használt. Másolatához SINAI ezt az érdekes jegyzetet fűzte: „Litterae Samuelis Turkoly Hungari Astracano die 2^a Aprilis A^o 1725 ad Cognatos suos et populares Szikszavienses data et missa, quas ex Apographo quondam, apud Szikszaviensem quendam incolam haerentes exscribi curam, quum Vineas in rationem Collegi nostri Debreczinensis, vindemiandas, curarem.” (I. h. 93a–94a).

*Mirgorod, Ukrajnában. Sz. F.

**Magyar forint. Sz. F.

„Magyar nyelven pedig sohult sem beszélnek sem Magyar Faluk nintsenek, a mint pedig a Magyar Kalandáriom írja hogy A^o 445 a Magyarok vissza tértenek Scithiaban azon Magyarok le telepedtenek: a krimi Tatárok között és mostanis Krimben a Tatárok Protectioja alatt 7 Magyar Faluk vannak, melyekben Magyarul beszélnek, én azon hét Falukban voltam is, olyan Ország pedig az hol Magyarul beszélnének nintsen több a mi Magyar országunknál s ennél.”

Turkolly Sámuel levelében talán legérdekesebb a rokon csuvas és mordvin nép vallási hiedelméről szóló néprajzi érdekű leírás:

„Ezen az Országon sok Bálvány imádó Nemzetek vagynak; a Nemzeteknek pedig nevek ezek: Tsuvasz, Mordva, mely Nemzetek is imádság helyében kantza lovakat és juhokat ölnék az Istennek, az husát magok meg eszik, a bőrit pedig az Istennek adgyák és a Füz fára tekerik. Némellyek pedig Nyul bőrt meg töltenek szalmával, és attól mint Istentől szép időt kérnek, ha pedig esső talál lenni, erőssen meg korbácsolják és az tüzre tészik. Némellyek holt testeket fel akasztják, némellyek vízbe vetik, némellyek meg égetik ki mitsoda Plánéta alatt születik.

Az itt való Indusok pedig Templomokba az ördög képének imádkoznak és azt mondgyák, az Ördögnek kell imátkozni mert ellenségünk, az Istennek pedig nem kell, mert igen irgalmas. Ezek az Indusok holt Testeket meg égetik és a Hamvát egy szoro lapáttal széllyel szorják. A mely Aszszony pedig özvegységre marad, a többé Férhez nem mehet, hanem nagy rakás fát rakat, annak a tetejében föl ül, azon fát meg öntözi olajjal és sirral és magát elevenen meg égeti, ezek a Tehénnek is imátkoznak mivel az Tehenek Tejet és Vajat adnak, a hugyát pedig nagy bötsületben tartják, Némellyek a Döglött hust inkább szeretik, mint a friss hust, mivel azt tartják, jobb a mellyet az Isten maga meg ölt, mint a mellyeket az Emberek meg ölnék, némellyek [= némellyeknek] pediglen sem Templomok, sem Papjok, sem írárok nintsen.”

Gondolta-e vajon a Turkolly Sámuel levelét másoló enyedi diák, hogy egyszer maga is színről színre tanúja lesz a hindu vallási szokásoknak?

A levél ezután a „Scithiai Birodalomban” megfigyelt néhány érdekes néprajzi megfigyeléssel folytatódik:

„A Scithiai Birodalomban sokféle Tatárok vadnak akik másféle Nemzetek [= Nemzeteknek] nagy ellenségei, úgy mint Csermiszi, Csuvaszi, Karakalpági, Mordva, Benevitzi, Kalmuki, Kubutski, Truhmentzi, Kivintzi, Kirgyószizi, Asudrovitzi, Csersemitzi, Kiotik [?], Cserkeszi, Bukhászi, Gilántzi, Marhintski; a Krimi Bursák és Nogai Tatárokon kívül a Bukhászi Tatárok miképpen imátkoznak, láttam: mindenik [= mindeniknek] az kezében éles kés vagyon, ugrosnak és ilyen szókat szólnak: Csah szai Bah szai. Valamikor ugrik, homlokba vágja magát az éles késsel – rajtok igen csudálkoztam, és azt gondoltam, hogy mind meg halnak a rettenetes sebtől, de meg kenvén magokat, az után harmad napra semmi gondjok nem volt.”

Turkolly Sámuelnek, Marco Polo e kései magyar unokájának köszönhetjük egyik legkorábbi (ha nem legelső) magyar beszámolóinkat Moszkváról is:

„Anno 1720-ban telettem egy Moszkova nevű Városban, melyben sok ritkaságokat observáltam; ezen Város kerületi 15 mért föld, templom vagyon ebben 1600, Harang 9600, egy nagy kiváltképpen való Harangnak az kerületit meg mértem, mely 89 arasz. Ebbe láttam szörnyen ordító Oroszlányokat és csudálkozásra méltó nagy Elefántokat: egynek a többi között a hátán ült 30 Fegyver fogható ember, kettőnek a hátán 60, egész eleségével és készületivel edgyütt.”

Ezután következik a levél záradéka, amelynek életszerű leírása teljesen hitelesíti az egész beszámolót:

„Én többet is írnék de nem lehet, mivel ezen Órában jöve hozzám az Gályás Mester Iro Deákja, kiis azt mondá hogy Napkelet felől igen jó szél támadott, és az Gálya Vitorláit fel akarják emelni. Isten segítségével szándékozom indulni a Persák ellen, azért ezen Levelemet hirtelen bé Petsételém. S indulék a Gályára, ajánlván magomat Isten gondviselésének és a szerentsés Szelek̄k [= szeleknek], mert a Tengeren való Hadakozások̄k [= Hadakozásoknak] társa a Szél, és az rettegés, mert az rettenetes habok egy másra mint a Hegyek úgy borulnak, bizony az Istennek azért hálát adok hogy én a' Tengeren olyan bátor vagyok mint a szüléthi [?]] Tatár a kantza lo hátán.”

Ezek után következik a szikszai atyafiaknak szóló személyes üzenet s a keltezés:

„Szikszai Biro Uram̄k [= Uramnak] és az egész Tanátsnak Szöts István, Gyüre János, Mező János, Szarka János, Pap István, Kereskényi István, és Pál, Szaniszo István, Csuti György és Sigo, Foita (?) Janko, Bágyi István, Tiszteletes Prédikátor és Mester Uraimékk̄ [= Uraiméknak] jó egészséget kívánok éltynék ő kegyelmeik sokáig, énis élek a Varjak szerentséjire. Kegyelmeteket szerelmes édes Barátim szivem édes Atyámfiai, Szomszédim, Rokonim, Isten oltalmában ajánlom utolsó csep véremig maradok kegyelmetek̄k [= kegyelmeteknek]

Írám Astrakámban,
az Caspium Tenger
mellett
2. Aprill: Að 1725.

Attyafia szolgálja
Turkolly Sámuel
Ober Auditor
M priā
[= Manu propria]”

Ez volt tehát az a nevezetes levél, amely Hegedűs Sámuel nekrológja szerint ösztönzést adhatott a nagy vándor útitervéhez.

Turkolly adatai alapján tehát a Krím-félsziget s a Kaspi-tenger felé akarta irányozni lépteit a vándor, s Hegedűs szavaiból kitetszik, hogy eredetileg valóban az Odessza–Moszkva–Irkutszk útvonalat akarta követni. (Ezért is tanult oroszul Temesvárott és Zágrábban 1819 tavaszán.) Turkolly Sámuel igen becses néprajzi érdekű leveléből persze nemcsak „a Krími Tatárok között” levő hét magyar falu („mellyekben Magyarul beszélnek”) foglalkoztathatta az enyedi diák képzeletét, hanem a Kuma folyó melletti Magyar (Madzsar) város romjai éppúgy, mint a „Tsuvasz” és „Mordva” nemzet loáldozatai, mivel a mordvinokról már tudhatta, hogy egyes vélemények szerint ők is nyelvrokonaink közé tartoznak. Gyarmathinak Schediushoz intézett leveléből pedig, amelyet 1964-ben kéziratból kiadtam, az is kitetszik, hogy Csoma Sándor eredetileg Bukovinán át akart eljutni Odesszába.³⁹

³⁹ L. I. OK XXI. 284–286.

2. „azon fáklyának fényénél, melyet Németországban gyújtottam: volt meg . . .”

(Csoma és Göttingen)

A tudós végső útterve mégsem Enyeden, nem Turkolly Sámuel levele s nem Körösi György és Hegedűs Sámuel délibábos történetfelfogása alapján alakult ki, hanem Göttingenben.

Mégis foglalkoznunk kell az enyedi hagyománnyal is, mivel van olyan nézet – elsősorban Musnai László képviselte –, amely szerint Csoma útterve nem Göttingenben forrt ki, hanem már a híres Georgia-Augusta meglátogatása előtt itthon végérvényesen eldőlt. E nézetét az enyedi kutató 1939-ben fejtette ki, majd 1963-ban közzétett már idézett tanulmányában (amely voltaképpen az 1939-i fejtegetés átdolgozása) megismételte, s többé-kevésbé fönntartotta 1966-ban közölt észrevételében is, amelyeket az én 1964-ben publikált életrajzi dolgozatomra tett.⁴⁰

1939-ben írt tanulmányában ezt mondja: „Csoma Enyeden, a Bethlen Kollégiumban nem csupán az első ösztönzést kapta arra, hogy az ősmagyarok ázsiai hazájának és rokonságának felkutatására induljon, hanem itt ismerte meg mindazt, amit az akkori tudomány erről a kérdésről mondani képes volt, s Eichorn és a külföldi akadémia alig adhatott mást, mint az itt megismert igazságok bővebb igazolását és némi kiegészítését.”⁴¹

Ez természetesen nem áll helyt, hiszen Csoma saját maga írta meg 1820. dec. 21-én Teheránban enyedi professzoraihoz intézett levelében azt, amit a fejezet címéül tettünk, hogy a Németországban meggyújtott fáklya fényénél indult el Keletre.⁴² Márpedig ha az a fáklya Enyeden gyúlt volna meg, minden oka meg lett volna a válságba került, anyagi segítségért folyamodó tudósnak, hogy hivatkozzék az enyedi indíttatásokra (bármennyire idegen volt is természetétől a hízkelkedés s színlelés); ő azonban – a tényeknek megfelelően – a Németországban meggyújtott fáklya fényére hivatkozott.

De hát mik voltak azok az „igazságok”, amelyeknek Musnai szerint „bővebb igazolását” Göttingenben találta meg a magyar tudós?

Sajnos, az érdekes erdélyi kutató eltúlozta a föltételezett hatását Hegedűs Sámuel 1815 novemberéből keltezett kéziratoss történeti munkájának, amelyet ő az enyedi Kollégium könyvtárában fedezett föl.⁴³ Musnai erről ezt írta: „A magát székely magyarnak valló Csoma előtt kétségtelen volt és maradt haláláig, hogy a magyarok a hunokkal és az avarokkal egy népet alkotnak, melynek bölcsője valahol a Mongol síkság és Kína északi része körül ringott, ahol bizonyára még feltalálhatók e nép maradékai s akiknek közeli feltalálásában halála napjáig reménykedett.”⁴⁴

⁴⁰ L.: MUSNAI LÁSZLÓ: Körösi Csoma és a kolozsvári tudós kör. I. OK XXII. (1966) 279–284.

⁴¹ *Protestáns Szemle*, 1939. 407–408.

⁴² L. *Hon és Külföld*, 1842. 407.

⁴³ Hegedűs kéziratoss tanulmányának címe: A Haza Historiára tett némely rövid jegyzések. (L. *Protestáns Szemle*, 1939. 405.).

⁴⁴ Uo. 408.

Mindezt Hegedűs délibábos nézeteire alapozta Musnai, holott ismeretes, hogy mikor búcsúzásukkor a vándor írásban kérte egykori tanítója véleményét s javaslatát választandó útvonalára, az nem mert e kérdésben állást foglalni,⁴⁵ s Csoma későbbi nyilatkozatai sem igazolják e föltevést.

Hegedűs 1815 novembérében keltezett *A Hazai Historiára tett némely rövid jegyzések* című fejtegetésében délibábos „szófejtések” alapján bizonyítgatja, hogy „A hunnok, azaz magyarok Kínától nyugatra, a mai Mongóliában laktak két tanyás vezetése alatt. Nevüket (hun = hon) állandó letelepedésük után kapták.”⁴⁶ Ma már mosolygásra készítő szóazonosításaival (*Kaukázus ~ Kakas, Magura ~ Magyar*: a legmagasabb, legfőbb törzs nevére stb.) nem érdemes foglalkoznunk; a *kun*-okat nevükben is azonosnak veszi a *hun*-okkal, érdekes viszont, hogy a székelyeket nem Attila hunjaitól származtatja, hanem a *szélek* őrizetére rendelt határőröknek tekinti őket, akiket I. László telepített a keleti és nyugati végekre. (Ez megint egy szócsavaró etimológián alapul: a *szélek* volt a *székel* név alapja.) Ennek ellenére a székelyek – tanítja Hegedűs –, akik „a magyarok törzséből valók . . . jogosan nevezetnek hun utódoknak is”.⁴⁷

Csoma Sándor már ezzel sem értett egyet. Hiszen Kennedy századoshoz intézett levelében a székelységről megírta, hogy a IV. században Dáciába telepedett törzs leszármazottainak tartja őket: „I am a native of the Siculian nation (a tribe of those Hungarians who settled in ancient Dacia in the fourth century of the Christian era).”⁴⁸ (Pray és Benkő József nézetét, hogy ti. Attila hunjaiból 3000 család, 15 000 ember vonta volna meg magát Erdélyben, azon az alapon tagadta Hegedűs, hogy annyi ellenség között nem maradhattak volna fenn oly hosszú időn át.)⁴⁹

A finnugor rokonságot elutasító, délibábos szójátékokra építő nézeteit még 1837-ben is fenntartotta Hegedűs. *Poétai próbái* I. kötetének nyelvészkedő függelékében többek között ezt írta: „hiába igyekeznek az idegen tudósok minket most a’ Voguloktól, majd a’ Baskiroktól, majd a’ Lapponoktól, és egyebűnnen származtatni [!] mert ha egyéb historiai adataink bőven nem volnának is, az eredetiség béjégét tisztán magán hordozó nyelvünk eléggé bizonyította azt, hogy mi nem származott hanem igaz tör’sök nemzet vagyunk . . .

⁴⁵ L. *Pesti Hírlap*, 1842. 190. sz. 761.

⁴⁶ L. *Protestáns Szemle*, 1939. 408.

⁴⁷ Uo. 409.

⁴⁸ *Life and Works of Alexander Csoma de Körös*. By THEODORE DUKA. London. 1885. 154. Erre a mozzanatra, mint Csomának tanáraival szemben is érvényesülő „kritikai magatartás”-ára SZABÓ T. ATTILA is utalt idézett tanulmányában: „Körösi Csoma nem fogadta el tanárai származtatás-elméletét [ti. a hun–magyar rokonságról]. Egy későbbi nyilatkozatban ugyanis maga egy, az i. sz. IV. században betelepült nép utódjának tartja a székelyt. Ebben a tekintetben . . . gondolhatunk arra, hogy Csomát a szembehelyezkedésben a gyermekkorból örökölt székely eredethagyomány konok hite befolyásolta.” (SZABÓ T. ATTILA i. m. 587.) SZABÓ T. ATTILA itt annyiban téved, hogy Csoma nem „egy” valamely nép, hanem a (hun) avar nép IV. században betelepült utódjának vallotta a székelyeket, mint azt LOSONCZI ISTVÁN. *Hármas Kis Tüköréből is tanulhatta a körösi falusi iskolában*. (Vö. SZILÁGYI F.: *Így élt Körösi Csoma Sándor*. Bp. 1977. 19–20.) Így tehát nem állt szemben lényegében Herepei Ádámnak és Hegedűs Sámuelnek a hun–magyar rokonságot valló nézeteivel, csupán Hegedűsnek a székelyek eredetéről vallott felfogásától tért el.

⁴⁹ Vö. *Protestáns Szemle*, 1939. 409.

Eleink a' China szomszédságában lakván a' polgárisodott élet' sok eszközeit azoktól tanulták."⁵⁰ (Egyik etimológiája: a *könyv* a *kő* + *enyv* származéka; a *Gobi* a *góbé* ['görbe'] közszóából vette eredetét stb.)

A továbbiakban a hun–magyar azonosságot fejtegeti, ismét csak Kína nyugati határvidékére helyezve a magyarság bölcsőjét: „Orosz Májor TYMKOWSKY a' ki a' minden 7-dik esztendőben változni szokott orosz Missiot 1821-ben Peckingbe [!], Chinának fő várossába kísérte, a' nélkül hogy legkisebbet is a' magyarok eredetiről gondolkozott volna, azt mondja, hogy a' régi hunnuskoknak maradéki a' chinai fő falakan innet Calchas mongolok neve alatt fenn vagnak . . .

A' Deguignes Chinai év könyvekből vett tudossága szerint még a' Krisztus születése előtt a' China, a' napkeleti tenger, és az Áltai hegy határai között, emlékeztetett [!] felyül múlt időktől fogva lakott egy számos Tatár nemzet . . . Egy nehény századdal a' Krisztus születése előtt, egy része ezen nagy nemzetnek, elhagyván a' vándor életet, megtelepedett; és állandó társaságot formálván egy bizonyos polgárisodásba ment által. Minthogy már állandó hazájok, vagy honjok volt azért vették magoknak a' honnos nevet, és ezek azok, a' kik az idegenek előtt Hunnus nevezet alatt esmérteések, a' Chinai lágy száz Hiongnu-t csinált belőlle . . .

Itt már az a' kérdés hogy kik voltak ezek, és micsoda nyelven beszéltek? Mi Magyarokul azt hisszük, hogy velünk egy nemzet."⁵¹

A hun–magyar azonosság mellett két érve van: egyik a nemzeti történelemben s a népi köztudatban megőrzött, fennmaradt hagyomány, a másik bizonyos hely- és személynevek etimológiája. Az utóbbiakkal nem érdemes foglalkoznunk, az előbbivel viszont Csoma is számolt.

Hegedűs tehát a hun–magyar azonosság alapján helyezte a magyarság őseit Kína nyugati határvidékére, s ehhez hozzájárult még némi naiv nemzeti elfogultság is: az Európát sokban megelőző ősi kínai civilizációval akarta őseinket kapcsolatba hozni.

Ezt azért kellett tisztáznunk, mivel későbbi tanulmányában, 1963-ban Musnai már azt hangoztatta, hogy az ujjur-elmélettel is Enyeden, Hegedűs által ismerkedett meg a tudós, holott erről szó sincs: Hegedűs — bár Kína nyugati határvidékein kereste az őshazát —, mindvégig megmaradt délibábos szóegybevetései mellett.

Itthon az egy Gyarmathi kivételével nem is kaphatott komoly eligazítást tépelődéseihez az enyedi diák, hiszen pártfogója, a kolozsvári Kenderessy Mihály Hegedűséhez hasonló szófejtések alapján magyarázta a hun–magyar rokonságot s a magyar őstörténetet 1802-ben, illetve 1812-ben megjelent munkájában.⁵² (Nagyon valószínű, hogy Hegedűs, aki jól ismerte Kenderessyt, az ő fejtegetéseiből merített a maga 1825-ben írt hazai történelméhez.) Hegedűssel ellentétben azonban azt vallotta, hogy a székelyek mai lakóhelyükön „Aborigenesek”.⁵³ (Kenderessy egy naiv szóegybevetését még Csoma is felhasználta: [„Borysthenes = wine godded”] — írta 1825 májusában két angol nyelvű fejtegetésében.)⁵⁴

⁵⁰ I. h. 133–134.

⁵¹ Uo. 142–144.

⁵² Vö. SZILÁGYI F.: I. OK XXI. 272–275.

⁵³ L. uo. 274.

⁵⁴ DUKA i. m. 54. Vö. I. OK XXI. 279.

A hazai indítatások között meg kell még emlékeznünk a Kazinczyval élénk levelezést folytatott székelyföldi (nagyajtai) származású Cserey Miklósról, aki Kenderessyhez hasonlóan erdélyi kormányzékai tanácsos s működvelő történész volt maga is. Azt, hogy Kőrösi Csomával kapcsolatban volt, Jancsó Elemér 1942-ben megjelent közleménye óta tudjuk.⁵⁵

Cserey politikai felfogását illetően nem közömbös, hogy kapcsolatban állt a magyar jakobinus szervezkedéssel: a mozgalom jelvényeit íróasztalán tartotta. Mindezt Cserey Miklós dédunokájától, Berzenczey Istvántól tudjuk (akinek atyja, Berzenczey László, a szabadságharc bukása után Csoma nyomdokain Keletre ment, sőt Kalkuttában a nagy vándornak ott bírói letétben levő hagyatékát is próbálta megszerezni kutatásaihoz). Berzenczey István minderről kalandos életű atyjáról szólva emlékezett meg, a családi hagyomány alapján: „Cserey Miklós egy nagyon művelt, tudományos ember lévén, hosszasan dolgozott, a magyarok eredetére megbecsülhetetlen kár, hogy az ő munkái, melyek a Cserey-levéltárban voltak, ugyanabban, amelyben Cserey Mihály historikus még fel nem dolgozott okmánygyűjteménye is volt, Berzenczey László fivére, Berzenczey Miklósnál Monostorszigeten elégett.

Kőrösi Csoma Sándor, híres utazó, hallván Cserey Miklósnak a magyarok eredetére vonatkozó tanulmányait, útmutatásokat kért tőle. Cserey Miklós látván Kőrösi Csoma Sándorban a magyarok eredetére vonatkozó utazási és kutatási szándékot, mint guberniális konsiliárius kis hivatalába maga mellé vette a Cserey-okmánytárból azt, ami Erdélyben legrégebbi volt, s mely egyedül volt olyan, melyben a szájhagyományi adatok feljegyezve voltak. Ezek alapján kezdette Kőrösit utasítani a kutatási útjának és módjának irányában.

Ezen hosszas magyarázat és kutatásokat, melyekbe Cserey Miklós sógora, br. Wesselényi Miklós is támogatta, Berzenczey László gyermekkorában hallgatta, ekkor fogamzott meg benne azon vágy, hogy a keleti kutatást Kőrösi Csoma Sándor után ő folytassa, ez irányban nagyatyja, Cserey Miklós és országszerte ismert művelt anyja fejlesztették.

(Ezen hosszabb kitérést azért vettem szükségesnek, mivel sajnálnám, ha halálom után nyom nélkül vesznének el ezen biztos kútforrásból merített hagyományi esetek.)⁵⁶

Mivel Cserey történeti fejtegetése elégett Monostorszegen, messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le belőle: bizonyára ő is keleti, hun–magyar azonosság alapján állt, mint Kenderessy és Hegedűs, de az, hogy az okleveleket is figyelembe vette, mutatja kritikusabb szellemét.

Cserey Miklósról – mint „a kolozsvári tudós kör” tagjáról – Csetri is megemlékezett, ezt írván: „Nem tudjuk, mi lehetett az elégett anyag tartalma, de »szájhagyományi adatok« lévén, mivel mind Cserey, mind Kőrösi háromszékiek voltak, s hasonló élményanyaga nagy utazónknak is volt, ezek nem lehettek számára közömbösek. Cserey gyűjtött anyagának többi része nyilván elsősorban krónikáinkból származhatott, amelyeket Kőrösi minden bizonnyal ismert már.”⁵⁷

⁵⁵ Két ismeretlen adat Kőrösi Csoma Sándor életéhez. Közli JANCÓSÓ ELEMÉR. Pásztorház, 1942. 541–543.

⁵⁶ I. h. 542–543. Az emlékezés eredeti kézírata a közlés idején az Országos Levéltárban volt található Pongrácz Imréné letétében.

⁵⁷ CSETRI i. m. 213–214. Vö. *Láthatár* X. (1942.) 4. sz. 88–89.

Mindenesetre Csoma kolozsvári kapcsolatai szempontjából is figyelemre méltó a történészkedő Cserey Miklóssal való kapcsolata, akinek véleményét szintén kikérte östörténeti kérdésekben.

A döntő élményt azonban Göttingen jelentette, s ehhez bizonyára Gyarmathitól s a Göttingent járt id. Szilágyi Ferencről is kapott biztatást.⁵⁸

Ujfalvy Sándor emlékirataiból tudjuk, hogy nem szívesen ment el a híres egyetemi városba. Ujfalvy erről ezt írta: „1816-ik évben a Göttingai Egyetembe utazván, Bécsben meglátogatott: szállásra magamhoz hívám, nem kis bámulatomra el is fogadta: mert másszor legcsekélyebb elkötelezettséget sem fogadta el. Östve pedig a számára készített ágy mellett a padlozatra teríté úti köpenyét s nadrágát feje alá téve hosszan nyúlt rajta. Ellenvetéseimre azt felelé: hogy hosszú út áll előtte, szoktatni kell a roszt testet nélkülözéshez, mert a test hálátlan s minden kényeztetést megbosszul. Öt napot mulatott Bécsben, a bucsuvételkor mosolyogva szólítám meg, hogy Göttingába mi okból megy, mert hitem szerint már minden tudományt kimerített. »Nem meggyőződésemm visz: az emberek előítéletét akarom kielégíteni . . . de nem mulatok soká; mert nálam drágább az idő, mint másoknál.«”⁵⁹

Arról, hogy mit jelent ez a „Nem meggyőződésemm visz . . .”, már írtam másutt, kifejtve, hogy pártfogói – közvetve talán Gyarmathy Sámuel és id. Szilágyi Ferenc – szorgalmazhatták a Göttingába menetelt, ahol egykor a magyarság finnugor rokonságát képviselő Schlözer is működött.⁶⁰ Az akkor mondottakhoz most még azt tenném hozzá, hogy pártfogói bizonyára azt a nézetet is képviselték (Humboldtnak is készült egy expedíciója Keletre), hogy az annyira szükséges nemzetközi támogatásra is csak úgy számíthat, ha külföldi akadémián is szerez bizonyítványt. S azt is meg kell jegyezni még, hogy maga a széniorság is, amelyet Csoma is viselt, együttjárt a külföldi tanulmányúttal, s Göttingen mellett Heidelberg is szerepelt tervében, mint Csetri kutatásai feltárták.

Csoma vonakodásának pedig nem kis részben az lehetett az oka, hogy bár megkapta a 15 font sterlinges (150 forintos)⁶¹ ösztöndíjat az enyedi kollégiumnak gyűjtött 11 000 font sterling „angol pénz” kamataiból,⁶² de tudta, hogy nem kis anyagi terhelést fog jelenteni még így is a külföldi akadémia, s félt, hogy útjára félretett pénzét kell majd feláldoznia érte. Aminthogy szorongása nem is volt alaptalan: öccse, Gábor 1817-ben körösi földjét zálogosította el 100 forintért, hogy bátyja továbbtanulását elősegítse.⁶³

Hogy mit tanulhatott az egyetemen, arról elsősorban magától s volt göttingeni iskolatársaitól értesülünk.

Ő maga hazatérve Ujfalvynak arra a kérdésére, hogy „a Göttingai tudományos aknában mi nemes érczetet zsákmányolt ki?”, így felelt: „Reménységem fölett . . . a zsidó exegesist, főleg az arab s török nyelvet, mik tervemnek főtényezőji.”⁶⁴ (Nem lehet

⁵⁸ Vö. I. OK XXI. 276.

⁵⁹ Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta: Dr. GYALUI FARKAS. Kolozsvár. 1941. 102.

⁶⁰ L. I. OK XXI. 282–284.

⁶¹ L. uo. 282. Vö. CSETRI i. m. 138 kk.

⁶² L. DUKA i. m. 11.

⁶³ Vö. BAKTAY ERVIN: Körösi Csoma Sándor. Bp., 1962., CSETRI 149–150.

⁶⁴ UJFALVY i. m. 103.

tehát azt állítani, hogy a vándor terve már Göttingen előtt eldőlt: mikor az arab és a török nyelvre való hivatkozás jelzi, hogy egészen más útvonalon igyekezett célja felé, mint ahogy azt Hegedűs tanácsolta!) Ő maga csak annyit írt Kennedyhez intézett jelentésében, hogy számos előadást látogatott („frequented several lectures”).⁶⁵

Nem sokkal azonban Csoma és Ujfalvy találkozása után, 1821-ben Thaisz András – nyilván erdélyi levelezőinek, közelebbiről: a vándor egykori göttingeni diaktársainak tájékoztatása nyomán – részletesen beszámolt a Georgia-Augustán töltött ösztöndíjas évek eredményeiről: „... Nagy Enyedről Göttingáig gyalog utazott.

Itten két esztendeig neki feküdt szorgalmasan mind azon Tudományoknak, mellyek tzéljához szükségesek és hasznosak valának, illő figyelemmel olvasta a' napkeletre tett utazásoknak leírásait, mellyekkel a' Göttingai Universitásnak jeles Bibliothécája bővelkedik, a' többek között hires Pallas, Gmelin és Klaproth utazásait, – a' napkeleti nyelveket, a' Görögöt, Haebreust, Arabsot, és Chaldait tökéletesen esmeretessé tette magának, 's a' legnagyobb szorgalomossággal járta főképén Eichhorn és Heeren tanításait.”⁶⁶

Igen fontos ez a mindeddig kellően nem méltatott tudósítás, mert először tájékoztat arról, amit adataink is igazolnak, hogy ti. elsősorban Eichhorn és Heeren professzorral volt közelebbi kapcsolatban. De nyelvtanulásáról is fontos tájékoztatást ad: a görög, a héber és az arab mellett a kaldeait is tanulmányozta.

A filozófiai fakultáson (ide tartozott akkor a történelem, a filológia, a földrajz és a matematika is) összesen tizenkilenc professzor működött, s tudomásunk szerint közülük héttel Csoma közelebbi kapcsolatban volt.⁶⁷

Különösen meleg, szinte atyai barátság fűzte hozzá Johann Gottfried Eichhornt (1752–1827), a keleti nyelvek professzorát. A könyvtárból kikölcsönzött könyveiért is egy időben ő kezkeskedett.⁶⁸

S pontosan tudjuk azt is, mily nagy hatással volt szellemi fejlődésére s végső soron útitervének kialakulására a jeles orientalista. Hegedűs jegyezte föl: „... midőn a' göttingai egyetemen ment, a' nagy orientalista és történetbűvár udvari tanácsos professor Eichornnal közelebb viszonyba jöven, e' szándék [ti. a Keletre utazás] benne még bővebben kifejlődött. Maga Kőrösi beszélte nekem, hogy Eichorn állítása szerint, az arab kéziratokban, mind a' középidőről, mind pedig a' magyarok ázsiai történeteiről sok még nem ismert nevezetes adatok vannak. Ez volt a' főrugó, miért ő Eichorn vezérlete alatt az arab nyelvet nagy szorgalommal tanulta; szándéka volt, nem menni addig Ázsiába, míg Konstantinápolyban minden megtalálható arab historicust át nem néz. Ez a' pont különös megjegyzést érdemel, mert ez volt főoka, hogy ő nem éjszak, hanem dél felől ment a' chinai kőfalaknak, mint törekvése főcéljának.”⁶⁹ De nemcsak szakmai úton kerülhetett kapcsolatba a jeles orientalistával: mint

⁶⁵ DUKA i. m. 24.

⁶⁶ *Tudományos Gyűjtemény*, 1821. V. 119–120.

⁶⁷ Az egykori professzorok névsorát CHOLNOKY JENŐ közölte „Kőrösi Csoma Sándor Göttingenben” című tanulmányában. *Turán*, XXV. (1942) 12. Foglalkozik e tárggyal részletesen CSETRI is: i. m. 163 kk.

⁶⁸ L. uo. 13.

⁶⁹ *Pesti Hírlap*, 1842. 190. sz. 760. Én emeltem ki. Sz. F.

az ösztöndíjak ephorusa, ő folyósította az erdélyi diák stipendiumát. Erről Hegedűs ezt jegyezte föl: „1815-ben tavasszal állotta ki a nyilvános rigorosumot — mellyen magam is jelen valék — hogy academiára mehessen. [Mikor az enyedi kollégium 1704-ben, a kurucvilág villongásai közt elpusztult, Anna királynő s a londoniak jótékonyága bizonyos segélypénzt juttatott a főiskolának] 1816-ik esztendőben a collegium előjárói ezen tőkepénz századbéréből két alumnumot állítottak fel papságra készülő enyedi diákok számára a göttingai egyetemen, 15 font sterling díjjal egynek-egynek. K ö r ö s i az elsők közé tartozik, kik ezen élelempénzen tanultak. — Ezt csak azért jegyzem meg, mivel az említett alumnumok ephorusa épen Eichorn lévén, ki azt mindekor a maga idejében rendesen kifizette, K ö r ö s i n k ez uton jött az említett derek férfiúval közelebb viszonyba.”⁷⁰

S hogy Eichornnal valóban közeli, meleg baráti viszonyban volt, azt tudjuk életének abból a keserű epizódjából is, hogy amikor Göttingenben Kanyaró Mihály nevű földije 100 arannyal csalárdul adósa maradt, a professzor kölcsönzött neki 30 aranyat, hogy hazautazhasson, s később, mikor 100 aranyát már-már elveszettnek hitte, „a nagy tekintélyű Eichorn az angol követségnél zörgetett érte, a bécsi kormány pedig mellőzve a falusi szegény lelkész [ti. Kanyarót], az Erdélyi Egyhivók Egyház [az unitárius egyház] főtanácsán rendelte el a 100 aranyat rögtön felvételre. Az pedig szűk pénztárából kielégíté Körösit; és ez Eichorn” — mint Ujfalvy följegyezte.⁷¹ (Az érzékeny szívű tudóst oly fájdalmasan érintő esetről, amely bánási szláv tanulmányaiban is hátráltatta, ő maga is megemlékezett: Temesvárról írta 1819. szept. 29-én enyedi és göttingai iskolatársának, Csorja Ferencnek: „A közelebbi múlt Szombati Postán megkaptam még is valahára a Farago Barátom munkás közbenjárása által a Kanyaronál még hátra volt pénzem. Szinte két esztendeig hurczola a gazember!”⁷² A szokatlan erős szavakat Csoma kényes becsületérzete s szorongatott helyzete adta tollára.) A tudóst annyira fölzaklató, keserű emlékü epizódról göttingeni iskolatársa, Ungi Márton is megemlékezett: „Egy erdélyi unitárius papjelölt, hazájába visszatérni szándékozván, miután megrendelt pénze meg nem érkezett, Körösitől kért kölcsön utiköltséget. Ő, noha maga is néhány hét múlva készült megindulni haza felé, s noha maga is pénz szükiben volt, a kívánt mennyiség egész készséggel kölcsönzött, bizonyos határnapot tűzve ki a pénz megküldésére. A határnap eljött s elmúlt, s napok multak napok után, de a várt pénz nem érkezett; úgy hogy tőlünk leve kénytelen kölcsönözni szeretett Körösink néhány aranyat, mit egy szavára legörömessebb adtunk, mit ő később, csakugyan ráhatározván magát a haza indulásra, a nemeslelkű Eichhorntól felvett kölcsönből pontosan megfizetett.”⁷³

Majd Göttingenből való távozását így írja le: „... csakhamar ezután, tovább nem nyughatván, a nemesszívű Eichorntól utiköltséggel is segítette, gyalog utnak indult, s mi őt a Göttinga keleti kapuján kikísérve, csókok s áldáskívánatok között bocsátottuk nagy utjára.”⁷⁴ A „Kanyaró-ügy”-gyel Csetri részle-

⁷⁰ Uo.

⁷¹ UJFALVY i. m. 103.

⁷² L. Körösi Csoma Sándor levelei Csorja Ferenchez. Közli: VITA ZSIGMOND. *Erdélyi Múzeum*, 1943. 543. A levélben említett „Farago Barátom” a Csomával együtt subscribált Faragó András, szökefalvi lelkész; VITA ZSIGMOND Kanyaró Mihály-t említi, UJFALVY viszont — tévesen — Kanyaró Dani-ról tud. Vö. CSETRI i. m. 196. kk.

⁷³ *Vasárnapi Ujság*, 1860. 26. sz. (jún. 24.) 315.

⁷⁴ Uo. 316.

tesen foglalkozik könyvében (195–202. l.), de Ungi följegyzésének idevágó része elkerülte figyelmét.

Cholnoky Jenő, aki közvetlenül Göttingenből kapott tájékoztató adatokat, azt írja tanulmányában, hogy „Különösen két professzorral állt Sándor szorosabb kapcsolatban. Az egyik volt *Eichhorn Johann Gottfried* orientalista és történettudós . . . Másik kitűnő tanára volt *Heeren Arnold Hermann Ludwig*, a nagyhírű történettudós.”⁷⁵

Az utóbbi kapcsolatról magától Heerentől értesülünk, aki jeles tanítványa nagy műveinek, a tibeti–angol szótárnak és nyelvtannak megjelenésekor meleg hangú méltatást írt a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1835. aug. 13-i számában, személyes emlékeit is felidézve: „Für Ref. waren diese Nachrichten um so ersteulicher, da sie zeigten daß die Sage von dem Tode des Hn Csoma, an dem derselbe vor 17 Jahren einen seiner fleißigsten Zuhörer hatte, ohne Grund sind. Bekanntlich hat dieser merkwürdige Mann, gebürtig aus Siebenbürgen, mit den beschränktesten eigenen Mitteln, und ohne Begleitung, die Reise durch die unbekanntesten Länder von Constantinopel bis Calcutta gemacht, deren Beschreibung wohl eine der lehrreichsten seyn möchte.”⁷⁶

A „csodálatos, erdélyi születésű férfiú” említése jól mutatja, hogy Csoma emberi, szellemi kivételességét Heeren közvetlenül, személyesen tapasztalhatta meg Göttingenben. Mikor a méltatás megjelent, a professzor még nem ismerhette közvetlenül a tibeti szótárt és nyelvtant, de hamarosan kapott belőlük a göttingeni könyvtár tiszteletpéldányt.

Hogy mit hallgathatott Heerentől, azzal részletesen foglalkozik Csetri monográfiája, megállapítva, hogy „Nemcsak ország- és népismeret (Allgemeine Länder- und Völkerkunde) és ókori történelmet adott elő, hanem egy olyan előadása is volt, amely közvetlenül szolgálta Körösi tervezett ázsiai útját. Ennek tárgya pedig *Az új Európa és gyarmatainak története a XVI. század kezdetétől*. Ebbe nyilvánvalóan beletartoztak az ázsiai országok is, ahova Csoma utazni készült.”⁷⁷ A német tudós 1801-ig filozófiát, attól fogva pedig történelmet is tanított, mégpedig közelebből az ókori népek gazdaság- és kereskedelem-történetével foglalkozott. Ebből a tárgykörből jelent meg háromkötetes nagy munkája is: *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt* (1793–1812). Csomát tervezett útjához bizonyára a keleti kereskedő népekre vonatkozó adatok érdekelték elsősorban Heeren előadásából. Erről a műről írta Csetri: „Mivel ez a munka éppen göttingai tartózkodása idején látott napvilágot, lehetetlennek tartjuk, hogy az ókori Kelet iránt érdeklődő és ázsiai útra készülődő Csoma ne ismerte volna.”⁷⁸

Az enyedi „akademita” göttingeni iskolatársa, Borgátai Szabó József azt is följegyezte, hogy Fiorillo professzortól angolul tanult.⁷⁹ Érdekes lehetett ez a kapcsolat, mivel Johann Dominik Fiorillo voltaképpen festőművész volt s így lett 1784-ben a göttingeni egyetem rézmetszetgyűjteményének felügyelője, majd 1799-ben ugyanott az első művészettörténeti tanszék tanára. Inkább művész volt, mint tudós, s baráti szálak

⁷⁵ CHOLNOKY i. m. 11–12.

⁷⁶ *Göttingische Gelehrte Anzeiger*. 126–127. 1835. Aug. 13. 1250.

⁷⁷ CSETRI i. m. 169–170.

⁷⁸ Uo. 170.

⁷⁹ L. BORGÁTAI SZABÓ JÓZSEF: Pár adat Körösi Csoma Sándorról. *Sopron* (hírlap) 1876. 50. sz. (dec. 16.). Vö. CHOLNOKY i. m. 17.

fűzték August Wilhelm Schlegelhez, a kiváló kritikushoz s művészetelméleti íróhoz, a korai romantika egyik legjelentősebb elméleti megfogalmazójához és irányítójához, valamint a fiatal német romantikusokhoz.⁸⁰ Mikor a magyar ifjút angolra tanította, már nem volt fiatalember (1748-tól–1821-ig élt), de a romantikáért lelkesedő művészettörténész érdeklődését fölkelthette a regényes Keletre készülő ifjú romantikus lelkesedése.

Borgátai Szabó ezt jegyzi még meg Csoma angoltanulásáról: „Ő az 1818-iki Június elején velem együtt haza jönni szándékozott; de a Nagy-Enyedi tanároktól Neki segítség ígértetvén, még fél évig ott maradni készült. Én akkor kalapomat, Chatam, mint [= mit] angol olvasó könyvül használt, leveleit s angol grammatikámat Neki ajándékoztam: de Ő ezt sem fogadta el, 10 krajczárnyi fizetés nélkül.”⁸¹

Tőle értesülünk Csoma klasszikus és francia tanulmányairól is.

Az előbbiről azt írja, hogy „tanácsomra velem együtt Dissentől Pindarra magyar-áztatot hallgatott”.⁸²

Georg Ludolph Dissen (1748–1837) filológus és ókorkutató, egykor maga is göttingeni diák volt s különösen a kitűnő klasszika-filológus, Heyne volt rá hatással. 1817-től volt nyilvános rendes tanára a göttingeni egyetemnek, s annak a tanfolyamnak az anyaga, amelyet Borgátai Szabó említ, megjelent nyomtatásban is (*Explicat. ad Nem. et ad Isthm. Pindari*. Lipcse. 1811–21.).

Csoma Dissennél folytatott tanulmányainak emléke az az emléklap is, amelyet Borgátai Szabónak ajándékozott, saját kezűleg írva rá két Pindaros-idézetet: a XIV. olümpiai óda 4–7. versét s a harmadik pythiai óda 107–108. versét.⁸³

Maga az emléklap, mint a szövegét először közreadó Ponori Thewrewk József fiától, Ponori Thewrewk Emiltől tudjuk (akinek atyja Borgátai Szabótól kapta azt ajándékba) „voltakép Mitscherlich philologus arczképe, ki 1760-ban született, 1785-ben göttingai tanár lett, s 1854-ben halt meg”.⁸⁴

Christoph Wilhelm Mitscherlich, akárcsak L. Dissen, szintén Heyne tanítványa volt egykor Göttingenben s 1785-től rendkívüli tanár és könyvtáros, majd 1794-től rendes professzor lett a Georgia-Augustán.⁸⁵

Míg Dissennél görög tanulmányait folytatta az erdélyi diák, a Horatius-kiadásairól híres Mitscherlichnél latin tudását tökéletesítette.

(Két Horatius-idézet is fölkerült a Göttingenben 1817. ápr. 10-én írt emléklapra, az Epist. I. 18. 107–108. sorát azonban Csoma némileg átalakította, az alkalomnak megfelelően.)⁸⁶

Francia nyelvtanulásáról Borgátai Szabó azt jegyezte meg, hogy „Egy párisi igen öreg Dámánál a francia társalgási beszélgetés alkalmával” ismerkedett meg az erdélyi

⁸⁰ L. Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig, 1878. (A továbbiakban: Allg. D. Biogr.)

⁸¹ BORGÁTAI SZABÓ i. h. Vö.: SZILÁGYI F.: Körösi Csoma Sándor hazai útja. Bp., 1966. 20.

⁸² L. Allg. D. Biogr.

⁸³ L. SZILÁGYI F. előbb i. m. 32.

⁸⁴ L. PONORI THEWREWK EMIL: Körösi Csoma Sándorról. *Nemzet* (hírlap) 1883. 89. sz. (ápr. 1.).

⁸⁵ L. Allg. D. Biogr.

⁸⁶ L. SZILÁGYI fentebb i. m. 21–22.

diákkal.⁸⁷ Ez azt jelenti, hogy afféle különórán, nyelvórán foglalkozott a franciával, s e tanulmányait könyvtári kölcsönzései is igazolják.

Hogy miért tanult a Keletre készülő ifjú franciául? Elsősorban bizonyára azért, hogy a jelentős eredményeket fölmutató francia orientalisztika műveivel, elsősorban Deguignes-nek 1756-ban megjelent híres munkájával (*Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*) megismerkedjék.⁸⁸

Göttingeni nyelvtanulásának eredményeire Hegedűs is fölfigyelt: „Ujra összekötésbe jöven Körösivel [1814-ben], örömmel láttam, hogy egyéb tudományok mellett a római és görög classica literatúrában szép jártassága van, és a' német 's francia classicus munkákat is közelebbről ismeri.”⁸⁹

Nyelvtanulását híven tükrözi a göttingeni könyvtár kölcsönzési naplója, amelyből Csoma 1816. aug. 27-től 1817. jún. 19-ig 36 alkalommal kölcsönzött könyveket,⁹⁰ s meglepő módon nem orientalisztikai szakkönyveket, hanem a nyelvtanulását fejlesztő szépirodalmi műveket.

Francia nyelvtanulásához mindjárt kezdetben kikölcsönözte Jean Jacques Barthélemy (1716–1795) híres könyvét, a *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* 1788-i kiadását, amely az i. e. IV. század görög világáról fest színes képet. (E könyv különösen szívéhez nőhetett: 1816. aug. 27-én vette ki az I–II., majd szept. 17-én a III. és IV. kötetet.)

A XVII. század másik népszerű francia pedagógiai írójától, Fénelontól (1651–1715) azonban, érdekes módon, nem a szintén görög tárgyú *Les aventures de Télémaque*-ot kölcsönözte ki, hanem a halálról való dialógusait: *Dialogues des Morts*, 1816 júliusában.

A XVIII. század itthon sokat fordított francia írójától, Marmonteltől összes művei 11–14. kötetét vette kölcsön s nem sokkal később a *Bélisaire*-t is külön. (Az 1766-ban megjelent irányregény a vallási türelmet hirdette.)

Ezekén kívül még három francia nyelvű művet kölcsönzött ki a könyvtárból: az egyik a Rousseau-ért lelkesedő Jean Pierre Claris Florian (1754–1894) műve: *Gonzalve de Cordoue ou Grenade reconquise*. I–II. (Paris. 1791.)

A lovagregény tárgya miatt is érdekelhette, hiszen a spanyolországi arabokról (mórokról) szólt, s ekkor már elmélyült arab tanulmányaiban az egyetemen.

Brumoy *Théâtre des Grecs* (III–VI. k.) című munkája és Dupuy *Sophocles*-e antik tanulmányaihoz kapcsolódott, s egyben francia nyelvtudását is edzette.

Történelmi érdeklődését kapcsolta össze francia nyelvtudásával, mikor Hérodotosz híres történelmi műveit francia fordításban is tanulmányozta (*Herodote traduit par Laichert*). Ez már szorosabban kapcsolódott terveihez: „a görög történetírás atyja” nemcsak a görög–perzsa háborúkról adott leírást, hanem az általa bejárt országok földrajzát is részletesen ismertette: a Perzsa birodalom, Asszíria és Egyiptom mellett a Csoma Sándort legjobban érdeklő Scythiát is.

⁸⁷ Uo. 19.

⁸⁸ Vö. BAKTAY i. m. 32.

⁸⁹ *Pesti Hírlap*, 1842. 190. sz. 760.

⁹⁰ L. CHOLNOKY i. m. 13–14.

Amillon-nak *Histoire de la revolution* c. munkája az egyetlen igazi politikai mű Csoma kölcsönzései közt, s mutatja, hogy érdekelték a közelmúlt eseményei is: a „Szent-szövetség” korában a francia forradalom története.

Angol tanulmányait, amelyeket Borgáti Szabó szerint J. D. Fiorillo irányításával végzett, mindössze két mű jelzi a kölcsönzési naplóban: az „*Essay car. Pindar*” (ez azonban lehetett francia nyelvű tanulmány is) s William Robertson *History of Carl. V.* című történeti munkája, amely ismét csak hősünk történelmi érdeklődését bizonyítja.

Olasz tanulmányairól külön nem tájékoztatnak iskolatársai, a kölcsönzési napló szerint azonban az olasz nyelvvel is behatóan foglalkozott. Az olasz irodalomból is elsősorban a klasszikus szépirodalom érdekelte: 1817. febr. 17-én már kikölcsönözte Dante nagy művét, a *Divina commedia*-t; ez azonban nem volt könnyű olvasmány a kezdőnek: 1817. május 13-án kölcsön vette Cramer olasz–német szótárát s egy hónap múlva Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) híres esztétikai munkáját: *Della perfetta poesia italiana* I–II. (Venezia, 1730) s ezzel egyidejűleg Boccaccio *Decamerone*-jának 1529-i kiadását. (Ez ugyan témájában meglehetősen messzire esik Dante *Divina commedia*-jától, de a kezdő olaszosnak könnyebb olvasmányul kínálkozott az olasz széppróza mestere Dante sokszor homályos értelmű terzináinál.) Egy hét múlva pedig Torquato Tasso híres hőskölteményét kölcsönözte ki, a *Gerusalemme liberata*-t (Pari, 1768.).

Spanyol nyelvtanulásáról eddig nem tudtunk: a göttingeni kölcsönzési napló szerint azonban a francia és az olasz után ebbe az újlatin nyelvbe is belevágott: 1817 szeptemberében kikölcsönözte Merle spanyol nyelvtanát (Merle: *Spanische Grammatik*).

A német klasszikus szépirodalmat mindössze egy mű jelzi kölcsönzéseiben: *Schiller's sämtliche Werke*.

További kölcsönzései részben klasszika-filológiai, részben teológiai és történelmi tanulmányaihoz kapcsolódnak.

Bibliai tanulmányai folyamán a héber nyelvvel is foglalkoznia kellett, már otthon, Enyeden is; úgy látszik, Göttingenben is folytatta héber tanulmányait: kikölcsönözte Herdernek *Geist der hebräischen Poesie* című munkáját is.

Az antik irodalomból Homérosztól az *Odüsszeiát* Voss és Alter kiadásában egyaránt kölcsön vette, még 1816 augusztusában. Euripidész tragédiáit egy hónappal később Parson kiadásában, 1817-ben pedig Zimmermann kiadásában olvasta. Dessin Pindaroszkollégiumának hallgatásával függ össze, hogy kikölcsönözte Bergk⁹¹ kiadásában költeményeit (1816 novemberében), majd himnuszait (*Pindars' Pyth. Hymn. u. Gedichte*, 1817. febr. 17-én).

Történelmi érdeklődését tanúsítja, hogy a Szophoklész-tanítvány Xenophon történelmi-politikai munkáját, a *Kürupaideiá*-t is kikölcsönözte 1816 augusztusában (Xenophon: *Cyropaed.* ed. Zeunii).

Bibliai, teológiai tanulmányaival kapcsolatban tanulmányozta Herder és Eichhorn műveit. Már 1816 júniusában kikölcsönözte Herder *Werke zur Religion und Theologie* c. munkájának V. és VI. kötetét, majd augusztusban a IV. kötetet. (Láttuk, hogy a *Geist der Hebr. Poesie*-t szintén forgatta.)

⁹¹CHOLNOKY BECK „Pindari carmina” kiadását említi, ez azonban bizonyára csak előírás BERGK híres Pindaroszk-kiadása helyett.

Eichhornnak bibliakritikai könyveit 1817 áprilisában és májusában kölcsönözte ki. (*Historisch-kritische Einleitung in das alte Testament*. 3. Ausgabe. 1805, majd a Genezis első három fejezetét tárgyaló *Urgeschichte* kötetét.)

Ezeket kívül még a következő teológiai tárgyú kölcsönzéseit őrizte meg a könyvtári napló: 1816-ból: Nösselt's *Anweisung zur Kenntnis theologischer Bücher*. (Leipzig, 1779), s Georg Joachim Zollikofer (1730–1788) prédikációit (*Zollikofer's Predigten V–VI.*) 1817 januárjában kikölcsönzött egy régi kiadású latin nyelvű *Ószövetséget* is (*Vet. Testamentum*, 1653).

A könyvtár lehetőzt igazi tanyája s nem annyira a Weenderstrasse diákszállása, ahol erdélyi s németországi teológusokkal, orvoshallgatókkal, jogászokkal lakott hatod-heted-magával.⁹² Nyilván ezért is ajándékozta emlékül Borgátai Szabónak Mitscherlich professzor arcképe mellett a göttingeni könyvtár rajzát.⁹³

Jól látta ezt Csetri is, aki röviden szintén tárgyalta a tudós göttingeni olvasmányait: „A könyvjegyzékre vetett egyetlen pillantás, a szerzők neve és munkák műfaja arra enged következtetni, hogy ezeket a jórészt szépirodalmi műveket sokkal inkább komoly munka utáni esti olvasmányként, szórakozásra és nyelvgyakorlásra, mintsem tanulmányozásra kölcsönözte ki. Ha különben ebből a jegyzékből kellene megállapítanunk göttingai munkáját, készülődését, arra a furcsa eredményre jutnánk, hogy Kőrösi tudományos tevékenységgel egyáltalán nem foglalkozott.”⁹⁴

A könyvtárban került kapcsolatba Karl Friedrich Stäudlin teológiai professzorral, a teológiai racionalizmus képviselőjével, aki 1789-től volt nyilvános rendes tanár a göttingeni egyetemen. Kezdetben az ő jótállásával kölcsönzött könyveket a bibliotékából.

A könyvtárban kerülhetett közelebbi kapcsolatba Georg Friedrich Benecke (1762–1844) professzorral, az ónémet filológussal s Christian Bunsennal (1770–1837), a keleti nyelvek professzorával.

Benecke 1789-től működött a göttingeni könyvtárban, 1805-től az egyetemen is tanította az ónémet filológiát s később főkönyvtáros lett. Csoma ottléte idején még csak segédkönyvtáros volt, amint a tibeti nyelvtan és szótár Göttingába küldött ajánló soraiból kitetszik. Ebben az angol nyelvű ajánlásban Benecke mellett említi Bunsen professzort is: különösen hálás köszönetét fejezve ki szívességükért, amellyel ottlétekor elhalmozták.⁹⁵

S hogy Bunsennal (a nagy fizikus, Robert Bunsen atyjával) közelebbi kapcsolata is lehetett, azt Borgátai Szabó Józseftől tudjuk, aki megírta, hogy Fiorillo és Bunsen az enyedi akadémista „felügyelője” volt. Elválásukról már idéztük a Csomára nagyon jellemző mozzanatot Chatam leveleivel kapcsolatban; ugyanekkor a hazájába visszatérő Borgátai Szabó „libera mansa regia”-ját is átengedte barátjának: „Fiorillo, angol nyelv tanára, és Bunsen szinte tanár, mint felügyelője beleegyezésével a hannoveri kir. alapítványi szabad asztalomat Neki átengedtem.”⁹⁶

⁹² Vö. CHOLNOKY i. m. 16. (Csoma emlékét egykori lakóházán és az egyetemi könyvtárban is megörökítették Göttingenben; vö.: WALTER NISSEN: Göttinger Gedanktafel. Ein biographischer Wegweiser. Göttingen. 1962. 45.).

⁹³ L. SZILÁGYI F. i. m.

⁹⁴ CSETRI i. m. 161.

⁹⁵ Vö. CHOLNOKY i. m. 19.

⁹⁶ BORGÁTAI SZABÓ i. h.

Ezek szerint a két professzor „felügyelő”-je, „inspektor”-a (az angol iskolarendszer szerint „master”-e, vezető tanára) volt Csoma Sándornak. Ez magyarázhatja a Fiorillótól vett angol nyelvleckéket, s föltehető, hogy Bunsen meg a keleti nyelvek tanulásában volt segítségére.

Láthatjuk, hogy Göttingenben – szépirodalmi művek olvasása útján is – az enyedi diák nagymértékben kiszélesítette nyelvtudását. (Később is szívesen foglalkozott szépirodalommal: dardzsilingi hagyatékának negyedik ládájában a sok szótár, szakkönyv, nyelvtan mellett megvolt Dickens *Pickwick*-je is.)⁹⁷ Az otthon tanult két klasszikus nyelv, a görög és a latin s a bibliai héber mellé megtanult németül, franciául, angolul, olaszul, spanyolul, s a bibliai nyelvek közül bizonyára tanulmányozta a szírt.⁹⁸ A legfontosabb azonban az, hogy megtanult törökül és arabul. S itt érdemes kitérnünk Körösi Csoma Sándor nyelvismeretére, mert erről is pontatlan adatok vannak forgalomban.

Göttingenből hazatérve, amikor 1819-ben Ujfalvy Sándort romladéki lakásában fölkereste, így fakadt ki: „Sietnem kell e földről, hol még az érettebb emberek is tele vannak előítéletekkel. Megtámadtak mindenfelől, hogy úti tervemmel hagyjak fel, mert kivihetetlen s hogy eszelősség szüleménye. És én keblemben fiatal éveim óta táplált vágyaimat értek feláldozzam: a mire tizenhárom élő s holt nyelvet szereztem meg . . .”⁹⁹

Ebben a tizenháromban (ha Ujfalvy közlése pontos) már benne van a szerb-horvát is, amelyet Temesvárott, Karlócán és Zágrábban tanult meg Göttingenből hazatérve. Mivel pedig saját anyanyelvét bizonyára nem számította a „megszerzett” nyelvek közé, így e tizenhárom nyelv 1819-ben ez lehetett: görög, latin, német, angol, francia, olasz, spanyol, héber, kaldeai, arab, török, orosz, román (ezt útlevelében is említi). Tehát már itthon, elindulásakor ismert 13 élő és holt nyelvet.

Ehhez jött még, a perzsa Teheránban, majd a tibeti Lehben, s később Indiában a bengáli, a bhutáni, a szanszkrit, egy szótára szerint a holland¹⁰⁰ s Kennedy századosnak

⁹⁷ L. DUKA i. m. 162. A tudós göttingeni tanulmányaival SZABÓ T. ATTILA is foglalkozott, azt írván többek között: „Az Eichhornnal való kapcsolatban már felvillan . . . a Keletre készülődés mozzanata is: tőle arabul tanul. Az arab nyelvtudásra azért volt Körösi Csomának szüksége, hogy tanulmányozhassa az arab forrásoknak a magyarságra vonatkozó egykorú tudósításait . . .” (I. m. 589). A továbbiakban azonban azt írja, hogy „az arab nyelvnek az előbb jelzett okokból való tanulásán kívül úgyszólván semmi biztos jel nem mutat arra, hogy Körösi Csoma Göttingában az őshaza felkereséséhez szükséges ismeretek megszerzésére törekedett”. (I. m. 589–590).

Láttuk, hogy HEGEDŰS SÁMUEL is arról írt, hogy az arab mellett a törököt is tanulmányozta a Georgia–Augustán, s abba tizenhárom nyelvbe, amelyről hazatérőben UJFALVYnak említést tett, bizonyára beletartoztak a Göttingában tanulmányozott újabb nyelvek: a francia, az angol, az olasz és a spanyol is. S miért tanulta volna ezeket, ha nem úti céljához?

CSOMA göttingeni olvasmányairól tanulmánya első, 1969-i változatában azt írta SZABÓ T. ATTILA, hogy „a göttingai tanulmányok első éve alatt Csomában még nem éghetett a Keletre készülődés minden más érdeklődést elfojtó lángja”. (*Korunk*, 1969/6. 668.) Később ezt a nézetét maga helyesbítette, megállapítva CSETRI ELEK kutatásai alapján, hogy „a göttingai egyetemi könyvtárból csak jórészt szórakoztatni való olvasnivalót kölcsönzött ki . . . a keleti világ rendszeres tanulmányozásához szükséges könyveket Csoma a göttingai egyetemi könyvtár olvasótermében tanulmányozhatta . . .” (I. m. 590.).

⁹⁸ Kennedy századoshoz 1825. máj. 25-én írt levelében szír nyelvtani példát is idéz. (L. DUKA i. m. 58.).

⁹⁹ UJFALVY i. m. 103–104.

¹⁰⁰ L. DUKA i. m. 161–162. Munkája magyar nyelvű változatában Csoma nyelvismeretéről ezt írja DUKA: „Nyelvek elsajátítására Csomának képessége rendkívüli volt. Archibald Campbell jegyzete

1825. máj. 5-én írt jelentésében svéd és szír nyelvtani példát is említ.¹⁰¹ De nyelvtani példáiból, hivatkozásából kitetszik, hogy ismerte a mongol és a kínai nyelvet is.¹⁰² (Ezeket kívül ismernie kellett több indiai helyi nyelvet, illetve nyelvjárást.) Mindezek szerint 20–21 nyelvre terjedt a magyar kutató nyelvismerete.

Csetri hasonló következtetésre jutott monográfiájában, megállapítva, hogy: „Csoma anyanyelvével együtt húsz nyelvben volt otthonos.”¹⁰³ Ő azonban nem vette számításba a spanyolt, a kaldeait, a szírt, a svédet és a bhutánit, valamint a mongolt és a kínait, viszont említette még a hindusztánit és a maharattát.

S most térjünk vissza Göttingenhez s a tudós úti céljához.

Láttuk, Hegedűs Sámuel 1842 októberében kelt nekrológia már – Csoma szóbeli közlésére hivatkozva – úgy magyarázta, hogy Eichhorn professzor hívta föl a fiatal tudós figyelmét a konstantinápolyi arab történeti forrásokra s az ő útmutatására kezdett arabul tanulni.

De Hegedűs nekrológiájánál valamivel korábban, 1842. júl. 29-én már megjelent egy méltatás a kolozsvári Múlt és Jelenben, mégpedig Csoma személyes ismerősének, a lapot szerkesztő ifj. Szilágyi Ferencnek tollából.¹⁰⁴ Szilágyi, aki 1791-ben maga is tanult Göttingenben, Csoma személyes közlései alapján érdekesen magyarázza a tudós göttingeni arab tanulmányait. Ezt a közlést a szakirodalom, Csetri monográfiája sem vette eddig figyelembe: „– Az »Erdélyi Hiradó« 28-d. számában, Kelet-Indiában meghalálozott hazánkfia K ö r ö z s i C s o m a S á n d o r necrológját közli, sok dagályos szókkal felcizfrázva . . .

Körözi . . . a' göttingai egyetemen nem két, de három évet töltött, onnan 1818-b. ősszel tért-vissza, midőn Kolozsvárt is darab ideig mulatott. Itt szándékát, a' Magyarok ázsiai eredeti hazáját felkeresni, e' lapok szerkesztője előtt is – ki szerencsés volt többször lenni társaságában – nyilvánítá, s azt is kijelentette, mi vette-rá oly nagy és távoli utat tenni. Göttingában léte alatt a' maga korában alkalmasint első rangu tudós orientalista báró Sacy Szilveszternek, a' keleti historiára és literaturára tartozó munkáit 's emlékirásait olvasván, azokból meggyőződött, hogy az Arabsok lévén a' középidő legmiveltebb népe, kik valamint a' tudományokat szép előmenetellel üzték, ugy a' föld három részére kiható

szerint a következő nyelveket tanulmányozta s némelyikében a tökély magas fokát érte el. Tudniillik: a héber, arabs, sanskrit, pushtu, persa, görög, latin, szláv, német, angol, francia, orosz, tibeti, hindustani, mahratta és bengali, tehát anyanyelvét ide számítva összesen tizenhét nyelvet. Uti könyvtára, a mint tudjuk, ezen nyelvek mindegyikéből tartalmazott szótárt s mindegyikében saját kezű jegyzetei voltak olvashatók.” (Körösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette: Dr. DUKA TIVADAR. Bp., 1885. 161.).

¹⁰¹ L. DUKA (angol) 58.

¹⁰² Uo. 88.

¹⁰³ CSETRI i. m. 263.

¹⁰⁴ „Körözi és hirlapi ellenőr[!]”. *Múlt és Jelen*, 1842. 60. sz. 476. Tíz nappal korábban, a júl. 19-i 57. számában adott hírt a lap a tudós haláláról is, az első oldal legelső helyén:

„I. Honi tudósítások

H a l á l o z á s o k . Ismeretes jeles hazánkfia, keleten utazó és már 22 évek óta ott tartózkodó K ö r ö z s i [!] C s o m a S á n d o r, Calcuttából érkezett tudósítások szerint hideglelésben esvén, Dardzsiling-ben idei april. 11-k megholt. Így nem láthatá viszont honját, 's a' fáradhatatlan munkás férjfi tetemei távoli idegen földben nyugosznak. –”

ostromlásaikkal, 's éppen oly szélesen kiterjedett kereskedésükkel az emberiség sorsára nagy és meszsze ható befolyást gyakoroltak, — a' középidő historiájának alapos ismeretét egyedül azoknak írásaiból lehetne meritni, 's így bizonyosan nemzetünk eredetéről, atyafiságáról, és régibb viszontagságairól is nálok alkalmasint új adatokat és felvilágosításokat kapni; ez okból az arabs nyelv tanulására adá magát, 's annak elemeivel már Göttingában Eichhorn utmutatása alatt megismerkedett; reméllvén, hogy Konstantinápolyban, hol hihetőleg szép és gazdag arabs kézirat gyűjteménynek kell lenni, azon nyelv tanulására fordított fáradsága bővön meg leszsz jutalmazva, 's ott céljára vezető sok addig ismeretlen kútfoket fog a' világnak megnyitni."¹⁰⁵ Az új ebben az, hogy a magyar tudós figyelme S. Sacy arab vonatkozású munkái alapján fordult az arab kútfők felé, s ennek hatására kezdett el arabul tanulni Eichhorn útmutatása szerint. (Hogy Sacy művei nem szerepelnek Csoma könyvtári kölcsönzései között, annak nincs jelentősége: a szakkönyveket bizonyosan helyben olvasta, s többnyire csak a szépirodalmi munkákat vitte haza szállására.)

Mivel Szilágyi — saját szavai szerint is — személyesen ismerte Csomát, aligha kételkedhetünk közlése hitelében. (Emlékcikkében csodálkozott is azon, miért nem Konstantinápolyon át haladt a tudós a Kaukázus felé — nem tudván, hogy a konstantinápolyi pestis térítette el eredeti útvonalától.)

Sylvestre Sacy (1758–1838), a nagy francia orientalista voltaképpen kortársa volt a magyar kutatónak. Azok a bizonyos „emlékirásai”, amelyeket Szilágyi említ: az 1785-ben megjelent *Mémoire sur l'histoire des Arabes avant Mahomet* s az 1793-ban kiadott *Mémoires sur les antiquités de la Perse*. E művein kívül arab nyelvtanát (*Grammaire arabe, à l'usage des élèves de l'École spéciale des langues orientales*. 1810.) s néhány évvel korábban megjelent arab szöveggyűjteményét (*Chrestomathie arabe*. 1806.) forgathatta Eichhornnal a göttingeni diák.

Ezzel voltaképpen mi is kimerítettük azt, amit Csoma Sándor a göttingeni egyetem filozófiai karának „tudományos aknáiból” (hogy Ujfalvy Sándor kifejezését használjuk) meríthetett. Csakhogy vannak — eddig figyelmen kívül hagyott — adataink, amelyek szerint a természettudományi kart, az orvosi előadásokat is látogatta, sőt a döntő Utbaigazítást útitervéhez éppen egy természettudós professzortól kapta Göttingenben.

A göttingeni évek eredményeivel Németh Gyula két tanulmányában is foglalkozott,¹⁰⁶ elsősorban a tudós úti céljával kapcsolatban. 1935-ben megjelent dolgozatában Wurzbach életrajzi lexikona alapján elsőként számolt Blumenbach professzor szerepével s az ujjur-kérdésnek Csoma útitervére tett hatásával: „Wurzbach életrajzi lexikonának harmadik kötetében (1855 [!]) a *Csoma* címszó alatt azt olvassuk, hogy Körösi Csoma Sándor 1816–18-i németországi tanulmányai közben Göttingában Blumenbachnak, a modern antropológia megalapítójának, e sokoldalú és szellemes embernek előadásait is hallgatta s hogy állítólag Blumenbachnak az a kijelentése, hogy a magyarok valószínűleg a kínai évkönyvekben sokat szereplő ujjuroktól származnak, bírta rá őt arra, hogy a magyaroknak ezt az állítólagos őstörzsét s ezeknek eredeti hazáját Ázsia belsejében felkeresse.

¹⁰⁵ *Mult és Jelen*, 1842. 60. sz. (júl. 29.) 476.

¹⁰⁶ NÉMETH GYULA: Körösi Csoma Sándor célja. Bp., 1935. 4. Előadások Körösi Csoma Sándor emlékezetére. 10. sz. Uő.: Körösi Csoma Sándor lelki alkata. Kolozsvár. 1943. *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 149. sz.

Wurzbach adatának eredetét nem tudtam megállapítani; idézett és számomra hozzáférhető forrásaiban nem találtam. Bár Wurzbach a tudósítást csak mint állítólagos hitelűt közli, nem tudom, nem kell-e neki mégis hitelt tulajdonítanunk. Annyi kétségtelen, hogy Csoma eredetileg nem Tibetbe vagy Indiába szeretett volna eljutni – amint ezt Duka Tivadar is hangsúlyozza –, hanem az ujugurokhoz.¹⁰⁷

Németh egész tanulmányának gondolatmenetét Blumenbach szerepére alapozta, s meggyőzően mutatott rá, hogyan került az ujugur kérdés akkoriban az európai tudományos érdeklődés középpontjában, s hogyan kelthette föl az *ugor* népnévvel való hasonló hangzása alapján is a magyar tudós figyelmét.

Németh Gyula fejtegetésének egyetlen gyengéje az volt, hogy Wurzbach közlésének forrását nem ismerte s hogy a lexikoníró is csak mint állítólagos hitelűt közölte adatát.

Wurzbach adatával, illetőleg Blumenbach hatásával Csetri is foglalkozott, ezt írván: „Wurzbach adatának eredetét nem sikerült kideríteni, mégis valószínűnek tűnik, hogy Blumenbach egyike volt azoknak, akik figyelmeztették Csomát: a magyarság ősrökonai-nak utódait Kelet-Turkesztánban, a régi ujugurok földjén kell keresnie. És kétségtelen, hogy Csoma eredetileg ide is indult.”¹⁰⁸

E rendkívül fontos láncszem hitelesítéséhez sikerült megtalálnom a Wurzbach-lexikon forrását: az erdélyi (brassói) *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* 1856-i évfolyamában jelent meg *Die Ausdauer des Ungarn Sándor Csoma* címmel egy közlemény, amely Blumenbach szerepét s az ujugurokat is érinti.

Előzőleg lássuk, mit mond a Wurzbach-lexikon e kapcsolatról: „Csoma, Alexander (Reisender und Orientalist, geb zu Körös in Siebenbürgen 1798 [!], ges. zu Darjenling [!] in Bengalen 11. April 1842) C. gehörte dem volksstamme der Szekler an. Er genoß eine sorgfältige Erziehung, legte 1812 bis 1815 in dem Bethle'n'schen Collegium zu Nagy-Enyed seine philologischen und theologischen Studien zurück, unternahm sodann eine Reise nach dem nördlichen Deutschland und hörte 1816 bis 1818 mehrere Collegien, unter andern auch den berühmten Blumenbach auf der Universität Göttingen, zu welchen Zwecke er von der hannoverschen Regierung Freitisch erhielt. Eine Aeußerung Blumenbach's, daß die Ungern wahrscheinlich von dem in chinesischen Annalen oft erwähnten Volke der Ugyuren [!] abstammten, soll ihn zu dem Entschlusse geführt haben, jenen angeblichen Urstamm der Magyaren und deren ursprüngliches Vaterland im Inneren Asiens aufzusuchen.”¹⁰⁹

¹⁰⁷NÉMETH i. m. 4. Nem oszthatjuk azonban egészen SZABÓ T. ATTILA megállapítását, hogy „Egy e tájbeli (1825) nyilatkozatából tudjuk, hogy ekkor [ti. 1819-ben] már az ujugur rokonság eszméjének rabjaként vette kezébe a vándorbotot.” (I. m. 592.) Nem volt rabja, nem volt föltétlen híve ennek az eszmének: Konstantinápoly arab kútfőit is új útbaigazítás reményében akarta fölkeresni, s ami lényegesebb: Odessza, Moszkva s Irkutszk irányában akart haladni, hogy az előtte is ismeretes finnugor rokonságról szintén közvetlen tapasztalatokat szerezzen. Az pedig elíráson alapuló tárgyi tévedés, hogy „Konstantinápolyba vezető útja után Egyiptomba: Alexandriába vagy Kairóba szándékozott menni török és arab nyelvtudásának fejlesztése, valamint az arab történeti források magyar őstörténeti vonatkozásainak tanulmányozása céljából.” (I. m. 592.) Ha a pestis nem állja útját Konstantinápolyban, soha nem megy Alexandriába, hanem folytatja útját Odessza s a Krím felé (nem utolsósorban Turkolly Sámuel levelének hatására). (Vö. DUKA i. m. 25–26.)

¹⁰⁸CSETRI i. m. 172.

¹⁰⁹Dr. CONSTANT v. WURZBACH: Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich. III. Wien, 1858.

Bizonyosra vehető, hogy Wurzbach forrása az előbb említett brassói német nyelvű lap közleménye lehetett, ahol ezt olvashatta a lexikonszerkesztő: „In den zwanziger Jahren studirte in Göttingen Alexander Csoma, aus Kőrös [!] in Siebenbürgen, und hörte unter Andern beim alten Blumenbach. Eine Aeußerung des Letzteren, daß die Ungarn wahrscheinlich von dem in chinesischen Annalen oft erwähntem Volke der Uiguren abstammten, soll ihn zu dem Entschlusse geführt haben, es zur Aufgabe seines Lebens zu machen, jenen angeblichen Urstamm der Magyaren und deren ursprüngliches Vaterland im Inneren Asien's aufzusuchen, und diesen Plan hat er unter Beschwerden, Mühseligkeiten und Entbehrungen aller Art mit unerschütterlicher Standhaftigkeit bis zum letzten Athemzuge verfolgt...“¹¹⁰ (Németh Gyula hivatkozása nyomán az a gyanú is fölmerülhetne, hogy a brassói hírlap vette adatait Wurzbachtól, mivel Németh az életrajzi lexikon megjelenését 1855-re teszi: a III. kötet azonban 1858-ban, két évvel a brassói közlemény után jelent meg!)

Hogyan honnan vette adatait a névtelen cikkíró? Gondolhatunk arra is, hogy Csoma valamelyik erdélyi (szász?) diáktársa volt, aki együtt tanult vele Göttingenben. Ilyen erdélyi szász diák nem egy akad Csoma évfolyamtársai között (pl. 1816-ban Gebauer, Gellner, Nirescher, Teutsch, Bartenstein, Wellmann stb.).¹¹¹

Van azonban egy érdekes másik forrásunk is, amely Csoma és Blumenbach kapcsolatára utal. A Ralston fordításában megjelent *Tibetan Tales* ismertetésében, amelynek előszavában a fordító a magyar tibetistáról is megemlékezik, többek között ezt olvassuk: „Bár Tibet nyelve is irodalma igen nagy helyet foglalt el Kőrösi Csoma idejéből és gondolataiból, életének főcélja mégis a magyar nemzet eredete, homályos kérdésének megoldása volt. Mohl Gyula szerint Blumenbach megjegyzése, hogy Ázsiában föl lehetne találni a magyarok ősi elődeinek eredeti hazáját, volt az ok, mely először fölhívta e tárgyra a fiatal magyar figyelmét, ki ez időben orvostant is tanult Göttingában.“¹¹²

A kutatók figyelmét – köztük Csetri Elekét is – mindeddig elkerülte ez az adat, pedig rendkívül fontos közléseket tartalmaz: az is érdekes és jellemző, hogy a nagy útjára készülő vándor orvostudományt hallgat, hogy bajba jutva segíthessen magán, ha netán valamilyen keleti betegség megtámadja; de még fontosabb a Blumenbachra vonatkozó utalás. Hogy ki volt ez a Mohl Gyula? Az ismertetést író György Aladár magyarítása.

A részlet ugyanis nem más, mint szó szerinti fordítás Ralston bevezetésének, amelyet A. Schiefner tibeti mesegyűjteménye elé írt. (Az angol nyelvű munka címe: *Tibetan tales. Derived from Indian Sources. Translated from the Tibetan of the Kahgyur by E. Anton von Schiefner. Done into English from the German, with an introduction by W. R. S. Ralston. M. A. London, 1882.*)

Az előszó XX. lapján a kiváló angol tibetológus ezt írja Csomáról emlékezve: „According to M. Jules Mohl, it was a remark of Blumenbach's about the possibility of discovering in Asia the original home of the prehistoric ancestors of the Magyars, which

¹¹⁰ I. h.

¹¹¹ Vö. CHOLNOKY i. m. 14–15.

¹¹² *Vasárnapi Ujság*, 1882. 24. sz. 378. A cikk címe: Egy angol tudós Kőrösi Csoma Sándorról. Angolból fordította: GYÖRGY ALADÁR. Csoma orvosi tanulmányairól Th. Pavie már jóval korábban megemlékezett: *Le Thibet et les études Thibétaines. Revue des Deux Mondes*. Paris. 1847. 1er Juillet–1er Livraison. 50 kk.

first turned the attention to the subject of the young Hungarian, who was then studying medicine at Göttingen.”

Forrását nem nevezi meg, de az legalább kiderül belőle, hogy a stuttgarti születésű Julius Mohlról (1800–1876), a kiváló német orientalistáról beszél, aki 1832 óta Párizsban élt, később mint a Société Asiatique elnöke, majd a perzsa nyelv professzora a Collège de France-on. Fő műve is az iranológiából való: a *Sahname*-t adta ki hét kötetben.

Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy Julius Mohl saját honfitársától, Heinrich Julius Klaproth-tól vette adatát, aki 1816-tól haláláig, 1835-ig Párizsban élt az ázsiai nyelvek professzoraként. Azt pedig tudjuk, hogy a magyar tudós Klaproth-tal levelezésben volt: Duka még látta Kalkuttában a német orientalistának Párizsban 1834. aug. 26-án kelt német nyelvű levelét, „melyben a tibeti könyvekért köszönetet mond, s közli véleményét a keleti tanulmányokra vonatkozólag”.¹¹³ (Örök veszteségünk, hogy Csoma érdemes életírója nem másolta le e levelet, mert a kis vasszekrény, amely a kalkuttai főitélőszék levéltárában a magyar kutató hagyatékát őrizte, hamarosan eltűnt: föltehetően selejtezés áldozata lett.)

Elképzelhető, hogy Csoma már korábban is írt levelet a német orientalistának, elmondva tervét s a Blumenbachtól kapott indítékokat, de az is lehet, hogy a szótárt és a nyelvtant kísérő levelében szolt erről. Klaproth-tól aztán átvehette Julius Mohl az adatokat. (Mindenesetre érdemes volna még kutatásokat folytatni Klaproth és Mohl hagyatékában.)

Julius Mohl tehát eddig figyelmen kívül hagyott fontos új adattal támogatta meg Csoma és a természettudós Blumenbach kapcsolatát, megerősítve, hogy Németh Gyula föltevése szerint valóban az ujjur (~ ugor) kérdés vonzotta a magyar tudóst Kelet-Turkesztánba, illetőleg Kína nyugati határvidékére.

S itt még egy adalékkal szolgálhatunk az ujjur ~ ugor kérdéshez.

Ezt az elméletet már itthon megismerhette Csoma Sándor. Fischer J. Eberhardt 1756-ban írt s 1770-ben kiadott *De origine Ungrorum* című munkájában a magyarokat finnugoroknak tartja ugyan, de szerinte valamikor Jugriából származtak, s mivel Jugria őslakói a jugurok, ujjurok (szerinte az ugor azonos az ujjural), tehát török nép, így a magyar nyelv török elemei az ősi jugra-török nyelv maradványai.¹¹⁴

E nézetek hatással voltak Kalmár Györgyre, Otrokocsi Fóris Ferencre éppúgy, mint Beregszászi Pálra.¹¹⁵ Műveikhez a székely diák már az enyedi könyvtárban is hozzájuthatott, s később Cserey Miklósnak a régi magyar történelemre vonatkozó páratlanul gazdag könyvgyűjteményében is.¹¹⁶

S az ujjur ~ jugar (yögur) kérdéshez¹¹⁷ még annyit, hogy a *jugar*-ok, akiknek földjére – „Lhasszától és Kahm tártománytól északkeletre Kína nyugati határán” – a magyar tudós el akart jutni, valóban a török nyelvű *ujjurok* egyik csoportját alkották. S igazat kell adnunk Ligeti Lajosnak, a kérdés kiváló szakértőjének, aki ezt írta: „A balszerencse nem engedte meg, hogy ide eljusson. Pedig ezt nem sajnálhatjuk eléggé. A

¹¹³ L. DUKA i. m. (magyar) 159.

¹¹⁴ L. BÁRCZI GÉZA: A magyar szókincs. Bp. 1951. 37.

¹¹⁵ L. Uo. 38.

¹¹⁶ Vö. Pásztortűz. 1942. 541–543. és JANCsó ELEMÉR: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest. 955. 376.

¹¹⁷ Vö. LIGETI LAJOS: A jugarok földje. *Magyar Nyelv*, XVII (1931). 300–314.

keresett rokon népet ugyan . . . nem találta volna meg, de a *jöğur* népről bizonyára olyan pontos, részletes tudósítással gazdagította volna Közép-Ázsiáról való ismereteinket, mint amilyenekkel mai napig sem rendelkezünk, s amilyenekre, úgy látszik, még sokáig várhatunk.”¹¹⁸

S az újabb kutatások fényében Róna Tas András hasonlóan vélekedett: „Tudjuk jól, hogy Körösi Csoma, miközben a magyarok őshazájára utaló adatokat kereste, talált egy nyomot, egy népnevet, a tibeti forrásokban, melyet jugarnak olvastak. Ennek a földnek felkeresésére indult utolsó útján, melyet azonban korai halála miatt nem járhatott végig. Ezt a »jugar földet« Ligeti Lajos szerint a kínai Szucsou vidékén kell keresni, ahol a régi belső-ázsiai török népnek, az újugurnak kései leszármazottai élnek. Körösi Csoma tehát kétségtelenül rossz nyomon járt, ha nem is olyan rossz nyomon, mint ezt közvetlen kortársai hitték. Csak nemrég az új tibeti felfedezések során derült ki, hogy Körösi Csoma még közelebb járt a magyarokról szóló honfoglalás előtti adatok felismerésében, mint ezt idáig hittük.

Nem messze Lhasától, a tibeti fővárostól, áll egy sírfelirat, mely egy tibeti király Krilde Szrongbcan emlékét örökíti meg, aki 764-től 817-ig élt, tehát jóval a honfoglalás előtt, abban az időben, mikor a magyarok még a kazár birodalom tagjai voltak. A kazár birodalomtól keletre ekkor egy másik török nép, az ujugur lakott. Ebben a régi tibeti sírfeliratban szó esik az ujugurokról is, arról a népről, melynek neve Körösi Csomát utolsó útjára elindította. Ha Csoma eljutott volna Lhaszáig, nem kétséges, hogy e felirat megtalálása után összegyűjtötte volna mindazt, amit a tibeti források az ujugurokról írtak. Ez mindmáig nem történt meg, s kutatójára vár még sok más belső-ázsiai nép is, melyről a korai és későbbi tibeti források írnak, ezek között van például a besenyő, a magyar honfoglalást megindító harcok egyik főszereplője és a kitaj, az első olyan nép, melyről biztosan tudjuk, hogy mongol nyelvű volt.”¹¹⁹

Amit itt még meg kell jegyeznünk Körösi Csoma Sándor céljáról, az az, hogy a mongol nyelv megtanulása s Mongóliába jutása is egyik legfőbb célja volt. Bizalmas orvos barátja, dr. Gerand erről ezt írta 1829 januárjában: „Had Mr. Csoma greater pecuniary resources, he would invite learned men from Teshi Lhunpo, Lassa, and with their assistance study the Mongol language, which he considers the key to Chinese literature. There are many valuable works in the libraries of those ancient cities which are likely never to become an acquisition to our knowledge but through the labours of such a genius as Mr. Csoma.”¹²⁰

Természetesen ez sem a végső cél lett volna: ő hazafelé igyekezett, amint utolsó évének tanúja, Schoefft Ágoston is pontosan följegyezte.¹²¹

Nyilvánvalóan nem ugyanarra akart hazajönni, mint amerre ment, hanem éppen most akarta útba ejteni Irkutszk, a Kaspi-tenger, a Krím és Odessza érintésével azokat a területeket, amelyektől annak idején Konstantinápolynál a pestis, majd Bokharánál a cári seregek híre eltérítette: azaz a turkesztáni ujugurokat, a volgai finnugor atyafiakat, Bas-kíriát s a Turkolly említette krími magyar lakta falvakat is most akarta fölkeresni.

¹¹⁸ LIGETI i. h. 314.

¹¹⁹ RÓNA TAS ANDRÁS: *Nomádok nyomában*. Bp., 1961. 59–61. l.

¹²⁰ DUKA i. m. 88.

¹²¹ L. DUKA i. m. 141.

Óriási vállalkozás: valóban a magyar romantika hőseihez, Jókai regényalakjaihoz méltó. Csakhogy amíg Barkó Pál hazatért a messze Ázsiából, hogy szellemi küzdőtársát a Duna partján eltemesse, Kőrösi Csoma friss sírjánál egyetlen honfitársa sem állhatott, később aztán annál többen: az egész nemzet.

A brassói „Blätter” irodalmi jártasságú cikkírója 1856-ban tévesen írta azt, hogy a tudós dardzsilingi kolostorban halt meg s Kalkuttában állítottak kis síremléket neki; de a shakespeare-i sorok megválasztásában, amelyeket a sírra szánt, nem tévedett: „und Du, lieber Leser, wirst ihm nicht die Grabschrift verweigern, welche Shakespare [!] dem Brutus gesetzt hat”.

Bizonyára Antonius végszavára gondolt, amely Vörösmarty fordításában így jellemzi a tragikusan is fölmagasodót:

Ez volt a legnemesbik római
Mindnyája közt; . . .
Szelíd volt élte, s úgy vegyültenek
Az elemek benne, hogy fölkelhete
A természet s világnak mondható:
„Ez férfi volt.”^{1 2 2}

^{1 2 2}Shakespeare-hez hasonló egy másik nagy angol költő, Robert Browning versét is alkalmazták a tudósra, akinek „A Grammarian’s Funeral” (Egy nyelvtudós temetése) című verse sorai – mint BAKTAY ERVIN írta – „meglepően illenek Csomára”.

Browning versét először Sir WILLIAM WILSON HUNTER alkalmazta először a magyar kutatóra A Pilgrim Scholar címmel írt nevezetes tanulmányában, a *The Pioneer Mail* 1885-i évfolyamában. Innen vándorolt tovább a Csoma-életrajzokba, míg kialakult az a téves legenda, hogy „a híres angol költő a dardzsilingi temetőben fogant versében írta, hogy Kőrösi a tudás legmagasabb csúcsára vágott”. (CSETRI 177.)

A valóságban Browning itáliai tartózkodása alatt, 1852–54 között írta a verset s a kritikai kiadás jegyzetírója szerint több reneszánsz tudós figurájából alkotta meg a költemény nyelvészhozsét. (L. WILLIAM CLYDE DE VANE: A Browning Handbook. New York, 1955. 270.)

Browning versére SZABÓ T. ATTILA is hivatkozik – ő is tévesen – eredetileg 1969-ben megjelent tanulmányában: „Már az enyedi tanulóéveket is jellemezte az ismeretszerzésnek az a csillapíthatatlan szomja, amely később is állandóan áthatja Csoma egész életét. Ilyen tekintetben a köznapok embertemegével való szembeállításban az angol költő, Robert Browning írja Kőrösi Csomával kapcsolatban később a dardzsilingi temetőben – egyebek között – e jellemző sorokat is:

Im, itt a legmagasabb csúcs!
A sokaság ott alatt él,
Mert ők tudnak ott élni;
De ez az ember nem élni akart, hanem tudni!”

(SZABÓ T. ATTILA i. m. 587–588.)

Újabbán fölmerült olyan gondolat is, hogy messze távolban nyugvó nagy tudósunk hamvait haza kellene hoznunk Nemzeti Panteonunkba. De mint „Fenn a helye!” című írásomban rámutattam (*Magyar Nemzet*, 1972. máj. 31. 8.), legméltóbb nyugvóhelye ott van a legmagasabb csúcokra néző hegyoldalban, amelyekről az egykori göttingeni diáktárs, Ungi Márton írta: „nagyszerű síremléket emelt ő neki maga a természet keze, az eget verdeső bércező Himmalayát, melynek tövében alussza a sír álmát; s nemzete élő oszlopot emelt szívében ő neki”. (L.: SZILÁGYI F.: Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra. *Magyar Nyelvőr* 1964. 268.)

MEGJEGYZÉSEK AZ INDAI KASZTRENDSZER TÁRSADALMI-POLITIKAI SZEREPÉRŐL

1. A kasztrendszer kialakulásáról és általános elterjedtségéről

A külvilág számára India fogalma a legrégibb időktől kezdve a kasztrendszerrel asszociálódott. Megaszthenész az i. e. III. században arról tudósított, hogy „nem lehet más kasztbelivel házasságot kötni, sem egyik foglalkozást vagy szakmát a másikra cserélni . . .”¹ Megaszthenész a kasztnak nevezett közösségek két olyan lényeges vonását vette észre, amely két évezreddel később is érvényben maradt a szubkontinensen. A XV. század utolsó éveiben Indiába érkező portugálok is azonnal szembe találták magukat a társadalmi tagozódás e sajátos formájával, és a kis, zárt, hierarchikusan tagolt egységeknek ők adták a kaszt elnevezést. A portugál „casta” (= szín, faj) elnevezés nem véletlen, nyilvánvalóan utal arra az összefüggésre, amely szerint az egyes kasztok között antropológiai, színbeli különbségek is előfordulnak. Garcia de Orta írta 1563-ban, hogy „senki sem változtathatja meg apja foglalkozását”, négy évvel később pedig a Goai Tanács úgy jellemezte a hindukat: „magasabb vagy alacsonyabb méltóságú külön álló fajokra vagy kasztokra (oszlának), egyetlen felsőbb kasztbeli sem ehet vagy ihat együtt egy alsóbb kasztbelivel.”²

India modern gazdasági, politikai és osztályviszonyainak megértése szempontjából nem érdektelen, hogy vajon az ezekkel oly szoros kapcsolatban álló kasztelkülönülés miben gyökerezik. Ilyesfajta különbségekről már az i. e. 1500–1200 körül keletkezett Rigveda is hírt ad, amikor a társadalom négy rendjét varnának, azaz színnek nevezi. A Mahábhárata a bráhmínokat a fehér, a ksatrijákat a vörös, a vaisjákat a sárga, a súdrákat a fekete színnel azonosítja. Ájának az első három varnát tekintik, míg a negyedik varnát a súdrák, a sötétbőrű, lapos orrú őslakosság képezi. Csak az első három varnához tartozók számítanak kétszer születettnek.

A kasztrendszer kialakulásának az árja hódítással való magyarázatát nemcsak a kérdés szakértőinek egy része,³ hanem, ami témánk szempontjából fontosabb, az indiai közvélemény nem jelentéktelen hányada is magáévá teszi. Risley a jelenlegi kasztok kialakulását a különböző varnákhöz tartozók vérkeveredéséből eredezteti, így módon az egyes kasztok a különböző színárnyalatoknak megfelelően jöttek létre. Az általa reprezentált iskola a létrejött kasztok legfontosabb jegyeinek egyikét, az endogámiát a hódító árjak vérük tisztaságának megőrzésére irányuló törekvéséből vezeti le.

Ghurye a kasztrendszert „az indo-árja kultúra bráhmíni gyermekének”⁴ nevezi, felhíva a figyelmet arra, hogy a hódítók varnái jelentős egyezést mutatnak a többi

¹ Idézi: GHURYE, G. S.: *Caste and Race in India*. Kegan Paul and Co. London, 1932.

² Idézi: HUTTON, J. H.: *Caste in India*. Cambridge, 1946. 42.

³ RISLEY, SIR H.: *The People of India*, 1891.

⁴ GHURYE, i. m. 155. Az indiai nevek és szavak magyaros átírásában nyújtott segítségért ezúton mond köszönetet a szerző Puskás Ildikónak.

indoeurópai (görög, iráni) társadalom tagozódásával. Az egyes kasztok azonosítása bizonyos külső fizikai megjelenési formákkal (bőrszín, koponyaalkat, testmagasság stb.) olyannyira általánossá vált, hogy a kasztrendszer modern tanulmányozói az amerikai fehér–néger viszonyra vonatkozó szociológiai eredményeket – bizonyos megszorításokkal – elképzelhető kiindulópontnak tekintik az indiai társadalom kasztstruktúrájának vizsgálatakor. Santokh Singh Anant írja könyvének bevezetőjében, hogy a kasztok közötti magatartásformák változásait felmérő tanulmányának eredményei „gyakorlati jelentőséggel bírnak a világ más részein jelentkező hasonló problémák szempontjából, mint amilyen például a néger-probléma az USA-ban és az indiánok problémája Kanadában”.⁵ A Dél-Afrikai Köztársaság viszonyait kitűnően ismerő liberális Ronald Segal, akit az apartheid elleni tevékenysége miatt űztek el hazájából, minduntalan hasonlóságot lát az alsóbb kasztok indiai hátrányos megkülönböztetése és kitaszítottága, valamint a dél-afrikai négereket sújtó szegregáció között.⁶

India árja meghódítása, az ott talált fejlett civilizáció (amelynek hordozói feltehetően a mai dravida népek ősei lehettek) elpusztítása több oldalról bizonyított történelmi folyamat. A kasztrendszer eredetének az árja invázióval való magyarázata azonban több szempontból nem kielégítő. Ez a teória ugyanis nem fordít elegendő figyelmet az árja varna és a jelenlegi kaszt közötti lényegi különbségre. Semmi bizonyíték nincs arra, hogy a varnák valaha is kasztként működtek volna, és ahogyan Hutton megfogalmazza: „a poszt-védikus tanítások a kasztrendszer igazolását keresve a legrégebbi védákban a varna természetét az általuk ismert kasztrendszer terminusai szerint interpretálták.”⁷ Még napjainkban is tanúi vagyunk egy folyamatnak – Srinivas „szanszkritizációnak” nevezi⁸ – amelynek egyik sajátossága, hogy az egyes kasztok a varna-modellnek megfelelő és számukra kedvező kategóriákkal igyekeznek azonosítani magukat. India lakossága több mint 3 ezer nagyobb kasztra tagozódik. Ha az összes egészen kis endogám közösséget számba vesszük, elképesztő atomizáltság tárul elénk. (Az 1891-es népszámlálási adatok csak az Egyesült Tartományokban 54 710 kasztról szólnak.)⁹ A lakosság többsége (főleg az alsóbb kasztbeliek) egyáltalán nem is tudja azonosítani magát valamely varnával. Az árja-elmélet mellőzi továbbá azoknak az archeológiai kutatásoknak az eredményeit, amelyek a mohendzsó-dáró-i és harappái kultúrák (i. e. 2500–1500) vizsgálataiból adódnak, így azokat az adatokat, amelyek a lakosság kasztszerű elkülönülésére vallanak.

A fenti megfontolások vezettek el ahhoz a feltevéshez, hogy a kasztrendszer gyökereit, legalább is részben, a pre-árja időszak indiai társadalmi viszonyaiban kell keresni.¹⁰

Ghurye a kasztnevek etimológiáját tanulmányozva arra a következtetésre jut, hogy a kasztok (pontosabban alkasztok) megkülönböztetése alapjául a következő faktorok szolgáltak: – területi elkülönülés, vegyes eredet, foglalkozásbeli különbség, egyik vagy

⁵ SANTOKH SINGH ANANT: *The Changing Concept of Caste in India*. Delhi, 1969. XIV.

⁶ SEGAL, R.: *The Crisis of India*. Bombay, 1971.

⁷ HUTTON, J. H.: i. m. 59.

⁸ SRINIVAS, M. N.: *Social Change in Modern India*. Delhi, 1972. 1–45.

⁹ ПЛЕШОВА, М. А.: *Штат Уттар Прадешь*. Москва, 1974. 35.

¹⁰ SLATTER, G.: *The Dravidan Element in Indian Culture*. 1924.

másik foglalkozás technikájában bizonyos különbözőség, vallási irányzatbeli különbség, szokások különbözősége, mellékes körülmények.¹¹

A kasztrendszer kialakulását nyilvánvalóan egy sor különböző, együttesen egyedül Indiában jelenlevő gazdasági, társadalmi, földrajzi, vallási és politikai tényező magyarázza.¹² Ezek közül a hódítással kapcsolatos faji előítéleteken kívül a legfontosabbak a következők:

1. a foglalkozások és szakmák örökletessé válása
2. a pollúciótól való félelem és az ezzel kapcsolatos vallási hiedelmek és társadalmi gyakorlat
3. a reinkarnációban való hit
4. az egyén előző élete által determinált születés (karma)
5. az eleve elrendelt sors, valamint az abból adódó kötelességek elfogadása (dharma)
6. a törzsi-nemzetségi jellegű közösségek nem teljes integrálódása egy nagyobb területiális munkamegosztásba.

A kasztrendszer India egyedülálló sajátossága. Bizonyos hasonló társadalmi képződmények ugyan léteztek a világ más részein (örökletes társadalmi munkamegosztás az ókori Egyiptomban, érinthetatlenség intézménye a XIX. sz. végéig Japánban stb.), de pontos megfelelőjét sehol sem találjuk.¹³ Indiában viszont még ma is olyannyira általános jelenség, hogy kisebb-nagyobb mértékben a városi értelmiségiek és a nem-hinduk között is megfigyelhető. A kaszttagozódás mind a muzulmán, mind a keresztény tanítások számára elfogadhatatlan volt. Mégis: egész Indiában megfigyelhető, hogy a muzulmánok és keresztények is endogám és hierarchikusan különböző csoportokra oszlanak. 700 éves muzulmán uralom után a mai Uttar Pradésban a muzulmán lakosságnak még az a része is, amely saját hagyományai szerint idegen eredetű, kasztszerű tagozódást mutat. A pathán, mogul, turkmen, küzülbas névvel jelölt közösségek semmiféle külön nemzeti-etnikai egységnek nem tekinthetők, a környező hindu lakosság egyszerűen kasztként azonosítja ezeket, és ezek tényleg sok tekintetben megfelelnek az elvárásnak. Az 1901-es összeírás 133 muzulmán kasztot jegyzett fel.¹⁴

Dél-India keresztényei között még a századforduló körül is általános volt az a gyakorlat, hogy a különböző kasztok tagjai a templomok fallal elválasztott külön részeiben vettek részt az istentiszteleten. Goában, négy évszázados, kompromisszumot alig ismerő portugál térítő tevékenység után a katolikusok ma is éppen úgy endogám kasztokra bomlanak, mint továbbra is hindu rokonaik.

2. A kaszt ereje

Ha a több mint háromezer nagyobb kasztnak csak fő sajátosságait vizsgáljuk, rendkívül összetett és látszólag rendszerezhetetlen kép tárul elénk. Nem véletlen, hogy a kaszt tudományos definiálása szerzőnként különbözik, többen meg sem kísérelnek túl-

¹¹ GHURYE, i. m. 85.

¹² Ezt a gondolatot a legalaposabban HUTTON fejtette ki. I. m. 158–166.

¹³ A pakisztáni, srilankai és a Bali-szigeti kasztrendszer nyilvánvalóan az indiai civilizáció részeként, illetve kisugárzásaként jött létre.

¹⁴ КУДРЯВЦЕВ, М. К.: *Община и каста в Хиндустане*. Москва, 1971. 222.

menni azon, hogy e fogalom legfontosabbnak gondolt tulajdonságait leírják. Az alábbiakban kizárólag azokkal a szokásokkal, szabályokkal, kötelezettségekkel és tilalmakkal foglalkozunk, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az egyes kasztok gazdasági-társadalmi státusával, alá- vagy fölérendeltségével.

A kaszt-pancsájakoknak (öt tagú tanácsok) – többek között – a következő kérdésekkel kellett foglalkozniuk:

1. más (alárendelt) kasztokkal való együttékezés tilalmának megszegése
2. adósságfizetési kötelezettség megtagadása
3. a foglalkozási szokások megszegése
4. a kaszt más tagja klientúrájának elragadása, az árak emelése vagy csökkentése
5. bráhmín inzultálása.¹⁵

Egykor sokan vitatkoztak azon, hogy a kasztrendszer társadalmi vagy vallási intézmény. Nyilvánvalóan mindkettő. A kasztrendszer lényegi része a hinduizmusnak; a hinduizmus pedig nem egyszerűen vallási tudatforma. Bouquet írja, hogy a hinduizmus „éppen annyira kultúra, mint vallás”,¹⁶ míg J. Nehru szerint lehetetlen azt eldönteni, hogy egyáltalán vallás-e, olyannyira sok, gyakran ellentétes vagy ellentmondó filozófiai gondolatot és gyakorlatot ölel fel.¹⁷ Aki hindunak születik, az hindu, amin az sem változtat, ha történetesen ateistának vallja magát. Valamennyi hindu tagja annak a kasztnak, amelybe beleszületett. A kaszthoz tartozás erejét roppant mértékben növeli az, hogy a hinduizmus gyakorlata és a kasztszokások összefonódnak. Nem kétséges: összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszanak az egyén életében, mint a jelenkori keresztény vallások. Az elválaszthatatlan vallási és kasztszabályok (hagyományok és előírások) kiterjednek az élet minden mozzanatára, pontosan megmondják, hogy kell viselkedni különféle szituációkban, különböző kasztokhoz tartozókkal szemben, mikor és mit kell enni, hogyan kell öltözködni, milyen jeleket és díszeket kell viselni, mikor és kivel kell a fiatalokat összeházasítani, milyen gyakran kell szexuális életet élni, milyen temetési formákat kell alkalmazni, kiket és milyen gyakran kell meglátogatni stb.

A hinduizmus és a kasztrendszer két egymást feltételező és erősítő jelenség. A hinduizmusnak hatalmas erőt ad ideológiai ellentmondásossága, a legprimitívebb hiedelmeknek és a kidolgozott filozófiai irányzatoknak az egymás mellett élése, amely lehetlenné, egyben feleslegessé teszi minden központilag irányított és szervezett papi hierarchia létezését. A kaszt mindmáig rokoni szövetség, végső menedék, klub, céh, szakszervezet, kereskedelmi társaság, politikai csoportosulás vagy akár bünszövetkezet. A mai gazdaságilag erős kasztok és kasztszövetségek saját szállodát és bankot tartanak fenn és továbbtanuló fiatal tagjaiknak ösztöndíjat nyújtanak.¹⁸

3. Kaszt és tulajdon

Az egyes kasztközösségeknek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye mindig is összefüggött tagjainak vagyoni helyzetével. Ezt a lényegi megfelelést nemcsak azért hangsúlyozzuk, mert nélküle a kaszt tényleges társadalmi-politikai funkcióját lehetetlen

¹⁵ GHURYE, i. m. 3–4.

¹⁶ BOUQUET, A. C.: *Hinduism*. London 1966. 15.

¹⁷ NEHRU, J.: *The Discovery of India*. The Signet Press. Calcutta, 1946. 52.

¹⁸ SRINIVAS, i. m. 116.

feltárni, hanem azért is, mert ez még az India iránt érdeklődő közvélemény előtt sem egyértelmű. Az indológusok többségének a gazdasági összefüggések iránti közönye nem csekély mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a kasztrendszernek a társadalom mindenkori osztályszerkezetével való kapcsolata homályban maradt.¹⁹

Figyelemre méltó, hogy a rituálisan magas kasztok szerte a prekoloniális Indiában olyan privilégiumokkal is rendelkeztek, amelyek gazdasági előnyökhöz juttatták őket. Bengálban a föld bérleti díjának nagysága gyakran a bérlő kaszthelyzetétől függött, a marátha területeken a konkani bráhmin hivatalnokok javai adókedvezményt élveztek és ugyanők gabonaszállításkor nem fizettek komppénzt.²⁰ A Mughal-birodalom nem muzulmán birtokosai és adóbérlői kizárólag a felsőbb kasztok tagjai közül (rádzsput, bráhmin thákur) kerültek ki. B. B. Misra a hindusztáni prekoloniális tulajdonviszonyokról megállapítja, hogy a falusi közösségekben különösen a bráhmin és a rádzsput befolyás volt erős, miután ők uralkodtak mint zamindárok Uttar Pradésban, és Bihar egyes részein, mint táluqdárok Bengálban, mint miraszdárok Délen, vagy mint inámdárok Nyugaton. „A többi foglalkozási csoport a falu uralkodó földbirtokos érdekeltségének alávetve dolgozott.”²¹

De maga a falu is éles belső társadalmi tagozódást mutatott. Az még semmit sem árul el a tényleges viszonyokról, ha kijelentjük, hogy a faluközösségek többnyire nem voltak tulajdonosai az általuk művelt földnek. A lakosság különböző csoportjai (kasztjai) nem egyformán voltak birtokosok; úgyis mondhatjuk, hogy a falu domináns kasztjai voltak a főbérlők, akiket az alsóbb kasztok kiszolgáltak. Esetenként szolgáltatásaik fejében parcellát kaptak művelésre. Ily módon a tulajdonképpeni földművelő és a zamindár közé gyakran a „bérlők” több rétege ékelődött.²²

A falu belső osztálydifferenciálódása régtől fogva azzal a sajátossággal bírt, hogy a falusi lakosságnak századok óta feltűnően magas aránya nem rendelkezett semmiféle földjoggal. Kudrjavcev számításai szerint az észak-indiai falvakban a föld nélküli lakosság aránya elérte a 25–30 százalékot, helyenként az 50 százalékot.²³ Az idézett szerző a földnélküliek kategóriáját főleg a nem-földműves kasztokkal azonosítja, abból kiindulva, hogy a nem-földművesek többsége a különböző szakmákat és mesterségeket űző kasztok (köztük az érinthetetlenek) tagjaiból állott. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez az állapot már nemzedékekkel azelőtt változni kezdett, ugyanis a takácsok, bőrösök és egyéb eredetileg iparúzó kasztok nagy tömegei nem találhattak megélhetést örökletes foglalkozásuk folytatásában. Így például a bőrfeldolgozó érinthetetlen csámarok többsége már régóta mezőgazdasági munkás vagy a létfenntartást alig biztosító parcella bérlője. D. Kumar szerint a föld nélküli munkások aránya Dél-India agrárnépségén belül már

¹⁹ Ez nem zárja ki, hogy kitűnő munkák szülessenek, mint a már idézett HUTTON, GHURYE vagy SRINIVAS művei. Mindezeket a szaktudomány nagyra értékeli, de a művelt közvéleménynek az indiai társadalomra vonatkozó felfogását nem tudták gyökeresen megváltoztatni.

²⁰ GHURYE, i. m. 15–16.

²¹ MISRA, B. B.: *The Indian Middle Classes. Their Growth in Modern Times*. London, 1961. 55.

²² MADDISON, A.: *Class Structure and Economic Growth. India and Pakistan since the Moghuls*. London, 1971. 46.

²³ КУДРЯВЦЕВ, М. К.: Концепция индийского феодализма в советской историографии. *Народы Азии и Африки* 1970/1. 82.

1800-ban 15% volt.²⁴ A hagyományos faluban olyan viszonylag kis létszámú kasztok lehettek uralkodók, amelyek egyrészt birtokolták a művelhető föld jelentékeny hányadát, másrészt viszont magas rituális pozíciót élveztek. Az indiai helyzet egyedisége éppen abban állt, hogy a tulajdonosok, bérlők, mezőgazdasági munkások, kézművesek és egyéb rétegek állandó és örökletes kasztcsoportokat alkottak.²⁵ Általában a földbirtokosok a magasabb, a bérlők és különösen a földnélküliek az alsóbb kasztokhoz tartoztak.²⁶

A földtulajdon vagy -birtok különbségek tehát igen régi időktől kezdve jellemzőek az indiai falura. Azonkívül a mezőgazdasági termelésnek nem a földterület az egyedüli feltétele, hanem — többek között — az ígás állatok, a raktárak és egyéb objektumok, amelyek viszont Indiában mindig is családok vagy egyének elidegeníthető, örökölhető magántulajdonát képezték.

A faluközösségi forma, amely a Godávari folyótól északra, tehát India nagy részén a brit gyarmatosítás előtti időkben fennállt és jelentős hagyományai mai is élnek, nem rejtheti el azt, hogy e közösséget egymástól alapvetően különböző anyagi és társadalmi helyzetű kasztok alkották.

Az indiai faluközösség az alsó és érinthetetlen kasztok kegyetlen és örökletes alávetettségén alapult. A különböző státusú csoportok egymáshoz való viszonyát az ún. dzsadzsmáni-rendszer Észak-India nagyobbik részén szigorúan szabályozta. E rendszer szerint a falu minden egyes kasztcsoportja hagyományosan kialakult, sok helyen írásban is lefektetett kötelezettségeket teljesít más kasztcsoportok számára. Ez a gyakorlatban egyes családok örökletes kapcsolatait (kölsönös kötelezettségeit) jelenti. A tiszta formájú — és lényegi — kétoldalú kapcsolatban az egyik partner az, akit kiszolgál, a dzsadzsmán, a másik, aki szolgál, a kamin.²⁷ A dzsadzsmánok általában a földbirtokos és rituálisan tiszta kasztokhoz tartozó családok. Ilyenek a rádzsputok, thákurok, dzsátok, gudzsarok, brahminok, ahirok stb. A kaminok közé általában az alsó és rituálisan nem tiszta kasztok tartoznak, mint a lohárok, kumhárok, kurmik, nájakok, telik, dhobik, csámarok stb. Figyelemre méltó, hogy a jómódú dzsát paraszt és a bráhmín pap viszonyában az előbbi számít dzsadzsmánnak.²⁸

A brit uralom és az általa bevezetett új földtulajdon-viszonyok a falu belső tagozódását lényegesen nem változtatták meg; az uralkodó kasztok gazdasági szerepe általában nem csökkent. Dél-Indiában (Bombayi és Madraszi Elnökségek) a rájativari szisztéma, amely elvileg általános kisparaszti tulajdont jelentett, valójában a falusi vezető kasztok számára biztosított földjogokat.

A brit uralom utolsó évtizedeiben az agrárnépesség polarizálódása meggyorsult. 1900-ban a mezőgazdasági keresők 12 százaléka volt föld nélküli mezőgazdasági munkás.²⁹ 1921–1922 között a földnélküli parasztság száma (eltartottak nélkül) 21,7 millióról 33,5 millióra nőtt. Ebben az időben 5 acre alatti birtokon gazdálkodott a birtokosok

²⁴ MADDISON, i. m. 46.

²⁵ SRINIVAS, i. m. 15.

²⁶ SRINIVAS, i. m. 42.

²⁷ India különböző részein más és más elnevezések ismertek.

²⁸ Bonyolítja a képletet, hogy a társadalmi és kaszthierarchia közepén elhelyezkedő kasztok a náluk alacsonyabb helyzetben lévőkkel való viszonyukban dzsadzsmánok, a magasabbakkal kaminok.

²⁹ BENDIX, R.: Nation-Building and Citizenship. New York, 1964. 254.

23 százalékára.³⁰ A harmincas években és még inkább a háború alatt a földnélküliek aránya tovább nőtt.

A függetlenséget közvetlenül megelőző időszakban a mintegy 50 milliós Egyesült Tartományokban az összes háztartás 85 százaléka kevesebb mint egyenként 5 acre földtulajdonnal rendelkezett, és a háztartások közel 40 százaléka 1 acre-nél kisebb parcellán gazdálkodott, ami az összes földterület 6 százalékát tette ki. A 25 acre-nél nagyobb birtokokon, azaz az összes föld 13 százalékán a gazdaságok 1 százaléka osztozott.³¹ A függetlenné válást követően (1953–54) készített országos felmérés szerint a 66 millió falusi háztartás közül 15 millió (az összes háztartás 22 százaléka) egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal és 25 százalékuknak acre-nél kevesebb művelhető területe volt, míg az összes háztartás 13 százalékának volt állandó tulajdonjoga az egész terület 65 százalékára.³²

Miután a földtulajdon megoszlásban éles különbségek mutatkoznak, fontos tudni azt, hogy a kaszttagozódás milyen mértékben felel meg a földtulajdon-kategóriának.

Bihárban, 1951-es adatok szerint³³ a bráhmín családok az állam összes családjának csupán 5,1 százalékát alkották, de a földtulajdonosok 81 százaléka közülük került ki. A bráhmín családok közel 72 százaléka volt földtulajdonos, de egyetlenegy sem tartozott a bérlők és a mezőgazdasági munkások csoportjához. Az alsóbb kasztokhoz tartozó családok az állam összes családjának 38,1 százalékát, a „bejegyzett” (a volt érinthetetlenek hivatalos neve) kasztokhoz tartozók az összes család 23,2 százalékát alkották, ugyanakkor a bérlőcsaládok 44 százaléka az alsó kasztok közül, 15,4 százaléka a bejegyzett kasztok közül került ki, míg a mezőgazdasági munkáscsaládok között a százalékarány 35,2, illetve 66,6.

Az Egyesült Tartományokban nagyobb birtokkal rendelkező zamindárok (zamindár, táluqdár = földtulajdonos) többségét hagyományosan a thákurok és rádzsputok alkották. Audhban a föld 50 százalékát tulajdonának mondható táluqdárok többsége rádzsput volt. Mind a rádzsputok, mint a thákurok a legfelsőbb kasztok közé tartoznak, magukat a ksatrija varnával azonosítják. A földbirtokosok következő jelentős csoportja bráhmínokból áll.

Az Uttar Pradés-i kasztok mai helyzetét vizsgálva Plesova arra a következtetésre jut, hogy a földbirtokos-elit kasztok „privilegizált kaszthelyezete az esetek többségében egybeesik magasabb gazdasági státusukkal”.³⁴ Ezek a kasztok alkotják a falusi felsőbb réteget és meghatározzák a falu politikai arculatát.

A nagy földbirtokos kasztok minden egyes indiai államban óriási gazdasági és politikai erőt jelentenek. A századfordulótól kezdve kasztszövetségek jöttek létre, amelyek az eddig egymástól csaknem hermetikusan elzárt ún. alkasztok között az egész adott nyelvterületen megteremtették az érintkezést és együttműködést. A főbb földbirtokos kasztok Ándhrában a reddi és a kamma, Bihárban a bhúmidár bráhmín és a rádzsput,

³⁰ DESAI, A. R.: *Social Background of Indian Nationalism*. Bombay, 1966. 54.

³¹ The United Provinces Zamindari Abolition Committee adatai, idézi MALAVIYA, H. D.: *Land Reforms in India*. Delhi, 1955. 107.

³² BENDIX, i. m. 64.

³³ All India Agricultural Enquiry. Rural Manpower and Occupational Structure. 55–57. (A közölt adatok a hindu lakosságra vonatkoznak.)

³⁴ ПЛЕШОВА, i. m. 36.

Maiszúrban a lingáját és az okkaliga, Rádzsasztánban a dzsát és a rádzsput, Madrászban a marátha, Nyugat-Bengálban a gadgop, Gudzsarában a patidar és a radzsput, Madrászban a vellala és kallar, Kerelában a nájar.

A jelentős földtulajdonos kasztok között Északon (Pandzsáb, Harijana, kisebb mértékben Uttar Pradés) egyetlen nagy létszámú „igazi” parasztkasztot találunk, a dzsátokat, akik nem tekintik magukat ksatrijának, de mindenképpen a kétszer születettek közé tartoznak. Figyelemre méltó, hogy azokban a körzetekben, ahol a dzsátoknak kiemelkedő gazdasági szerepük van és nagy tömegben élnek, a hierarchiában elfoglalt helyük magasnak számít. A kaszthierarchia ugyanis területenként változik, aminek egyedüli oka az lehet, hogy a kasztstátus hosszú távon a gazdasági pozícióknak megfelelően módosult. Pandzsáb több részében a földtulajdonos dzsátok a bráhmínokra mint szolgálókra tekintenek. Modhapur faluban (Uttar Pradés) jegyezték fel, hogy a generációkon keresztül földbirtokos thákurok nem hajlandók a bráhmínok magasabb pozícióját még rituális tekintetben sem elismerni, amit kifejez, hogy főtt ételt egyetlen bráhmintól sem fogadnak el saját gurujuk kivételével.³⁵

Természetesen a kasztstátus és a tulajdon közötti összefüggés az alsóbb kasztok és az egykori érinthetetlen kasztok esetében is érvényes. Az érinthetetlen kasztok tagjainak 35%-a föld nélküli mezőgazdasági munkás vagy kisparcellatulajdonos.

Az 1961-es census szerint 21,9 millió bejegyzett kasztbeli munkavállaló élt mezőgazdaságból, közülük 10,4 millió volt mezőgazdasági munkás.³⁶

A tulajdon nagysága és a kaszthierarchiában elfoglalt hely közötti pozitív összefüggést támasztják alá azoknak a felméréseknek az eredményei is, amelyek az egyes kasztok évi jövedelmeit vizsgálták.

Travankúrbán,³⁷ amely a függetlenség előtt az egyik legfejlettebb indiai állam volt, 1941-ben az évi jövedelmek kasztonként a következőképpen oszlottak meg:

Kaszt	Évi jövedelem-kategóriák rúpiában						
	60 alatt	61–120	121–180	181–300	301–480	481–840	840 fölött
Bráhmín	5,1	15,1	12,0	21,0	16,1	13,5	17,2
Nájar	18,3	33,6	18,3	15,4	7,9	4,1	2,4
Ezhava	23,5	42,0	18,0	10,4	3,2	1,3	0,8
Egyéb hindu	15,6	34,0	21,7	15,5	7,1	3,5	1,8
Hátrányos helyzetűek	27,6	45,5	15,3	8,1	1,9	0,5	1,1
Keresztény	18,1	38,3	18,8	13,7	5,6	3,2	1,8
Muzulmán	20,3	39,1	18,1	12,9	5,2	2,7	1,8
Összes kaszt	20,5	39,1	18,1	12,9	5,2	2,7	1,7

Forrás: Economic Survey of Travancore 1941³⁸

³⁵ SRINIVAS, i. m. 13.

³⁶ India. Reference Annual. 1971–72. Government of India. Delhi, 136.

³⁷ Travankúv 1949-ig fejedelemség, ma Kerala állam egyik alkotórésze.

³⁸ Idézi NAMBOOD'RIPAD, E. M. S.: The National Question in Kerala. Bombay, 1952. 104.

A fenti táblázat egyértelműen arra mutat, hogy Travankúrban a bráhminok privilegiált helyzete összhangban volt jövedelmeik nagyságával. Ugyanakkor a bráhminok több mint 50%-a Travankúrban (India más részein valószínűleg nagyobb hányaduk) igen nagy szegénységben élt. A táblázat értékelésekor ugyanis figyelembe kell venni azt, hogy 1941-ben az évi 300 rúpiás (havi 25 rúpia) családi jövedelem a hivatalosan megállapított létminimummal volt egyenlő. Pontosabban úgy fogalmazhatunk, hogy nem minden bráhmin volt jómódú, ám a jómódúak számottevő százaléka bráhmin volt. A létminimumot meghaladó jövedelemcsoportokban (táblázat utolsó két csoportja) a bráhminok 30,7%-a, a középsőnek számító kasztok (nájárok, muzulmánok, keresztények) 4–6%-a, az érinthetetlenek 1,6%-a tartozott.

Hasonló összefüggés állapítható meg a Travankúrral szomszédos Kocsin állam³⁹ falusi kasztközösségei jövedelmeinek vizsgálata során. (E vizsgálatok néhány évvel előbb zajlottak mint Travankúrban.) Így Csundal faluban a rituálisan legmagasabb és általánosan legelőkelőbbnek elismert nambúdirí bráhminok évi családi jövedelme 2887 rúpia, a középső kasztoké (kaszthindúk, muzulmánok, keresztények) 110–360 rúpia, az érinthetetleneké (paraják, pulaják) 95–112 rúpia volt.⁴⁰ Ugyanebben a faluban az egy főre eső tulajdonértékre vonatkozó adatok a jelzett összefüggéseket erősítik meg: a nambúdirí bráhminoké 94 179 rúpia, a kaszthinduké 525 rúpia, az érinthetetleneké 20–30 rúpia. Feltűnő, hogy a tulajdonérték szempontjából a volt érinthetetlen ezhavák, valamint a muzulmánok és a keresztények jelentős része az érinthetetlenekhez áll közelebb, mint a kaszthindukhoz. Ez az évi jövedelemkategóriához képest különbséget mutat, amit az magyaráz, hogy az ezhavák, a muzulmánok és a keresztények csak a századfordulótól kezdve kezdtek felemelkedni, kihasználva az új foglalkozások és a tanulás nyújtotta lehetőségeket.

Az indiai társadalom kasztmeghatározottságát a városokban, a termelés modern szektorát képviselő rétegekhez tartozók esetében sem lehet figyelmen kívül hagyni.

A hagyományos kereskedőkasztok számára szinte magától értetődő volt, hogy a kapitalista viszonyokhoz igen gyorsan alkalmazkodnak. A nagyiparosok, gyárosok és bankemberek szinte kivétel nélkül közülük kerültek ki. Az évszázados kereskedő-uzsorás gyakorlattal rendelkező párszik majdnem teljes egészükben városlakókká váltak, nemzedékek óta ismerői az angol nyelvnek, ezen keresztül a modern nyugati viszonyoknak, s jelentős hányaduk jutott a nagy és közepes vállalatok és bankházak tulajdonosai közé. Az indiai monopoltőke vezető képviselői között a bombayi párszikon kívül kiemelkedő pozíciókra tettek szert a gudzsarati és márvári kereskedőkasztok. E két közösség tagjai nemcsak a gazdasági élet kulcspozícióinak számottevő részét ragadták kezükbe, hanem befolyásuk érezhető volt a nemzeti mozgalomban is.

Dzsaváharlál Néhrú a harmincas években írta, hogy „az ipar, a kereskedelem, a bankélet, a biztosítótársaságok stb., vagyis mindazok a vállalkozások, amelyek indiaiak kezében vannak, Bombayben összpontosultak, ott alakult ki a vezérkar. Párszik, gudzsaratiak, márváriak játsszák a vezető szerepeket mindezekben a vállalkozásokban...”⁴¹ India első textilgyárát több mint 150 éve egy párszi alapította, és a textilgyárak többsége

³⁹ Fejedelemség 1949-ig, ma Kerala állam egyik alkotórésze.

⁴⁰ Economic Survey of Cochin. 1936. Idézi: NAMBOOD'RIPAD, i. m. 107.

⁴¹ NEHRU, J.: Discovery of India. 281.

mind a mai napig párszi és gudzsarati kereskedő kasztok tagjaié. Az indiai monopoltőke világszerte ismert képviselője a párszi Tata család, amely – többek között – a nehézipar tekintélyes hányadát is ellenőrzése alá vonta. Általános, hogy a tulajdonosok az összes jól fizetett állásba saját kasztbeliket vesznek fel. „Egész hivatalok, egy olyan városban, mint Bombay, amelyeket ún. felvilágosult emberek vezetnek, csak bizonyos kasztokból merítik munkaerő utánpótlásaikat, általában abból a kasztból, amelyhez a tulajdonos vagy a vezető üzlettárs tartozik” – írja Ghurye.⁴²

A jelzett összefüggéseket a napjainkban készült általános felmérések is igazolják. Általános a hindu kasztokat felső, középső, alsó és bejegyzett (volt érinthetetlen) csoportokra osztani; ez a klasszifikáció a kasztok hagyományos és egy meghatározott területen elfogadott hierarchiáján alapul. Ilyen irányú felméréseket 1958–59-ben végeztek az összindiai választásokkal kapcsolatban. Eszerint 1959-ben India egész lakosságának 7,9%-a tartozott a felsőbb kasztokhoz, 21,6%-a a középső kasztokhoz, 39%-a az alsó kasztokhoz és 17,4%-a a bejegyzett kasztokhoz. (Vagyis India összlakosságának 85,9%-a hindu.)⁴³ Míg a legfelsőbb kasztok tagjainak 24,4%-a a falvakban „mezőgazdasági vállalkozó” (ebbe a kategóriába azok a birtokosok tartoznak, akik piacra termelnek és többnyire bér munkásokat vagy cselédeket alkalmaznak), addig az alsó kasztok tagjainak 6,9%-a, a bejegyzett kasztok tagjainak 1,5%-a. A legfelső kasztok tagjainak pedig csak 1,6%-a mezőgazdasági munkás, míg a középső kasztok tagjainak 11,9%-a, az alsó kasztok tagjainak 16,9%-a, a bejegyzett kasztok tagjainak 36,2%-a.⁴⁴

Gordon, szovjet szociológus a fenti felmérés eredményére támaszkodva végzett számításokat az egyes társadalmi osztályok és rétegek kasztösszetételére vonatkozóan.⁴⁵ Megállapítása szerint a városi proletár és félproletár elemek 6%-a tartozott a felső, 19%-a a középső, 32%-a az alsó és 17%-a a bejegyzett kasztok tagjai közé. (A városi polgárság és értelmiség kaszttagozódására vonatkozó információit kevésbé tudjuk használni, ugyanis olyan kategóriákat alkalmaz, amelyek különböző minőségű társadalmi rétegeket együtt tüntetnek fel, egy csoportba kerülnek a városi intelligencia, a hivatalnokok és a szolgák.) A cselédek és a parasztság „proletár rétegei” kategóriájában a felső kasztok tagjainak 0,5%-a, a középső kasztok tagjainak 13%-a, az alsó kasztok tagjainak 38%-a, a bejegyzett kasztok tagjainak 39%-a tartozik.

A falusi és a városi adatok összevetése azt mutatja, hogy míg a falusi szegénység (agrárproletárok, részesbérlők, kisparcella-tulajdonosok) és a falu gazdagparaszt osztályai a hagyományos kaszthierarchiának megfelelnek, a városi proletariátusban valamennyi kasztcsoport számarányának megfelelően képviselteti magát. Ezt a megállapítást egyéb felmérések eredményei is igazolják. R. Lambert Púnában (Maharástra) öt gyárban végzett vizsgálatai szerint a munkaerő 15%-a volt bráhmin, 35,2%-a maratha, 8,5%-a középső kasztbeli, 6,8%-a falusi szolgáló kasztbeli, 16,8%-a hátrányos (backward) kasztbeli.⁴⁶

⁴² GHURYE, i. m. 228.

⁴³ National (Sample Survey. No. 14. Report on some characteristics of the economically active population. Delhi, 1959.) Idézi: ГОРДОН, Л. А.: Религиозно-кастовый состав населения Индии. (Опыт расчёта). In: Касты в Индии. Москва, 1965. 206.

⁴⁴ ГОРДОН, i. m. 209.

⁴⁵ ГОРДОН, i. m. 212.

Ez a megoszlás lényegében megfelel a púnai kasztösszetételnek. Más vizsgálatok is a felső kasztbeliek magas, számarányuknak megfelelő részvételét mutatják az ipari munkások körében.⁴⁷

A magasabb kasztoknak a modern gazdasági szférákban betöltött vezető szerepe mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a kolonializmus kezdeti időszakában társadalmi helyzetüknél és hagyományaiknál fogva közülük kerültek ki azok, akik leggyorsabban tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez. Ennek egyik mutatója az urbanizáció mértékében mutatkozó különbség a különböző státusú kasztcsoportok között. A felső kasztok egész India hindu lakosságának 7,9%-át teszik ki, de ez az arányszám a városokban 13,5%, sőt a legnagyobb városokban, mint Calcutta, Bombay, Delhi és Madrász 21%, míg a bejegyzett kasztok, amelyek a lakosság 17,4%-át alkotják, a városi lakosságnak 9,7%-át, a legnagyobb városokénak pedig csak 8%-át.⁴⁸ Az urbanizáció fokával összefüggésben a modern iskolázottság területén egészen a legutóbbi időkig egyes bráhmin és kisebb mértékben egyes kereskedő kasztok döntő fölényre tettek szert.

*

A falu osztálykülönbségeit a kasztrendszer mindenki számára nyilvánvaló módon hangsúlyozza. Elterő anyagi lehetőségeiket is kifejezve az egyes kasztok lakóházainak nagysága, típusa, elrendezése gyakran mutat jellegzetes különbségeket.

E tanulmány szerzője úgy tapasztalta, hogy Dél-Indiában a pulaják, paraják és egyéb nemrég még érinthetetlen kasztok a vagyonosabb kasztok által lakott falvaktól egy-két kilométer távolságban építették fel kunyhóikat, tehát látszólag külön települést alkotnak. Ám ezek a települések hiába rendelkeznek saját templommal, esetleg kúttal, mégis szerves részei a „fő” falunak. A paraják többsége a mudaliárok parcelláin mezőgazdasági munkásként vagy háztartásaikban cselédként dolgozik. Saját lábasjószággal elvéve rendelkeznek. A nyilvánvaló, teljes és évszázados (vagy évezredes?) hagyományok által szentesített gazdasági kiszolgáltatottság nemcsak társadalmi elkülönültséggel, hanem eltérhetetlen szálakkal megerősített együttéléssel járt együtt. A földbirtokos kasztoknak és az érinthetetleneknek ez a fajta szimbiózis az ezért is figyelmet érdemel Dél-Indiában, mivel itt nyomát sem találjuk az egész Hindusztnban a faluközösségi kapcsolatokat szabályozó dzsadzsmáni rendszernek. Az együttélés tényének elismerése az, hogy mind a mudaliárok, mint a paraják ugyanazon falu részének tekintik magukat, mind a két csoport számára természetes, hogy a falu önkormányzati szervének, a pancsájátának hatásköre mindkét településre kiterjed. Ahol valamilyen földosztás végbement, a volt érinthetetleneket ebből általában kirekesztették. Ezt a vezető kasztok, amelyek politikailag is sokkal tudatosabbak és szervezettebbek voltak, könnyűszerrel megtehették, hiszen a felosztható terület saját, törvény által elismert igényeiket is alig elégítette ki. A nem-kaszt-hinduk gazdasági helyzete a mezőgazdaságban tehát nem változott az utóbbi években.

⁴⁶ LAMBERT, R. D.: *Workers, Factories and Social Change in India*. Princeton, 1963. 34–36.

⁴⁷ MYERS, C. A.: *Industrial Relations in India*. Bombay, 1960.

⁴⁸ ТОРДОН, i. m. 206.

Pandzsábben, Harijanában, Uttar Pradésben úgy tűnik, az az általános, hogy a rituálisan magasabb (tisztá) és vagyonos kasztok, valamint a tisztátalan, vagyontalan kasztok tagjai azonos településen laknak. Házaik azonban soha sem téveszthetők össze, nemcsak az anyagi különbségek szűrnak szemet, hanem az is, hogy az egyes kasztok tagjai egy tömbben élnek. (A különböző vallásközösségekhez tartozók – hinduk és muzulmánok – ugyancsak egymástól elkülönült negyedekben élnek.)

4. Kasztrendszer és társadalmi mobilitás a hagyományos Indiában

A kaszt modern társadalmi és politikai szerepének megértése szempontjából elengedhetetlen, hogy szóljunk a kaszt változásra, alkalmazkodásra való ősi képességéről. A kasztokat még a tudományos felfogás is az utóbbi évekig általában fejlődésképtelen kövületnek ismerte, amelyek az elmúlt évezredek során vajmi keveset változtak és fő sajátosságukat statikus voltuk adta. Valóban, több lényegi mai vonásuk meghökkentően hasonlít a Megaszthenész által leírt kasztokéhoz. De ez nem a teljes kép. M. N. Srinivas, a kaszt modern társadalmi funkcióinak egyik legismertebb és elismertebb tanulmányozója, igen széles történelmi anyagon azt mutatja ki, hogy a hindu társadalomnak ősidőktől kezdve sajátja volt a kasztok dinamizmusa, státusuk emelkedése és süllyedése. Véleménye szerint határozott különbséget kell tenni a kasztok strukturális állandósága és pozicionális változásai között.⁴⁹ Ha elfogadjuk kiinduló tézisként azt, hogy a nagy állandóságot mutató kasztstruktúra nem egy teljesen statikus társadalomnak volt az immanens megfelelője, hanem a kasztrendszer mindig is a változó körülményekhez való alkalmazkodó képességének köszönhetette fennmaradását, akkor a jelenkorban vagy a közeljövőben nem szabad élő anakronizmusnak tekinteni, amelynek jelentősége, szerepe a gazdaság és a társadalom modernizációjának mértékében csaknem automatikusan csökken.

A kasztoknak a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye a hagyományos Indiában is folytonosan változott:

1. A kaszt sohasem volt csak vallási intézmény. A prekolonális Indiában egy-egy terület világi uralkodójának döntő szava volt az összes lényeges kasztkérdésben. Az uralkodók határoztak minden vitatott kérdéstről, így a kasztoknak a területi hierarchiában elfoglalt helyéről, a kasztok felemelkedéséről vagy lesüllyedéséről és jóváhagyták a kasztpancsájakat döntéseit. Néhány példa: A XIV. században az észak-bihári uralkodó Kara Szingh Déva állapította meg az egyik bráhmin alkaszt szekcióinak egymáshoz való alá-fölé rendeltségi viszonyát, és előírta közösségi szabályait. Több feljegyzést ismerünk arról, hogy az uralkodó (vagy zamindár) egész kasztokat vagy egyes személyeket szolgálataikért vagy bizonyos pénzösszegért magasabb státusba emelt. Így a Kalikati zamorin (uralkodó) az alsó kasztbeli cserumanokat a kétszerszületett nájárok közé sorolta, így fejezve nekik ki háláját a portugálok ellen nyújtott segítségükért. A politikai hatalom végső szava a kasztkérdésekben olyannyira általános és természetes volt, hogy a hindusztáni hindu

⁴⁹SRINIVAS: *Social Change in Modern India*. Delhi, 1972.

uralom megdöntése után a muzulmán uralkodók, majd egy ideig a brit Kelet-Indiai Társaság megbízottai is gyakorolták a kasztügyek feletti döntés jogát.⁵⁰ A kocsini maharádzsa egészen az állam megszűnéséig, vagyis 1948-ig gyakorolta azt a hagyományos jogát, hogy személyeket egyik kasztból a másikba emeljen, és a kasztkiközösítések esetén szükség volt végső beleegyezésére. Nepálban a bíróságok a legutóbbi időkig foglalkoztak kasztügyekkel. Hogy a kasztügyek végeredményben a politikai hatalom hatáskörébe tartoztak, ez nyilvánvaló abból is, hogy India keleti részén még a nagy földbirtokosok is beleszólhattak tisztán kasztügyekbe.

2. A nem hindu törzsek és népek asszimilációja több évezredes folyamat, ma sem zárult le. E közösségek gazdasági és katonai ereje, lélekszáma döntötte el, hogy az adott terület kaszthierarchiáján belül milyen helyet foglaltak el. Az erősebb törzsek vezető nemzetségei többnyire ksatrija státust szereztek. A jelenlegi kasztok tekintélyes része bizonyíthatóan törzsi eredetű. Egyes törzsek esetében napjainkban figyelhető meg ez a folyamat, hogy kaszttá alakulnak át. Több kaszt hagyományai őrzik etnikai-törzsi eredetüket, így pl. a rádzsputok, dzsátok és gudzsárok egy része hun eredetűnek tartja magát, és ezt a történészek nem cáfolják.

3. A középkori és újkori hindu uralkodó dinasztiák tekintélyes hányada a számbelileg is jelentékeny földműves súdra kasztokból emelkedett ki. Ilyen volt a bengáli Pále dinasztia vagy a híres marátha királyi ház.⁵² A bráhmin papság rendszerint az uralkodó dinasztiák vagy a politikailag domináns kasztok ksatrija (rádzsput) eredetét igazolta.

4. Az alávetett kasztok végig az indiai történelem folyamán állandó harcot folytattak felemelkedésükért. Ghurye nagy bizonyító anyagon mutatta ki, hogy a ksatriják bráhmin-ellenes törekvéseinek eredményét is láthatjuk az olyan vallási reformmozgalmakban, mint a dzsainizmus és a buddhizmus.⁵³ Ehhez hozzátehetjük, hogy minden egyes indiai vallási reformmozgalom kasztrendszerellenes volt, beleértve a lingájitizmust és a szikhizmust. Figyelmünket ezúttal nem arra fordítjuk, hogy a lingájit szekta maga is kaszttá vált, magán a szikh közösségen belül pedig szintén kasztokat találunk, hanem arra, hogy akár az egyik, akár a másik vallási irányzathoz való csatlakozás a társadalmi felemelkedés jegyében történt.

5. Nem elhanyagolható az indiai történelem során az egyes kasztok migrációja, hiszen a kaszthierarchia csak regionálisan volt érvényes, tehát egy merőben új területen valamely kasztközösség jelentkezése az ottani kaszthierarchiában új helyzet elfoglalását tette szükségessé és lehetővé. A társadalmi felemelkedésért folytatott hagyományos jellegű harc, amely az egész kasztközösség és ezen keresztül az egyén státusának javítására szolgál, nem szűnt meg a brit uralom utolsó évtizedében sem. Szemléltetően bizonyítják ezt az 1911-ben, 1921-ben és 1931-ben tartott népszámlálások eredményei. Ezeknek a népszámlálásoknak az adataiból fény derül a kaszttátus igen nagy labilitására, sok alsóbb kaszt ugyanis az évek múlásával a kaszthierarchiában egyre magasabb pozíciót igényelt magának. Az alacsony származású, többnyire földműves súdrák, csakúgy mint az

⁵⁰ HUTTON, i. m. 82–84.

⁵¹ The Oxford History of India. 38.

⁵² PANIKKAR, K. M.: Hindu Society at Cross Roads. Bombay, 1955. 9.

⁵³ GHURYE, i. m. 70–74.

érinthesetlenség és a társadalom legalsóbb rétegének számító törzsi lakosság előszeretettel sorolta magát a kereskedői (vaisja), a katonai (ksatrija) és a papi (bráhmin) kasztokhoz.⁵⁴

5. A kasztizmus erősödése a brit uralom alatt

A brit uralom alaposan felforgatta a hagyományos indiai gazdaságot és társadalmat; felszámolta a hagyományos vezető rétegeket, vagy – ami általánosabb volt –, jelentősen korlátozta politikai szerepüket. A gyarmatosítás kezdetétől fogva lényeges változások mentek keresztül a földbirtokviszonyok, majd a múlt század végétől fokozatosan nőtt a tőkés ipar jelentősége. A hosszú ideig, helyenként 200 évig megszakítás nélkül működő brit adminisztráció természetesen nem maradt hatástalan a kasztok működésére sem. A

⁵⁴ Néhány érinthesetlen kaszt státusigényeinek változásai két évtized alatt:

Kaszt neve	Foglalkozás	1911-es igény	1921-es igény	1931-es igény
1. Kamar	patkolókovács		Ksatrija	Bráhmin
2. Szónár	aranyműves	Ksatrija Rádzsput	Ksatrija Rádzsput	Bráhmin-Vaisja
3. Szútradár	ács	Vaisja	Vaisja	Bráhmin
4. Nai	borbély		Thákur	Bráhmin
5. Napit	borbély	Ksatrija	Baidja	Bráhmin
6. Ravani Kahar	vízfordó		Vaisja	Ksatrija
7. Mucsi	cipész		Baidja Risi	Ksatrija
8. Csámar	bélfeldolgozó		Baidja Risi	Ksatrija
9. Bhátt	zenész	Brahma Bhatt	Brahma Bhatt	Brahma Bhatt-Bráhmin
10. Császi Kaibartta	halász	Mahisja	Mahisja	Mahisja Ksatrija
11. Khatrri	kereskedő		Ksatrija	Vaisja
12. Téli	olajnyomó	Ráthor Téli		Ráthoré-Vaisja

Összeállította: SRINIVAS i. m. 97.

Az 1931-es népszámlálás alkalmából bejelentett kasztigények száma egyes tartományokban (muzulmán kasztok nélkül)

Hagyományos státus	Bráhmin			Ksatrija			Vaisja			Új név		
	S	É	T	S	É	T	S	É	T	S	É	T
1. Egyesült tartományok	13	1	1	25	11	1	6	3	—	8	5	—
2. Bengál, Sikkim	6	1	—	12	6	1	3	2	1	2	6	—
3. Bihár Orisza	7	—	—	4	3	1	—	—	—	2	—	1
4. Központi tartományok	5	—	—	7	6	2	—	—	—	—	2	1
Összesen	31	2	1	49	26	5	9	5	1	22	13	2

Magyarázat: S = Súdra, É = érinthesetlen, T = Törzsi

Összeállította: SRINIVAS i. m. 99.

gyarmati közigazgatás és igazságszolgáltatási rendszer kiépítése csökkentette a kasztok hagyományos hatáskörét. Tiltották az olyan szokások gyakorlását, mint az özvegyek elégetése vagy a templomi prostitúció. Az 1857–58-as szípoj-felkelés után azonban a brit „modernizációs” gyarmatpolitika megtört, néhány évtizeddel később, a századforduló körül pedig a nemzeti mozgalom megjelenése és erősödése egyenesen arra ösztönözte a hatóságokat, hogy a társadalom konzervatív csoportjaiban és intézményeiben keressenek szövetségeket. Ez oda vezetett, hogy a kasztrendszer és a kasztszellem, élvezve a politikai vezetés támogatását, a múlt század második felétől kezdve általában nem veszített jelentőségéből, ellenkezőleg, inkább a kasztizmus erősödéséről indokolt beszélni.

James Kerr, a kalkuttai Hindu College igazgatója már 1865-ben így fogalmazott: „Kétséges, hogy a kaszt létezése uralmunk fenntartását illetően egészében kedvezőtlen. Sőt kedvezőnek tekinthető, feltéve, ha körültekintéssel és türelemmel cselekszünk. A kaszt szelleme szemben áll a nemzeti szövetséggel.”⁵

A XIX. század második felétől csak azokat a kasztjogokat és kasztszokásokat nyirbálták meg, vagy számolták fel, amelyek a közigazgatás működését gátolták, vagy pedig nyilvánvalóan ellenkeztek az európai civilizáció hagyányaival.

A kasztkohézió egyik legfontosabb eleme a kaszton belüli házasságkötés. Jóllehet, ez a gyakorlat a XIX. század második felében vallott összes demokratikus elvet alapjában sérítette, egészen 1923-ig nem volt törvényes lehetőség különböző kasztokhoz tartozók házasságkötésére, hacsak nem mondtak le vallási hovatartozásukról. A legembertelenebb kaszt megkülönböztetések tartották magukat az oktatási intézmények többségében. Az érinthetetlen gyermekek vidéken nem léphettek az osztályterembe, hanem az ajtó előtt, vagy a verandán jelöltek ki számukra helyet. Szintén csak 1923-ban jelent meg a bombayi tartományi kormánynak az a rendelete, amelynek értelmében megvonták az anyagi támogatást azoktól az iskoláktól, amelyek elutasítják „az elnyomott osztályok” (depressed classes) gyermekeit. A Madrási Törvényhozó Tanács 1925-ben hozott olyan törvényt, amely mindenki számára hozzáférhetővé nyilvánította a közutakat, utcákat, kutakat, víztárolókat és egyéb közérdekű helyeket. A húszas éveknek ezek a progresszív intézkedései jelentős mértékben a nemzeti mozgalom (részben Gándhí kezdeményezésére) nyomására születtek meg.

A gyarmati hatóságok egyáltalán nem mondtak le a kasztizmus fenntartásának, sőt erősítésének politikájáról. Ennek a politikának egyik igen fontos eszköze volt a kaszt-hovatartozást feltüntető népszámlálás. Az első cenzust 1867–1871 között tartották, és már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a hatóságok által megkövetelt várna-azonosítás óriási feszültséget teremt az egész országban. Az 1901-es népszámlálás még tovább ment: célja volt megállapítani az egyes kasztoknak a helyi hierarchiában elfoglalt helyét, vagyis a kasztok közötti rangsort és minden egyes kasztvama megfelelését. Bebizonyosodott, hogy az 1901-es népszámlálás jeladás volt a kaszt-összeütközésekre. A különböző kasztok elkeseredett harcot indítottak a kívánt varnába való besorolásért, s ezzel együtt más kasztok hasonló igényeinek elutasításáért.

Az egymáshoz közelálló kasztok szövetségeket (szabhá) kezdtek létrehozni, hogy érdekeiket nagyobb erővel tudják képviselni. Az erős kasztok és kasztszövetségek saját

⁵ Idézi: GHURYE i. m. 176.

oktatási és kulturális egyesületeket, klubokat alakítottak és szállodákat építettek. A kaszttudat észrevehetően megerősödött, a kasztsovinizmus olyan területekre is behatolt, ahol korábban nem létezett. Ez az újfajta kasztizmus már a társadalom modern intézményeivel is kapcsolatba került. A kasztok közötti erőteljes rivalizálás talaján a politikai élet első számú kérdései közé kezdett tartozni, hogy egyes kasztok milyen arányban képviselik magukat a hivatalnoki karban, az oktatási intézményekben vagy a Nemzeti Kongresszus Párt vezető testületeiben.

A nemzeti mozgalom képviselői joggal tulajdonítottak a brit politikának az indiai társadalom megosztására irányuló törekvéseket. Ezt a meggyőződésüket az is alátámasztotta, hogy 1911-től hivatalosan az érinthetetleneket nem tekintették hinduknak és a muzulmánok és keresztények között nem tüntették fel a kasztkülönbségeket.⁵⁶

A forradalmi mozgalomnak a nyugati műveltségükkel és ezenbelül a bráhmínokkal való azonosítása állandó eleme volt az indiai angol politikai gondolkodásnak. A nemzeti törekvésekkel szembeni brutális megtorlásokat lehetővé tevő 1919-es Rowlett-törvényt megelőző jelentés szerint a „bombayi forradalmi összeesküvés” „tisztán bráhmín” és a bráhmínok másutt is nagy szerepet játszottak a „forradalmi bűn” elősegítésében és kivitelezésében.

Valóban a bráhmínok és általában a felső kasztokhoz tartozók különlegesen nagy szerepet játszottak a nemzeti mozgalom irányításában. A brit adminisztráció igyekezett kihasználni azt, hogy a bráhmínok számottevő része az egész szubkontinensen évszázadok óta a társadalom felső kizsákmányoló és elnyomó rétegeihez tartozott és a Nemzeti Kongresszus megosztása érdekében határozottan támogatta a dél-indiai (madrászi) bráhmínellenes mozgalmat.

6. A kasztizmus ellen ható tényezők

A mai India progresszív társadalmi erői igen aktív, bár gyakran ellentmondásos harcot folytatnak a kasztizmus megnyilvánulásai ellen. A kasztizmus negatívumai közismertek: gyökere a társadalom atomizáltságának, akadálya a nemzetté válás folyamatának és ellene hat az osztályérdek felismerésének.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül azokat a gazdasági-társadalmi változásokat soroljuk fel, amelyek leginkább hatnak a kasztizmusnak és magának a kasztrendszernek a gyengítése irányába. A társadalom és a gazdaság modernizációja a független Indiában nemcsak folytatódott, hanem üteme gyorsult is. E fejlődés sajátossága viszont abban áll, hogy az új társadalmi osztályok és rétegek nem léptek a kasztok helyébe, hanem inkább a kasztok lettek ezek alkotórészeivé. Az utóbbi évtizedek – napjaink – változásainak fő faktorait, eredményeit és irányait a következőkben foglaljuk össze:

1. A független India alkotmányának elvei és céljai hangsúlyozottan mindenfajta kaszt-megkülönböztetés ellen irányulnak. Az állampolgári egyenlőség kimondása és érvényesítésének kísérletei ellene hatnak a kasztizmus megnyilvánulásainak.

⁵⁶ NATARAJAN, S.: A Century of Social Reform in India. Bombay, 1954. 118–119.

2. Az államhatalom biztosítja azoknak a még friss jogoknak az érvényesítését, amely lehetővé teszi az egykori érinthetetleneknek a templomok, az utak és kutak használatát. E sorok írója látott olyan iskolákat, ahol az osztályteremben egymás mellett ültek a kaszthinduk és a bejegyzett kasztok gyermekei. A hátrányos helyzetű és bejegyzett kasztok és törzsek számára fenntartott helyek vannak az oktatási intézményekben, a közszolgáltatban és a hadseregben.

3. Az új, korszerű világi oktatás terjedése (főleg a városokban) – egyéb tényezők mellett – aláassa a hinduizmus és a kasztrendszer alapjait jelentő hiedelmek és előítéletek egész sorát. Az alábbiakban két időszerű felmérésnek az eredményét közöljük. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy az iskolázottság és az urbanizáltság foka, valamint a kasztrendszerrel kapcsolatos liberális magatartás között pozitív összefüggés található. Kitűnik továbbá, hogy a kasztrendszert a bráhminok és a földművelő súdrák fogadják el legnagyobb arányban, míg az érinthetetlenek (ők Gándhí szóhasználatával „haridzsan”-ként szerepelnek) a várakozásnak megfelelően többségükben elutasítják. Arra a kérdésre, hogy a kasztrendszer kielégítő, tűrhető vagy tűrhetetlen, a következő válaszokat adták:^{5 7}

Csoport	Válasz	Kielégítő %	Tűrhető %	Tűrhetetlen %	Nincs válasz %
	Válaszadók száma				
Egész csoport	749	42,1	16,6	39,7	1,7
<i>Településtípus szerint</i>					
1. Városi	371	30,5	17,0	51,3	1,6
2. Falusi	374	54,0	15,8	28,6	1,6
<i>Kasztokként</i>					
1. Bráhmin	140	47,1	20,0	31,4	1,4
2. Ksatrija	115	40,0	18,3	38,3	3,5
3. Vaisja	209	46,9	21,0	31,6	0,5
4. Súdra	113	55,8	14,2	27,4	2,7
5. Haridzsan	168	24,4	7,7	66,7	1,2
<i>Műveltségi szint szerint</i>					
1. Analfabéta	121	69,4	8,3	20,7	1,7
2. Elemi iskolai végzettség	235	51,1	15,7	31,9	1,3
3. Főiskolai végzettség	95	27,4	20,0	51,6	1,1
4. Egyetemi végzettség	51	17,6	23,5	56,9	2,0

4. Olyan állások válnak mind nagyobb számban hozzáférhetővé, amelyek a kaszttól független megélhetést biztosítanak. A kaszthoz tartozás mindeddig a nagycsaládon keresztül történt; manapság a fiatal házások között Indiában éppen úgy észlelhető a külön (kis) családi életforma utáni vágy, mint Európában. Ezt a törekvést a városi lakások kicsiny mérete is elősegíti.

^{5 7}SANTOKH SINGH ANANT, i. m. 53.

5. A nők fokozott munkavállalása feltétlenül gyengíti a kaszthagyományokat. Mind-
eddig a házastársak kiválasztása a szülők feladata volt. Márpedig a szülők gyermekeinek
saját kasztbelit keresnek.⁵⁸

Előremutató jelenség, hogy a gyermekházasság (14 éven aluliakról van szó) városok-
ban már elég ritka.⁵⁹

6. A gyárakban, üzemekben, hivatalokban és az üzleti életben a nem azonos
kasztbeliek szükségszerűen folyamatos érintkezésbe kerülnek. Urbanizált életformájuk a
kasztzabályok jelentős részének betartását nem teszi lehetővé. A pollúcióval kapcsolatos
előítéleteket sem betartani, sem ellenőrizni nem lehet. Az éttermekben sokan tiltott
ételeket fogyasztanak, alkoholtartalmú italokat isznak, és olyanokkal ülnek egy asztalhoz,
akiknek kaszthovatartozásukról fogalmuk sincs. Ez persze még nem jelenti azt, hogy a
modern szektorban dolgozók számára a kasztnak nincs jelentősége. Egy hivatalnok
mondja: „Amikor a hivatalba megyek, felveszem az ingemet és leveszem a kasztomat;
amikor hazamegyek levetem az ingemet és felveszem a kasztomat.”⁶⁰ Santokh Singh
Anant szociológus vizsgálatai szerint a hindusztáni városi lakosság több mint 30%-a, a
falusi lakosság közle 55%-a beismerte, hogy ha ismeretlennel találkozik, szeretné meg-
tudni kaszthovatartozását.⁶¹ Ez a konzervatív magatartás nemcsak a bráhmin válasz-
adókra vonatkozik (több mint 52%-uk igennel válaszolt), ami legmagasabb rituális pozí-
ciójuk hagyományaival magyarázható, hanem a kasztmeggkülönböztetés által sújtott hari-
dzsanokra is. Több mint 38%-uk válaszolt igennel. A konzervativizmus és az alacsony
kulturális színvonal közötti egyenes arányosságot egyébként mindenfajta felmérés egy-
értelműen kimutatta. A fenti kérdésre az írástudatlanok több mint 56%-a, a tudományos
fokozattal rendelkezőknek viszont kevesebb mint 20%-a felelt igennel.⁶²

⁵⁸Íme néhány házassághirdetés: „23 éves, jólszituált, világos bőrű, diplomás dél-indiai bráhmin
lány számára megfelelő házastársat keresnek. Leveleket horoszkóppal 202 290-es fiók-számra.” (The
Times of India. May 20. 1973.) – „31 éves, 160 cm magas, gudzsarati rádzsput lány számára, aki
tanult, elegáns, jó külsejű, kulturált, megfelelő házastársat keresnek. Fiókszám: 20 188.” (The Times of
India. May 20. 1973.) – „24 éves, jóképű, jogász, kájasztha vőlegény számára (igen magas rangú
központi kormánytisztviselő fia) igazán szép, fehérbőrű menyasszonyt keresnek. Nagy, részletes levelet
9783-as fiókszámra.” (The Sunday Statesman. June 17. 1973.) – „Elegáns, jóképű, 28 éves orvos
számára keresnek különösen csinos, világosbőrű, magas és művelt, jó családból való bengáli vaidja
menyasszonyt. A vőlegény neves család sarja, december végén menyasszonyával Angliába utazik.
Postafiók: 3649. (The Sunday Statesman. May 27. 1973.) Ehhez hozzá kell tenni, hogy a hirdető
angolul beszélő „középosztálybeliek”, akik hasonlóak választást várják. Az „előre elrendezett házas-
ságok” szisztémája azon alapul, hogy a nők saját egzisztenciával nem rendelkeznek. Igen lassúnak tűnik
az előrehaladás. Beszéltem olyan értelmiségi nőkkel, akik arra a kérdésre, hogy hajlandók-e elfogadni
házastársul, akik szüleik választanak, úgy válaszoltak, hogy azt tartanák megaláztatónak, ha nekik kellene
valaki után futniuk. Az esetleges visszautasítás következményeit nem vállalják. A gyakorlatban a városi
értelmiségi családokban a fiatalok elutasíthatják – és gyakran meg is teszi – a nekik nem tetsző
jelöltet.

⁵⁹India egészére vonatkozó 1961-es adatok szerint a 10–14 éves korcsoportba tartozók száma
49 millió, ebből 26 millió férfi, 23 millió nő. Közülük 1 733 000 férfi és 4 425 000 nő volt házas,
19 000 férfi és 30 000 nő özvegy, 19 000 férfi és 29 000 nő elvált!

⁶⁰ZINKIN, TAYA: India Changes! Oxford, 1958. Oxford Univ. Press. 51.

⁶¹SANTOKH SINGH ANANT, i. m. 53.

⁶²Uo.

7. Ha az urbanizációnak a kaszttudat aláadását siettető hatása eddig korlátozott eredményeket is ért el, a kaszthierarchia felbomlasztása annál sikeresebbnek bizonyult. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a kasztok egymáshoz való viszonya a hierarchiában csak viszonylag szűk földrajzi egységen belül (az adott nyelvterületnek csupán egy részén) érvényes,⁶³ mivel az egyes kasztok (dzsátik) elterjedtsége korlátozott. A különböző területekről származók a városokban gyakran nem tudják „bemérni” a másik kasztját. Míg a bráhmínok és az érinthetetlenek helyzete általában⁶⁴ egész Indiában egyértelmű, a többi kaszt (vagyis a lakosság óriási többségét kitevő kasztok) státusa mindig is képlékeny volt, ami a társadalmi mobilitás lehetőségét biztosítja.

8. A kasztnak a társadalmi életben betöltött jelentékeny szerepe az egyén szabad mozgását sok tekintetben gátolja. Az alsó, haridzsán vagy egyéb hátrányos helyzetű kasztok tagjai igyekeznek megszabadulni attól a bélyegtől, amit kasztjuk sűt rájuk. A lakosság elég jelentős hányada (Hindusztánban a megkérdezettek közel 30%-a, ezen belül a városiak 28%-a) a szociológiai felmérések tanúsága szerint úgy érzi, hogy a kaszt vagy vallási hovatartozás kedvezőtlen következményekkel jár.⁶⁵ A különböző kasztokhoz tartozók válaszai a feltételezett irányt mutatják: a bráhmínok 17%-a, a haridzsánok majdnem 48%-a érzi hátrányos következményeit kaszthovatartozásának.⁶⁶ (Dél-Indiában a bráhmínoknak minden bizonnyal sokkal nagyobb aránya válaszolhatott volna igennel az elmúlt évek erőteljes bráhmín-ellenes mozgalmi és intézkedési nyomán.)

A hátrányosnak érzett kaszthelyzettől való menekülésnek több módja ismert.

a) A hátrányosan megkülönböztetett kaszt magasabb státusra tör azáltal, hogy megváltoztatja öltözködését, étkezési, házassági, temetkezési és egyéb szokásait. Ez a felemelkedés legelterjedtebb és hagyományos útja, amit szanszkritizációnak neveznek, és a jelenkori India társadalmának is egyik legjelentősebb és legfigyelemreméltóbb folyamata. Az illető kaszt a varna-modellen belül magasabb rendhez tartozónak igyekszik feltüntetni magát, és azt a környezettel el is akarja fogadtatni.

Ma Nyugat-Bengálban a XVIII. században még sűdra varnabelinek ismert kajasztha kaszt tagjait a bráhmínokhoz közelállóknak tekintik.⁶⁷ A státusváltozás oka az, hogy ennek a kasztnak a tagjai a muzulmán uralkodók alatt az urdú nyelv és írás ismerőivé lettek, így hivatali pozíciókra tettek szert. Ezen előzmények után az elsők között tudták kihasználni a brit uralom által nyújtott új lehetőségeket, többek között a nyugati stílusú felsőfokú intézmények látogatását.

Az effajta törekvések mindig – ma is – éles összeütközésekre vezettek az egyes közösségek között.⁶⁸

⁶³ HUTTON, i. m. 98.

⁶⁴ Kivételek ugyan itt is vannak. Léteznek rituálisan egészen alacsony rendű, a kaszthinduk számára tisztátalannak számító bráhmínok is.

⁶⁵ SANTOKH SINGH ANANT, i. m. 64–64.

⁶⁶ I. m. 64.

⁶⁷ HUTTON, i. m. 99.

⁶⁸ KALMÁR GYÖRGY írja le (*Világosság*, 1970/2. 101.; India. Bp., 1973. 58.), hogy még 1930-ban is egy dél-indiai kaszt, a kallár, a legembertelenebb tilalmak tiszteletben tartását követelte a szomszédos érinthetetlenektől annak fejében, hogy lemondanak a velük szemben alkalmazott erőszakról. E tilalmak lényege az érinthetetlenek teljes gazdasági és társadalmi alárendeltségének biztosítása.

b) A hátrányos kasztmegkülönböztetések alól a történelem folyamán gyakran úgy menekültek, hogy új, kasztkülönbségeket nem ismerő vagy a kaszt intézményének egészével szemben álló vallásközösségekbe léptek, vagy ilyeneket létrehozottak. Ez az út bármennyire is korszerűtlennek tűnik, ma sem zárult le. Az érinthetetlenek kiemelkedő politikai vezetője, Ambédkar, a buddhizmusra való áttérést javasolta híveinek. Az Indiai Köztársaság kormánya által kiadott évkönyv a felhívás sikeréről tanúskodik: 1951-ben a buddhisták száma 141 426 volt, vagyis az összlakosság 0,04%-a, 1961-ben 4 206 142, vagyis az összlakosság 0,75%-a. A buddhisták arányának növekedése 2128, 69%, szemben India összes vallásközösségéhez tartozók 21,51%-os növekedésével.⁶⁹ (A jelzett évtizedben az összlakosság 21,64%-kal nőtt.)⁷⁰ Tudomásunk szerint az egykori érinthetetlenek buddhizmusra való áttérése napjainkban is folyik annak ellenére, hogy a „bejegyzett” kasztokhoz tartozás törvényben biztosított előjogairól ennek következtében le kell mondanunk.

c) Ma már nemcsak egész kasztok, hanem egyének is képesek változtatni státusukon. A tanulás, a gyári munka, az üzleti tevékenység nagy tömegek mozgását befolyásolja. Ily módon ugyanannak a kasztnak a tagjai a társadalomban és a termelésben különböző posztot foglalhatnak el. Az ilyen individuális mobilitás hat leginkább a kasztelőítéletek ellen. Az azonos kaszton belüli foglalkozási különbség igen gyakori jelenséggé vált, aminek jelentőségét akkor tudjuk felmérni, ha figyelembe vesszük, hogy történetileg a kasztok kialakulása és fennmaradása bizonyos meghatározott foglalkozásokkal állt kapcsolatban. Már egy 1951–52-es Maiszúrban végzett felmérés is azt mutatja, hogy a bráhmín családfők több mint 80%-a, a nem-bráhmín családfők 55%-a, a haridzsán családfők 57%-a apjuk foglalkozásától eltérő foglalkozást űzött.⁷¹ Hasonló magas arány található India más vidékein is, különösen a városokban.

d) Mivel Indiában a nevek alapján egy-egy korlátozott nagyságú körzetben azonnal megállapítható a kaszthovatartozás (a nevek egy tekintélyes része kasztnév), ezért a hátrányos helyzetben lévők gyakran élnek a névváltoztatás lehetőségével.

9. A változások India falusi körzeteit sem kerülték el. Különböző helyeken és összefüggésben már szóltunk arról, hogy a modernizációs folyamatok lassabban éreztetik itt hatásukat, a fejlődés irányát azonban ki lehet tapintani. Az, hogy mi történik a faluban, Indiában természetesen nagyobb jelentőségű, mint az iparilag fejlett országokban, ugyanis a lakosság 80,1%-a⁷² az 566 878 apró faluban⁷³ él, és a faluval kapcsolatos gazdasági tevékenység köre belátható időn belül nem szűkül számottevően.⁷⁴

Az indiai államok mindegyikében kiépültek a legkisebb adminisztratív irányító és népképviselői szervek, a falusi pancsájatok. A pancsájatokban a falu kasztösszetétele tükröződik, vagyis a számbelileg jelentős kasztok domináns szerepre tehetnek szert, ugyanakkor az alsó és bejegyzett kasztok tagjai is helyet kapnak. A néhány évtizede még érinthetetleneknek számító kasztok tagjainak a vezető testületekbe való bevonulása formális változást hozhat az évezredek szemléletben.

⁶⁹ India. Reference Annual. 1971–72. Govt. of India. New Delhi 1971. 12.

⁷⁰ I. m. 3.

⁷¹ Noel Gist felmérését idézi SRINIVAS, i. m. 135.

⁷² India. Reference Annual. 1971–72. Govt. of India. New-Delhi. 1971. 13. (1971-es adat).

⁷³ I. m. 14. (1961-es adat).

⁷⁴ 1951–71 között a falusi lakosság aránya csak 2,6%-kal csökkent. I. m. 13.

10. A falusi kaszthierarchiát alaposan felforgatták a függetlenné válás után bekövetkező földtulajdon-változások. A földreform korlátai ugyan közismertek, de az mindenképpen megfigyelhető, hogy a hagyományos földtulajdonos vagy birtokos kasztok, mint északon a rádzsput és a thákur, vesztek jelentőségükből és a számszerűleg nagy ún. domináns földtulajdonos kasztok, mint a dzsátok törtek előre.

11. A falu elszigeteltsége még nem szűnt meg, de az ország kapitalizálódásának hatása ilyen vagy olyan mértékben már mindenütt érezteti hatását. A pénzkapcsolatok jelentőségének növekedése a falusi kaszt egyik természetes működésének feltételét, a faluközösséget átható dzsadszmáni rendszert alaposan kikezdte. A szolgáltatások eddigi öröklődő rendszere meglazult, esetenként felbomlott, a dzsadszmáni-kapcsolatokba alávetett szerepet játszó kaminok tekintélyes része föld nélküli mezőgazdasági bér munkássá vált.⁷⁵ Nagymértékben ment végbe ugyanaz, ami egykor a takácsokkal történt, akik iparuk elvesztése után a falu kiszolgáltatott munkásai vagy bérlői lettek.

A kasztizmus a független India politikai életében

„A kasztérzelmek olyan hevesek, hogy a mai indiai politika fontos faktorává válnak” – állapította meg Jolly Mohan Kaul 1963-ban megjelent könyvében.⁷⁶ Csakugyan, a kasztizmus különféle megnyilvánulásai a független India politikai életében is lépten-nyomon megtalálhatók.

India valamennyi államában a politikai élet alsó és felső szféráiban egyaránt megfigyelhető a kasztnak mint befolyásoló, időnként meghatározó erőnek a szerepe. Valamennyi párt igyekszik a befolyásos helyi kasztokból származó jelöltekkel fellépni a választásokon, és erősen épít a kasztizolidaritás jelenlétére. Néhány évtizede még sokan azt hitték, hogy a kaszt mint a naturálgazdálkodás és a hagyományos faluközösség terméke a társadalom és a gazdaság modernizálódásával párhuzamosan eltűnik.

A kaszt azonban rugalmasságáról és az új körülményekhez való alkalmazkodás képességéről tett tanúbizonyságot. Az általános választójog bevezetése óta a kaszt politikai szerepe sok helyütt nőtt, vele együtt erősödött a kasztizmus szelleme.

A kaszt új szerepköre abban foglalható össze, hogy rituális funkciói halványodnak (városon lényegesen gyorsabban, mint a falun), de modern érdekvédelmi tevékenysége szélesedőben van.

Az alábbiakban a szubkontinens különböző területeiről hozunk példákat.

1. Bihár

Bihárban a felsőbb kasztok (bráhmín, rádzsput, vaisja) a lakosság 13,22%-át alkotják, de hagyományosan kezükben tartják a gazdasági, politikai és kulturális élet kulcspozícióit. Az összes földtulajdonos 78,16%-a még 1951-ben is bráhmín vagy rádzsput volt. Az önmagukban kis létszámú kasztok nem képesek egyedül döntő súlyt gyakorolni, ezért a századfordulótól kezdve a hasonló státusú alkasztok közötti közeledés figyelhető meg. Ez a magyarázata a varna-azonosítás széles körű elterjedésének.⁷⁷

⁷⁵ КУДРЯВЦЕВ, i. m. 164.

⁷⁶ KAUL, J. M.: Problems of National Integration. People's Publishing House. 1963. 59.

⁷⁷ ROY R.: Caste and Political Recruitment in Bihar. In: Caste in Indian Politics. I. m. 237–238.

A bihári politikai élet kasztmeghatározottsága úgy látszik konstans jelenség. 1945-ben egy Rádzsendra Praszád-nak⁷⁸ írt levélben olvasható: „... A területi és tartományi Kongresszusi Bizottságok politikáját a bhumiárok, kájaszták és rádzspatok triója határozza meg és az tölti be a bizottságok végrehajtó posztjainak többségét.” 1952-ben Dzs. Néhrú nyilvánosan bélyegezte meg a bihári kongresszista kormány ártalmas kasztizmusát.⁷⁹

Az ötvenes évek végén a Kongresszus Párt frakcióharcai jól követhetően a kaszt-szolidaritás jegyében zajlottak. Ramasray Roy vizsgálatai szerint „1963-ra a pártban 6 vagy 7 csoport keletkezett, amelyek többé vagy kevésbé, exkluzív kaszt-csoportokon alapultak”.⁸⁰

2. *Tamil Nádú*

Az itteni kaszt jellegű politikai aktivitás a húszas évektől kezdve összindiai jelentőségű. Ez a jelentőség abból adódik, hogy az egyes kasztcsoportok között rendkívül éles, több évtizedes harc bontakozott ki, amely jó ideig háttérbe szorította a függetlenségi mozgalmat, majd a függetlenné válás után a szeparatista tendenciák forrásává lett.

A húszas évekig Madrász Elnökségben a bráhminok az élet minden területén kiváltságokat élveztek; bráhminok és nem-bráhminok közötti rituális távolság itt volt a legnagyobb (az egyes nem-bráhmin kasztok rangjuknak megfelelően kiszabott távolságra közelíthették meg csak a bráhminokat⁸¹), jelentős részük a tradicionális gazdaságon belül domináns szerepet játszott, földtulajdonnal rendelkezett és a lakosság többségétől magas vallási jellegű kultúrája is elválasztotta. Jóllehet a dél-indiai faluban nem-bráhmin földtulajdonosok is voltak, de a bráhminok „idegensége” szembeütőbb volt, ők ugyanis kaszt szabályait betartandó közvetlenül nem műveltek földet. (Vagyis a bráhmin kisparcella-tulajdonos is bérbe adta földjét.) Nem vitás, az indiai társadalmi tudat adott szintjén a húszas–harmincas években a bráhminellenes mozgalomban mindenekelőtt az antifeudalizmus kifejeződését kell látni.

De ez korántsem a teljes kép. A bráhminok nemcsak feudális típusú földbirtokosok és papok voltak, hanem a modern hivatali apparátus és értelmiség gerincét is alkották. A bráhminok ugyanis, élve hagyományos kulturális, szellemi hegemoniájukkal, ami ősidőktől kezdve alkalmassá tette őket a legkülönbébb államapparátusokban való részvételre, az elsők voltak, akik a kolonializmus új követelményeihez alkalmazkodtak, mindenekelőtt felismerték a nyugati típusú oktatásban rejlő lehetőségeket, ami által a leginkább modernizált réteggé váltak. Beteille és Irschick adatai szerint Madrász Elnökségben 1892–1904 között az indiai közszolgálatba felvett 16 jelölt közül 15 bráhmin volt, 1913-ban a 128 területi bíró (munsif) közül 93 bráhmin, 1914-ben a Madrászi Egyetem 650 végzett hallgatója közül 452 bráhmin. Mind a diplomások, mind a vezető

⁷⁸ India későbbi elnöke.

⁷⁹ GHURYE, i. m. 229.

⁸⁰ ROY, R., i. m. 253.

⁸¹ Ezek a szabályok a legerősebben Madrász Elnökség délnyugati partvidékén, a mai Keralában éltek.

hivatalnokok között 70–80 százalékban találunk a húszas évekig bráhmínokat.⁸² 1911-ben a tamil bráhmínok 36%-a volt írástudó valamely indiai nyelven, 11 százalékuk angol nyelven, a nem-bráhmínok közül a legerősebbeknek és leggyorsabban fejlődőnek számító vellalák között egy az arány 12%, illetve 1%. Az aránytalanság különösen feltűnő, ha ezeket az adatokat összevetjük azzal, hogy 1918-ban Madrász Elnökség 42 millió lakosából mindössze másfél millió tartozott a bráhmín kasztokhoz.

A bráhmínok kiemelkedő szerepe a modern közigazgatásban és szellemi életben alapját képezte a feltörekvő polgárosuló nem-bráhmín réteg (azaz kasztok) bráhmínellenes összefogásának. A városokban, főleg Madrászban, a születő polgári jellegű rétegek közötti rivalizálás fejeződött ki kaszt-terminusokban. A városokban folyó harcot bonyolította, hogy a bráhmínok, lévén a legrégebb és legerősebb modernizálódó-polgárosuló réteg, elkötelezték magukat a Kongresszus Párt által vezetett függetlenségi mozgalommal. (Az Összindiai Kongresszusi Bizottság Madrász tartományból választott 15 tagja közül 14 volt bráhmín 1918-ban.)⁸³ Ez viszont megteremtette a feltételeit annak, hogy a brit hatóságok a bráhmínellenes tömegharcot szembe állították a függetlenségi törekvésekkel.

A városi „középosztálybeli” nem-bráhmín kasztok „saját” nacionalista ideológiát dolgoztak ki, amelynek lényege, hogy a dél-indiai lakosság többsége és a bráhmínok etnikailag nem azonos eredetűek. Az előbbieket a dravidák, akiket az árja bráhmínok évezredek óta elnyomnak és kizsákmányolnak. A dravidizmus a bráhmínokat az árja Észak-India exponenseinek tartja, kolonizátorokat lát bennük. A bráhmínellenesség így módon Dravidisztánnak a hódító Északról való különállására vagy legalábbis nagyobb autonómiájára irányuló aspirációkat is magába foglalja.⁸⁴

A bráhmínellenes tömegmozgalom 1917-ben megteremtette saját politikai pártját, a Justice Party-t, amelynek utódja a Tamil Náduban ma is uralkodó párt, a Dravida Munnetra Kazsagam (Dravida Progresszív Párt, DMK). A dravidizmus ideológusai⁸⁵ ösztönözték a lakosságot a bráhmín papok szolgálatainak elutasítására, a tamil nyelv használatára és minden módon hangsúlyozták a dravida szuverenitást. A bráhmínellenesség a szanszkrit és a hindi nyelv elvetését is jelentette csakúgy, mint az egyre határozottabb ateista irányzatokat.

A DMK mögött a középsőnek számító kasztok és vallásközösségek sorakoztak fel, de az érinthetetlenek sohasem. A falusi földművelő kasztok amennyire bráhmínellenesek voltak, ugyanannyira elleneztek (és ellenzik) a legelmaradottabb kasztok gazdasági és szociális előrehaladását.

A függetlenné válás után a helyi Kongresszus Párt kasztösszetétele jelentősen megváltozott: dravidizálódott. Nyilván ennek következménye, hogy a bráhmínok jelentős csoportjait a jobboldali polgári, amerikai orientációjú Svatantra Pártban találjuk.

⁸² Idézi SRINIVAS, i. m. 102.

⁸³ HARDGRAVE, R. L.: The Dravidian Movement. Bombay. Popular Prakashan. 1965. 19.

⁸⁴ Ezúttal nem feladatunk a bráhmínok etnikai különállásáról szóló elméleteket tárgyalni. Számunkra ennek politikai funkciója fontos; ehelyütt arra a megjegyzésre szorítkozunk, hogy a tudományos irodalom a külön bráhmín etnikumot nem ismeri el (GHURYE, BETEILLE, SRINIVAS stb.).

⁸⁵ A legjelentősebbek Ramaswamy Naicker és C. Annudurai.

A dél-indiai társadalom kasztkülönbségei tehát olyan politikai eszmék és mozgalmak születésére vezettek, amelyek nemcsak a Tamil Nadu-i fejlődésnek meghatározott elemei, hanem egész India területi integritását is veszélyeztetik.

Hiba volna a nem-bráhmínok által alkotott csoportosulást osztályszempontból homogénnek tekinteni. A nem-bráhmínok között voltak földtulajdonos (zamindar) kasztok és a nem-bráhmín mozgalom hangadói a bráhmínokkal rivalizáló városi középrétegek képviselői közül kerültek ki. A húszas évektől bevezetett kasztkvótáknak, amelyek Madrász Elnökség, majd „utódállamai”, elsősorban Tamil Nádu társadalmi életét döntően befolyásolták, a nem-bráhmín vagyonos rétegek voltak a fő haszonélvezői. Ezek a vagyonos rétegek az úgynevezett domináns kasztok tagjai: a telugu nyelvű naiduk és reddik, a tamil nyelvű csettijarok, mudaliárok és vellalák és a malajálam nyelvű nájarok. Jelenleg Tamil Náduban a bráhmínok majdnem teljesen kiszorultak a közéletből. Miniszterek vagy vezető kormánytisztviselők között éppen olyan kevés bráhmín lehet találni, mint az egyetemek professzori karában. A falusi pancsájatok is a kasztösszeütközések terepei voltak és maradtak: a bráhmínok innen is kiszorultak. Több leírásból és elbeszélésből ismerjük, hogy a negyvenes évek végétől (vagyis a függetlenné válás óta), a pancsáját-szoba helyét a falunak a nem-bráhmínok lakta utcáiba vitték át, ahová bráhmínok meghívás nélkül nem léphetnek be, ezáltal a pancsáját fontos üléseiről a bráhmínokat könnyűszerrel ki lehetett rekeszteni.

A dravidizmus ideológiájától áthatott bráhmínellenes mozgalom jelentős eredményt ért el a nem-bráhmínok közötti vallási és nemzetiiségi elkülönülés csökkentésében. Tamil Nádu-ban a művelt városi középrétegek körében feltűnő az ortodox hinduizmussal való szembenállás és megfigyelhető a viszonylag jó viszony hinduk, muzulmánok és keresztények között.

A kasztsovinizmus azonban még itt sem a múlté. Manapság ugyan már sem a Kongresszus Párt, sem a DMK nem követi az egykori bráhmín versus nem-bráhmín tagozódást, de mindegyik nagy párt messzemenően figyelembe veszi a lakosság kaszt-hovatartozását. Ez azt jelenti, hogy a választások idején a jelöltek szinte kivétel nélkül az illető területi egység domináns kasztjaiból kerülnek ki. A pártok és az adminisztratív testületek vezetőségeinek összetétele a legerősebb kasztok közötti erőviszonyokat fejezi ki.

A Tamil Nádui társadalmi-politikai életnek lényeges tartozékai a volt érinthetetlenek. Az anti-bráhmín mozgalom mindig is hivatkozott rájuk, valójában keveset tett értük. A haridzsanak éppen itt, Dél-Indiában szenvedték el a legsúlyosabb megkülönböztetéseket, de politikai érdekképviselőjük a legutóbbi évtizedekig nem volt. Ennek oka nagyrészt abban található, hogy az állam lakosságának 18%-át alkotják, de a közéleti szerepléshez szükséges nyugati műveltségű képzett városi rétegük csak most van kialakulóban.

A bejegyzett kasztok külön falvai (cseri) egyelőre még passzívak, a lakosság még nem él jogaival. Az évezredes alárendeltség és szervilizmus, a sors akaratába való belenyugvás szelleme még él. De van már mozgás; a cserikből jött gyermekek már kezdenek beülni a közös iskolákba és a haridzsanak a törvény által biztosított fenntartott helyeket betöltik az egyetemeken és egyre nagyobb részben a hivatali apparátusban. A társadalom kitaszítottjainak politizálódása az egyenjogúsításukért folytatott küzdelem egyik döntő eszköze, ugyanakkor ez a harc a kasztkohéziót nem tudja és nem is akarja nélkülözni. A kaszt-szolidaritás erejéről a leggyengébbek, a legkiszolgáltatottabbak nem mondhatnak le.

André Beteille ír le egy, a bejegyzett kasztok politizálódásának eredményeképpen kitört kasztkonfliktust. Ennek kibontakozása és megoldási módja jól érzékelteti a Tamil Nadu-i politikai élet kasztösszefüggéseit.

„A haridzsanok és nem-bráhmínok között régi összeapások néha a pártpolitika új nyelvén fejeződnek ki. Egy Ramnad nevű körzet vált az 1957-es zavargás központjává, amikor összetűzésekre került sor a haridzsanok és a nem-bráhmín közép-kasztokhoz tartozó thevarok között. Ekkor az alkalmat egy pótválasztás szolgáltatta, amelyen a haridzsanok a Kongresszus Párt jelöltjét támogatták a Forward Block jelöltjével szemben, akit a thevarok állítottak. Egy Immanuel nevű fiatal haridzsant meggyilkoltak, állítólag amiatt, hogy inzultálta a Forward Block nagy tekintélynek örvendő vezetőjét, V. Mathurámalinga Thevart. A thevarok ellen a kormány keményen fellépett, állítólag azért, mert következetes ellenfelei voltak az akkor éppen hatalmon levő Kongresszus Pártnak.”^{8 6}

3. Ágrá

Ágrá, a történelmi nevezetességű mintegy másfélmillió Uttar Pradési település viszonyai hasonlóak a hatalmas hindusztáni térség többi városéhoz. A lakosság kasztontudata erős és az idegen számára is szembeszökő. A kaszthoz tartozást a lokális nemzeti kohézió nem csökkenti: India szívében, Hindusztánban ugyanis a nemzetté válás folyamata csak a kezdetek kezdetén tart, jöllehet a térség lakossága közös történelmi múlttal, gazdasági egységgel, hasonló nyelvvél és kultúrával rendelkezik.^{8 7}

Ágrá lakosságának mintegy 20%-a bejegyzett kasztbeli, döntő többségben dzsátav. A dzsátavok eredetileg bőrfeldolgozással foglalkoztak, de ma már főleg mezőgazdasági és városi bér munkások. Politikai aktivitásuk, nyilván annak köszönhetően, hogy számottevő hányaduk város lakó, jóval felülmúlja az egyéb volt érinthetetlen kasztbeliekét. A két világháború között még tradicionális eszközökkel és módon kívántak helyzetükön javítani azzal, hogy ksatrija státusra tartottak igényt, jelenleg azonban a modern társadalom lehetőségeit, mindenekelőtt a politikai és az oktatási intézmények által nyújtottakat használják fel. Politikai súlyuk 1952 óta növekedett meg, amikor általános választójogot kaptak. Érdekeiket a kasztszolidaritás fejlesztésével védelmezik, szilárd támogatói az Indiai Köztársasági Pártnak (Republican Party of India – RPI). A párt vezetői és az államigazgatásban résztvevő funkcionáriusai nyíltan vállalják azt, hogy kasztérdekeket képviselnek. Az RPI harcol a bejegyzett kasztok számára a közigazgatási apparátusban, az oktatási intézményekben és a hadseregben fenntartott helyek szisztémájának megőrzéséért, illetve kiszélesítéséért. A párt programja tartalmazza a radikális földosztás célkitűzését.

Az RPI kétségtelenül a legalsó társadalmi rétegek támogatását élvezi, ugyanakkor programját nem osztály, hanem kaszt követelések alkotják. Ez alkalmat ad arra, hogy a dzsátavok tehetősebb polgári rétege saját ambícióinak rendelje alá a pártot. A Kongresszus Pártnal való szemben állásában a vallási megfontolásoknak is súlyuk van: a volt érinthet-

^{8 6} BETEILLE, A.: Caste and Political Group Formation in Tamilnadu. In: Caste in Indian Politics. I. m. 289.

^{8 7} ПЛЕШОВА, i. m.

lenek ugyanis Ambedkar tanácsára nagyrészt buddhisták, akik élesen támadják az úgy-mond hindu Kongresszust.

A Kongresszus Párt legutódatosabb támogatói a kereskedő kasztok tagjaiból kerülnek ki (a lakosság 1/4-e). Ezeknek társadalmi és kulturális helyzete olyannyira közel áll, hogy politikai célokra mindannyian a vaisja varna megjelölést használják. A kereskedő kasztok közeli kapcsolatban állnak az ágrái felső kasztbeliekkel, különösen a bráhmínokkal és együttesen lépnek fel velük. Feltűnő, hogy a Kongresszus Párt és a Dzsán Szangh helyi szervezeteinek kasztösszetétele lényegében azonos. Az utóbbi években észrevehető volt a felső kasztok körében bizonyos kiábrándulás a Kongresszus Pártból, részben azért, mert a Kongresszus elkötelezte magát a bejegyzett kasztok számára fenntartott helyek mellett.

Ágrában a kommunisták és a szocialisták nem játszanak jelentős szerepet, aminek az a magyarázata, hogy a város elsősorban kereskedelmi és idegenforgalmi központ, ipari munkássága jelentéktelen, szabad foglalkozású rétege a vaisja érdekekkel fonódott össze, a lakosság alacsony társadalmi rétegei pedig a kaszt és vallási hovatartozásának megfelelően cselekednek a közéletben.

4. Púna

Púna Mahárástra állam körülbelül 600 ezer lakosú városa. A lakosság kaszttagozódásában három nagy, a politikai döntésekben eltérő szerepet játszó csoportot találunk, ezek: a bráhmínok, a maráthák és a „bejegyzett” mahárok. Ez a tagozódás több közöset mutat a Tamil Nadu-ban megfigyelttel, mint az ágráival, de a képlet mégis eltér, egyrészt a mahárok lényegesen nagyobb szervezettséggel, társadalmi és politikai súllyal rendelkeznek, mint a dél-indiai érinthetetlenek utódai, másrészt a maráthák a nem-bráhmín középső kasztokon belül domináns szerepet játszanak, míg délen sok, többé-kevésbé azonos státusú és erejű kaszt alkotta az anti-bráhmín mozgalmat.

A bráhmínoknak a mai Mahárástra állam területén is történelmi előnyeik vannak: a XIX. század elejétől kezdve gyorsan éltek a gyarmati uralom által megteremtett új oktatási lehetőségekkel, és a modern értelmiségi „elit” a század elejére jórészt közülük került ki. A nemzeti mozgalom és a Kongresszus Párt első vezetői között a nyugat-indiai bráhmínok kiemelkedő jelentőséggel bírnak. (Ranade, Tilak stb.) A leginkább urbanizálódott réteg – számarányuk Púnában ugyanakkora, mint a marátháké (20–20%) –, bár Mahárástra összlakosságának csupán 2%-át alkotják, szemben a maráthákkal, akik az állam népességének kb. 60–70%-át teszik ki.

A maráthák természetesen nem homogének, földbirtokosok, gyárosok, illetve bérlők és proletárok egyaránt voltak és vannak közöttük. A maratha uralkodó osztály a bráhmínokat jóval később követte a modernizálódásban, de végül is követte, ez tehát a magyarázata annak, hogy a marathák Kongresszus-ellenessége csupán átmeneti jelenségnek bizonyult a századforduló utáni években, később és jelenleg nagy tömegeik felsorakoztak a Kongresszus Párt mögé és jelentős részt vállaltak annak irányításában. 1964-ben folytatott beszélgetések során sokan (főleg bráhmínok) a Kongresszus Pártot maratha pártként jellemezték.⁸⁸

⁸⁸ ROSENTHAL, D. B.: Caste and Political Participation in Two Cities. In: Caste in India. I. m. 355.

A bráhmínok között a szabadfoglalkozású és rossz anyagi helyzetben levő értelmiségiek nagy száma és talán a Kongresszus Párton belüli maratha többség vezetett arra, hogy a radikális és szocialista csoportok létrehozói ők voltak. (1934: Kongresszusi Szocialista Párt, 1946: Szocialista Párt.) Ugyanez a művelt, de egyre inkább talajtvesztő réteg szülte a jobboldali politikai szélsőségeket, a vallási-konzervatív ideológiát valló fasisztoid csoportosulásokat. (Gándhí gyilkosa egy púnai bráhmín volt.) A jobboldali konzervatív Dzsán Szanghban érezhető a bráhmínok politikai túlsúlya.

A bejegyzett kasztok legfontosabbika, a mahár, amelynek politikai öntudatosodása az érinthetetlenek nagy formátumú vezérének, Ambedkarnak az itteni tevékenységével függ össze, az Indiai Köztársasági Párt mellett sorakozik fel, csakúgy mint az ágrái dzsátavok. A buddhizmus a mahárok körében is gyors ütemben terjed.

A kasztizmus a bejegyzett kasztokat is szétválasztja Púnában: a nem mahár haridzsanak (mong, banghi, csambhar) általában kongresszisták és nem támogatják az általuk privilegizálnak tekintett mahárokat.

5. Az 1977-es választások és a Dzsánata-kormány évei

India kasztmegosztottságának továbbélése az 1977-es márciusi választások idején is megnyilvánult. Ez a választás, amelynek eredménye a független India politikai történetének éles fordulatát hozta, a három évtizeden át kormányon levő Nemzeti Kongresszus Párt vereségét és az újonnan létrehozott Dzsánata elsőprő győzelmét jelentette. A fordultnak több mélyreható oka van, de határozottan érzékelhető a különböző kasztközösségek megváltozott állásfoglalásának jelentékeny szerepe is.

A Dzsán Szangh és a Svantra nevű pártok, a Dzsánata Párt alkotóelemei, hagyományosan az északi államok felső kasztbeli közép- és gazdagparaszi, iparos és kereskedő rétegének egy részére támaszkodtak, míg a Nemzeti Kongresszusnak évtizedeken keresztül szilárd bázisát alkották a kisebbségek, főleg a volt érinthetetlenek és az észak-indiai muzulmánok. A rendkívüli állapot idején mindkét közösséget komoly sérelmek érték. A sterilizáció általánosabb és brutálisabb volt az egykori érinthetetlenek körében. A szegénynegyedek drasztikus felszámolása főleg a legrosszabb körülmények között élő volt érinthetetlen lakosságot sújtotta.

A rendkívüli állapot hatására az 1977-es választásokon fordult elő első ízben, hogy a hindu nacionalistának, felső kasztbeliekre támaszkodónak és muzulmánellenesnek ismert Dzsán Szangh-hívek azonosan szavaztak a mohamedánokkal és a volt érinthetetlenekkel. Érdemes azon elgondolkodni, hogy a muzulmán és volt érinthetetlen szavazatok száma csaknem eléri a Nemzeti Kongresszus elveszett szavazatainak számát. A választásokon országosan a Nemzeti Kongresszus a szavazatoknak mindössze 34,54%-át kapta (az előző 20 évben 40–48%-ot), szemben a Dzsánata Párt 43,17%-ával. A legnépesebb északi államokban döntöttek: itt ugyanis a Dzsán Szangh régi felső kasztbeli szavazóihoz ezúttal feltételelesen a volt érinthetetlenek is csatlakoztak, így a Nemzeti Kongresszus lényegesen az országos átlag alatt szerepelt: Uttar Pradésban 25,04, Harijanában 17,05, Bihárban 22,29%-ot, míg a Dzsánata Párt ugyanezekben az államokban 69,03, 70,35, 65,01%-ot kapott.

A Dzsanata Párt győzelmének egyik feltétele volt a kaszt és vallási kisebbségek elfordulása a Nemzeti Kongresszustól. Kézenfekvő tehát a kérdés: a Dzsanata Párt kormányra kerülésével csökkentek-e a kasztizmus, a megkülönböztetés, a hátrányos helyzetű kasztközösségek elleni atrocitások?

Csaknem valamennyi rendelkezésre álló forrás nemleges választ ad. A Dzsanata-kormányzás éveit az indiai állam szekularizmusa ellen támadások indultak, a kasztösszetűzések, az osztályharc sajátos, torz formájaként, főleg az ország északi részén gyakoribbakká és kíméletlenebbekké váltak. A legsúlyosabb és legjellemzőbb kommunális feszültségek az érinthetetlenek elleni nyílt erőszakban nyilvánultak meg.

Indokolt tehát, hogy figyelmünket ebben a periódusban elsősorban az érinthetlenség intézményének gyakorlati továbbélésére és a bejegyzett kasztokkal kapcsolatos problémákra fordítsuk.

Jelenleg India egész népességének mintegy 1/7-e, azaz több mint 95 millió ember tartozik az egykori érinthetetlenek, a hátrányos helyzetben levő, manapság bejegyzettnek nevezett kasztközösségekhez. Az ilyen kasztokhoz tartozók 90%-a falun él (India egész lakosságának nem egészen 80%-a), s 34,5%-uk agrárproletár, míg ez az arány az egész lakoságnak csak 16,7%-a. Helyesen teszi idevágó elemzéseinek középpontjául Kalmár György⁸⁹ azt, hogy a haridzsán-kérdés—agrárkérdés. Valóban, az összes föld nélküli falusi agrárproletárnak 1/3-a tartozik a bejegyzett kasztok valamelyikébe.

A kaszt-hinduk és a korábbi érinthetetlenek közötti feszültségeket az indiai faluban az utóbbi évtizedben lejátszódó általános gazdasági-társadalmi és politikai változások szélesebb összefüggéseiben lehet csak vizsgálni. Ezeknek a változásoknak a fő iránya kétséget kizáróan a kapitalizálódás, amely Indiában a következő sajátosságokkal járt:

1. a kongresszista kormányok idején — az úgynevezett Néhrú-irányvonalnak megfelelően — a feudális nagybirtok gyakorlatilag elvesztette jelentőségét;

2. korlátozott és államonként eltérő birtoknagyságot létrehozó és ugyancsak eltérő eredményekkel járó földosztásra került sor, amelynek következtében az árutermelő középparaszt (a falusi lakosság 15–20%-a) vált a domináns figurává.⁹⁰ Ez a középparaszt-ság erősödött meg számottevően és szinte kizárólagosan ez a réteg termel piacra. A mezőgazdaság nem lebecsülendő növekedése is a középbirtokok modernizálódásának eredménye;

3. az érinthetetlenek egy kisebb hányada is törpebirtokossá vált, ami a hagyományos földtulajdonos, illetve földbirtokos kasztok szintén nyomorúságos helyzetben levő és földéhes közösségeit éppenúgy bőszítette, mint azokat, akiknek „fölső” földjeit az érinthetetlenek a földosztás során megkapták;

⁸⁹ A volt érinthetetlenek (haridzsánok) gazdasági-társadalmi és politikai problémája a 70-es években Indiában. Budapest, 1978. Világgazdasági Kutató Intézet. Kézirat. — Kommunális konfliktusok és a 70-es évek szocio-ökonómiai realitásai Indiában. Budapest, 1979. Világgazdasági Kutató Intézet. Kézirat.

⁹⁰ *Földbirtokmegoszlás, 1980*

<i>Birtokok aránya, %</i>	<i>Birtoknagyság, ha</i>	<i>Művelhető föld aránya, %</i>
50	0,1– 1,0	9,0
45	1,0–10,0	56,0
4	10,0–55,0	31,0
1	50,0 fölött	3,7

4. az egyenlőtlen fejlődés, amelynek során a kasztok közötti hagyományos viszonyok változásnak indultak, önmagában is feszültségforrás;

5. a sajátos indiai polgári demokratikus politikai keretek valamennyi szervezet, kasztközösség erejét megnövelték, közöttük a versengés erősödött. A haridzsanok több helyütt jelentős politikai befolyásra tettek szert;

6. az egykori érinthetetlenek körében, élvezve a törvény és nemritkán az államhatalom védelmét, a mégoly szűk társadalmi mobilitás újonnan megnyíló lehetőségeit (városi munkaalkalmak, tanulás, fenntartott helyek rendszere) a tradicionális kapcsolatokat lazító öntudatosodás kezdődött.

7. magas rituális státusú kasztok társadalmi és gazdasági degradálódása sok helyütt megfigyelhető.

A Dzsanaata Párt fő alkotó elemei (BLD, Dzsana Szangh) hosszú éveken át vidéken a földbirtokos rétegekkel (földbirtokos kasztokkal) fonódtak össze. A Dzsanaata Párt kormányra jutása után elvetette a kongresszistáknak az iparosítás primátusát hangsúlyozó gazdaságpolitikai koncepcióját és a mezőgazdaság, valamint a jórészt falusi kis- és háziipar kapott kiemelkedő helyet legalábbis a programokban és a kormányzat különféle intézkedéseiben.⁹¹ Mindez a jobb módú parasztság várakozásainak felelt meg. Jellemző a Dzsanaata-kormány érinthetetlen származású miniszterének, Dzsagdzsivan Rámnak a válasza egy újságírónak az 1977–78-as erőszakhullám okait firtató kérdéseire: „A vidék osztályszerkezete ugyanolyan maradt, akár a Kongresszus, akár a Dzsanaata-kormányhoz. Éppen ezért a földtulajdonosok és a földmunkások közötti összetűzések nem az érinthetlenség vagy a társadalmi elmaradottság, hanem a gazdasági kérdések miatt törnek ki.” Majd arra a kérdésre, hogy miért szaporodik az összetűzések száma, így folytatta: „A földbirtokos arisztokrácia köreiben az a vélemény alakult ki, hogy a Dzsanaata Párt az ő pártjuk. Tehetünk amit akarunk, véleményük nem változik.”⁹²

A Dzsanaata párti kormány időszakában a földbirtokosok durva ellentámadása erősödött fel a haridzsánok ellen, több szinten is. Hivatalos szinten kifejezetten retrográd intézkedések születtek. Például Uttar Pradésban, Radzsztánban, Madhja Pradésban a helyi kormányok rendeleteket adtak ki a haridzsánoknak juttatott földek felülvizsgálatára és a földek visszajuttatására. Különböző kormánybizottságok javaslatokat dolgoztak ki és terjesztettek elő a földtulajdon felső határának felemelésére. Nem hivatalos szinten a konfliktusok nagymértékben súlyosbodtak; gyakoriakká váltak a haridzsánokkal szembeni erőszakos fellépések, kunyhóik felgyújtása, juttatott földjeik termésének elpusztítása és maguk a gyilkosságok is. A kommunális konfliktusok áldozatairól sohasem vezettek pontos statisztikát, de úgy tűnik, hogy a Dzsanaata párti kormányzat időszakában szem-

⁹¹ „we have to make village base of our economic progress. It is village and villagers who must feel now of change for the better” . . . „House-hold and small industries can generate untold wealth. Big city and big machine have their place, but they cannot claim prescriptive right to preference and dominance . . .” (Prime Minister’s Broadcast to the Nation on April 4. 1977).

⁹² Surya India, 1978. május. Idézi KALMÁR GYÖRGY–RHAM DHAN, a Dzsanaata Párt egyik parlamenti képviselője, a nyilvántartott kasztok és törzsek helyzetének segítésére alapított parlamenti bizottság elnöke a következőket írta: „A legutóbbi választások után a falusi földbirtokosok és diákok körbejártak és hangoztatták, hogy a Dzsanaata az övék, az a kormány, amely a nyilvántartott kasztokról és törzsekről gondoskodott, megbukott, s most azután megmutatják, hogy azt csinálnak a kasztokkal és törzsekkel, amit akarnak.” (Mainstream, 16. Annual Number 1978.)

betűnő növekedés következett be. 1978-ban egyedül Madhja Pradés államban közel ezer haridzsánt öltek meg.⁹³ Ugyanebben az évben vezetett véres zavargásokra a központi kormánynak az az elhatározása, hogy Mahárástra Maratváda körzetének egyetemét az érinthetetlenek egykori kiemelkedő vezetőjéről – aki egyébként össznemzeti figura, az alkotmány megszövegezője – Ambédkáról nevezzék el.

Nem kétséges, a kasztkonfliktusok, az érinthetetlenek üldözése, az egyre több atrocitás befolyásolta azt az általános légkört, amelyben a Dzsanata Párt egysége felbomlott (1979. július), majd féléves kormányválság következett. Elsősorban a falu hangulata változott meg. Az India lakosságának több mint felét kitevő agrárproletárok és kisparcella-tulajdonosok, akiket a gazdag parasztsággal azonosított Dzsanata Párt politikája igen súlyosan érintett, ismét az Indirá Gándhí vezette Nemzeti Kongresszussal kezdtek rokon-szenvezni. Az 1980. januárban tartott országos választásokon a Dzsanata Párt, illetve időközben kivált alkotó elemei katasztrofális vereséget szenvedtek. A kaszt- és vallási kisebbségek legbefolyásosabb csoportjai és tömegeik támogatása minden bizonnyal hozzájárult, hogy a Nemzeti Kongresszusi Párt az 525 parlamenti mandátumból 349-et megszerezve abszolút többségre tegyen szert.

⁹³ U. P. I. 1978. április 2.

VITA

VOIGT VILMOS

VAN-E TÁRSADALMI KONFLIKTUS A NÉPBALLADÁBAN?

Bizonyos fokig mindenféle irodalmi és népköltészeti műfaj kifejezi a társadalmi konfliktust. Az *Alice in Wonderland* uralkodói párja Albert és Viktória torzképe, a délkelet-európai folklórban jól ismert „kynokephale Dämonen” (ahova nemcsak a magyar folklórban ismert „kutyafejű tatárok”, hanem más népek szemében maguk a magyarok is tartoznak) nyilvánvalóan nemcsak a széles járomcsont vagy a koponya-torzítás, hanem a harcias népmozgalmak révén is „társadalmi konfliktusok” visszfénye. Ám ha csak ezt látjuk bennük, valóban megértjük-e lényegüket?

A balladakutatás mind nemzetközi méretekben, mind Magyarországon újabban nagy figyelmet fordít arra, hogy a téma szerinti rendszerezés egyszersmind műfajelméleti és esztétikai jellegű is legyen. Ennek során felbukkant az a gondolat, hogy a népballadákat éppen társadalmi konfliktusok szerint értelmezzük és magyarázzuk. Ez alapján véve bölcs, józan és megfontolandó megoldás. Kérdés azonban, meddig jutott el ily módon a kutatás, mit neveztek „társadalmi konfliktusnak” balladakutatóink, és lehetséges-e a fogalom jelenlegi értelmezésében további eredményeket várni?

Első tekintetre, úgy látszik, két nehézséggel kell megküzdeni a kutatónak: a ballada meghatározásának nehézségeivel, valamint az eddigi konfliktus-alapú csoportosítások hiányosságaival. Ezekről később lesz szó. Elöljáróban azonban egy meglepő tapasztalatomról szeretnék beszámolni. Amikor ugyanis a későbbi bizonytalanságok ellensúlyozásaként megkíséreltem azt, hogy utánanézzek, mit is értünk „társadalmi konfliktuson”, kiderült, hogy e fogalmat igen sokszor meghatározatlanul, máskor meg alkalmi értelemben használják, és korántsem egyértelmű a tartalma.

Zygmunt Bauman magyarra is lefordított általános szociológiájában külön fejezetet szentel e témának. Véleménye szerint¹ a társadalom tagjai között elosztható anyagi javak mennyisége korlátozott, az elosztható javak körül alakulnak ki az érdekkonfliktusok. Mivel a javak objektívak, az érdekhez hasonlóan az érdekkonfliktus is objektív, az emberi tudattól független jelenség a társadalomban. A társadalom adott formájára jellemző érdekkonfliktusok neve strukturális konfliktus, mivel ezek magából a társadalom struktúrájából erednek. Az a különleges társadalmi viszony, amelyből a strukturális konfliktus származik, a tulajdonviszony, pontosabban szólva a termelési eszközök tulajdonához való viszony.

¹ BAUMAN, ZYGMUNT: Általános szociológia. Budapest, 1967. Kossuth Könyvkiadó, 44–47. (= Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa. Warszawa, 1964. PWN.)

Bauman voltaképpen a társadalmi-gazdasági alakulat, a társadalmi osztály, sőt az osztályharc kategóriáit határozza meg itt. Amint maga is írja,² „Az osztályszerkezet dinamikájának különösen fontos aspektusa az osztálykonfliktus. Ennek megfelelője a viszonyok területén a *antagonizmus*, a kollektív magatartás területén pedig az *osztályharc*”.

Ha e megoldást követjük, a népballadákat az osztályharc alapján kell rendezni. Látni fogjuk, ez a megoldási lehetőség már felbukkant mind a nemzetközi, mind a magyar kutatásban.

A polgári tudományban azonban a konfliktus fogalma más értelemben is használatos. A szociológiai elméleteket rendszerezve Don Martindale részletesen bemutatja a különféle konfliktusteóriákat,³ és ide sorolja nemcsak Malthus és Darwin, hanem bizonyos fokig Hobbes és Macchiavelli, sőt az arab Ibn Khaldún meg a görög Thukidész társadalomelméletét is. Véleménye szerint ez irányzat képviselői (mint például Gumplovitz) joggal nevezhetők „szociáldarwinistáknak”, mivel a társadalomban nem egy működő szervezetet, hanem a létharc szociológiai méretű megvalósulását látták. Kérdéses, hogy e megoldást követve (például az államban és a társadalom összes szerveiben a „fajok harcának” eredményeit látva) juthatunk-e bármilyen eredményre a népballadák rendszerezésében és értelmezésében?

A kérdés eldöntéséhez azt kell tisztáznunk, mit értünk *társadalmi* konfliktuson a népballada-kutatásban. Ez nem könnyű feladat. Elsősorban nehéz meghatározni: mi is a (nép)ballada? Minden irodalmi műfaj határesetek szövevénye, statisztikai állandók és legfeljebb formai konvenciók révén határozható meg egyértelműen (mint a szonett vagy a francia műköltészet *ballada* műfaja). Minden népköltészeti műfaj még ehhez képest is nehezebben körvonalazható, népenként és nyelvenként sok-sok átmenettel. Érthető jelenség ez, hiszen a népköltészetben még a műköltészethez képest is határozottabb módon a műfaji kategóriák nem *Urform*, hanem *Zielform* jellegűek, vagyis nem valamely eleve adott poétikai és használati rendszert fejeznek ki, hanem a rendező kutató által használt metanyelvi kifejezések, legtöbbször közvetlenül is átvételek a hivatásos irodalom elméletéből. Közismert, milyen sok nehézséget okozott és okoz például a „monda” műfajának körvonalazása a folklorisztikában, vagy hogy a mesekutatásban legalább tucatnyi alműfaj feltevésével sikerült csak valamennyire tisztázni a népmese műfajának meghatározását. De még ezekhez képest is különlegesen nehéz a „ballada” műfajának, jellemvonásainak körvonalazása.

Ma már világszerte „ballada” néven nevezik e műfajt (vagy műfajcsoportot) a folkloristák, azonban feltűnő, hogy még a klasszikus gyűjtemények és összehasonlító munkák is mennyi más elnevezést használtak, sőt, legújabbban is milyen sok a berzenkedés e műfaji megnevezés egyetemessége ellen. Jól ismert tény, hogy a spanyol, portugál és francia kutatás a „*romancero*” névvel foglalta össze a balladákat. Az olasz Bronzini „*canzone epico-lirica*” formában nevezi meg, a dán „*gamle folkeviser*” vagy a skandináv „*visor*” éppúgy általában vett dalnak nevezi, mint a görög „*tragédia*”. Dal vagy Wilgus

² BAUMAN 61.

³ MARTINDALE, DON: *The Nature and Types of Sociological Theory*. Boston, 1960. Houghton Mifflin. 127–207.

tudománytörténeti áttekintéseiben a „népdalkutatás” egyik ága a balladakutatás.⁴ Egészen más műfaji rendszerek közé kell a balladakutatást illeszteni például a Balkánon, ahol a szerb-horvát „*junacke pesme*” és „*ženske pesme*” (vagyis ’hőseénekek’ és ’asszonyi énekek’) között egyaránt találunk balladákat. Furcsa, hibrid jellegű megnevezések is felbukkannak. Maszkajev mordvin áttekintésében a ballada „*narodnaja epičeskaja pesnja*” (népi epikus ének),⁵ Mikusev komi áttekintése viszont „kései epikus formák” (*pozдноepičeskije formy*) elnevezés alatt tárgyalja.⁶ Putyilov külön jelenségnek véli az orosz „*istoričeskaja ballada*” (történeti ballada) műfaját,⁷ noha a „történeti ének” (*istoričeskaja pesnja*) egyébként ismert elnevezés az orosz folklorisztikában. Lintur ukrán tanulmányaiban „*balladne pesni*” (balladás ének) elnevezés szerepel,⁸ Balasov orosz ballada-antológiájában azzal kezdi a bevezetést, hogy megállapítja, maga a ballada elnevezés voltaképpen csak egy fél évszázada terjedt el az orosz folklorisztikában, korábban még azok is, mint Kirejevskij, akik ismerték az elnevezést, egyszerűen „népdal”-nak nevezték a szövegeket, és ily módon a lírától (!) nehéz elválasztani a műfajt.⁹ A maga rendszerezése azután megkülönbözteti a „családi” a „történeti és társadalmi”, a „szatirikus és komikus”, meg az „új” balladákat. Ha e beosztás heterogén voltát kifogásoljuk, jusson eszünkbe, máshol sem jobb a rendszerezés. Talán a legjellemzőbb példa erre Gacák cikke a román verses epika formáiról.¹⁰ Itt abban indul ki, milyen helyes volt, hogy 1852-ben V. Alecsandri a „ballada” szót az egész román epikus népköltészetre értette, vagyis egyetlen névvel illette azt, amiről cikke későbbi részében maga Gacák állapítja meg, hogy ez „három műfaj, nem pedig egy”, azaz a hősepika (*Heldenepos*), a történeti énekek (*historische Lieder*) és a ballada (*Ballade*) rubrikába osztható. Vagyis, helyes az, ha valaki nem osztja fel e műfajokat (Alecsandri), de helyes az, ha felosztja (Gacák). Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Alecsandri az első, cirillbetűs kiadásban három terminust használt már a címben is ’népköltészet’ + ’ballada’ + ’vitézi ének’ formában, a második, immár latin betűs kiadásban viszont a két utóbbit elhagyta.¹¹ A román folklorisztika újabban a ballada megnevezést részesíti előnyben, de a vitézi ének (*cnitecul bătrînesc*) is használatos.

Mindez első tekintetre terminológiai szörszálhasogatás, azonban éppen a társadalmi konfliktusokat kutató balladaszakértő számára elég nagy nehézséget jelent. Ha valamilyen

⁴ DAL, ERIK: Nordisk folkeviseforskning siden 1800. København, 1956. — WILGUS, D. K.: Anglo-American Folksong Scholarship since 1898. New Brunswick, 1959.

⁵ МАСКАЕВ, А. И.: Мордовская народная эпическая песня. Саранск, 1964. Мордовское книжное издательство.

⁶ МИКУШЕВ, А. К.: Эпические формы коми фольклора. Ленинград, 1973. Издательство „Наука” Ленинградское отделение. 173–214.

⁷ ПУТИЛОВ, Б. Н.: Славянская историческая баллада. Москва–Ленинград. 1965. Издательство „Наука”.

⁸ ЛИНТУР, П. В.: Украинские балладные песни и их восточнославянские связи. *Русский фольклор* XI (1968) 67–77.

⁹ БАЛАШОВ, Д. М.: Народные баллады. Москва–Ленинград, 1963. Советский писатель, 5–7.

¹⁰ GACÁK, VIKTOR M.: Drei Gattungen, nicht eine . . . Versuch zur Erstellung einer Struktur der Gattungen der Volksdichtung. *Acta Ethnographica* 14 (1965) 99–116.

¹¹ АЛЕКСАНДРИ, В.: Поезий попорале. Баладе (Кынтече бетрынешть). Партя I–II. Яшь, 1852–1853. — ALECSANDRI, VASILE: Poezii populare ale romînilor. București, 1866.

motívumindex vagy társadalmiatlanul felfogott, pusztán a szűzséből kiinduló „típus”-vizsgálat lenne a cél, ott bármilyen balladaműfaj-megnevezés jogosult lehet, pusztán az összetartozó témákat és szövegeket kell valahogyan rendszerezni. Azonban éppen a társadalmi konfliktusok szerinti osztályozás hogyan képzelhető el egy olyan heterogén anyagban, amely a lírai daloktól a hőseposzig, a strófikus táncdaltól a történeti énekig, a románctól a csúfolóig mindennel érintkezik.

Úgy látom, egyfelől a „konfliktus” szó laza értelme, másfelől a „ballada” fogalmának szétfolyó jellege akadálya annak, hogy a társadalmi konfliktusok alapján ezt az anyagot rendszerezzük. Ugyanakkor kínálkozik egy harmadik út a feladat elvégzésére: át kell néznünk, milyen eredményekkel járt az eddigi konfliktus-típuskutatás a balladát illetően, és e szemle tanulságként valamilyen gyakorlati módszert vagy legalábbis tanulságokat kell levonnunk.

Mivel a magyar balladakutatás többször, egymástól eltérő módszerrel és eredménnyel foglalkozott e kérdéssel, ennek eredményeit próbálom meg röviden összegezni.

A magyar balladakutatás több szempontból is tanulságos az összehasonlító balladavizsgálat számára. Akárhogyan is fogjuk fel a magyar balladakincs történeti rétegeit és nemzetközi kapcsolatait, mégis önálló, sajátos képződmény, márcsak nyelvi elszigeteltsége következtében is. Ugyanakkor határterületen van: a balkáni epikus műfajok, a szláv epikus műfajok és a germán balladák között. Mivel huzamos idő óta tekintélyes erőfeszítések történtek a balladák rendszerezésére és éppen történeti-társadalmi értelmezésére, a tanulságok érdeklődésre tarthatnak számot. Mindazáltal a teljesség igénye nélkül csak a legfontosabb kísérletek alap gondolatait említhetjük meg.

Majd fél évszázada készült el az a rendszerezés, amely a magyar népballadában található „tragikumtípusok” felsorolását kísérelte meg.¹² A szerző szerint a magyar néplélek tragikus diszpozíciójából következik balladáink tragikuma, amelyet 8 csoportra oszt (az elsön belül négy alcsoporttal):

1. a szerelem tragikuma
 - a) a hűség tragikuma
 - b) a hűtlenség tragikuma
 - c) a bizalom tragikuma
 - d) a szerelemféltség tragikuma
2. a bosszúállás tragikuma
3. az elnyomott akarat tragikuma
4. az önfeláldozó szeretet tragikuma
5. az önbizalom tragikuma
6. a becsvágy tragikuma
7. a kincsszeretet tragikuma
8. a féktelen szilajság tragikuma.

Mindez inkább elvont esztétikai és moralizáló, mint társadalmi szempontú megközelítés, nem is összehasonlító folklorisztikai, hanem esztétikai szakmunkákon alapult, a gyakorlatban sosem próbálták ki.

¹² NAGY ILONA: Tragikumtípusok a magyar népballadában. Budapest, 1929. „Madách” Könyvkiadó. 10.

Az első és mindmáig egyetlen magyar népballada-katalógus szerzője, Dános Erzsébet¹³ mintegy 30 típust vagy típuscsoportot sorol fel, ezek a cselekmény elemeit hangsúlyozzák (pl. leányrablás, tiltott házasság, építőáldozat, megrontott lány), bár a munka elméleti bevezetésében továbbra is a tragikumról és nem a szűzséről esik inkább szó.

A két világháború között Solymossy Sándor történeti rendszerezése,¹⁴ és Ortutay Gyula új szempontokat említő reprezentatív ontológiája (amely a közösségi hagyományozás fontosságát emelte ki)¹⁵ módot adhatott volna arra, hogy a társadalmi rendszerezés fokozottabban érvényesüljön, ez azonban csak később jelent meg.

Több szempontból is a fordulat idejének nevezhetjük a magyar társadalomban és társadalomtudományokban az 1950-es évek legelejét. Nem véletlen, hogy ekkor merült fel igen erőteljesen egy szociális módosításra, fordulatra törekvés a folklorisztikában is. Az irodalomtörténész Balogh V. László tanulmányában¹⁶ éppen azt kísérelte meg, hogy az erdélyi („székely”) magyar balladák társadalmi újraértelmezését adja, Solymossy és Ortutay elgondolásaiból kiindulva, azokat elméleti síkon próbálja meghaladni. Elfogadja a balladák történeti-filológiai datálásának érveit, ám a különböző népek balladáái közti egyezéseket nem átadás és átvétel, hanem a kontinensnyi méretekben azonos osztályhelyzet és társadalmi elnyomás meglétéből magyarázza. Még ennél is fontosabb, amit a balladák tartalmi elemzéséről mond, hangoztatván, hogy e szempontot a korábbi magyar kutatás nem hangsúlyozta. Véleménye szerint „a balladák konfliktusa *társadalmi*”, gazdag és szegény jelenik meg bennük, a „*társadalmi osztálykülönbség*” elleni sikertelen lázadással találkozunk. Mindez valamilyen cselekményben nyilvánul meg, amely megoldhatatlan, és a balladák hősei szempontjából is az. „A balladák tartalmát kitevő mese tehát valami társadalmi összeütközés kibontása. A balladák hősei azonban nem látják a megoldások igazi útját. Ők a természeti ember régi – gyakran mágikus – megoldásaival operálnak, vagy pedig a konfliktusokat egyénileg oldják meg. A konfliktusok valódi – a feudális kizsákmányolásból eredő – oka ismeretlen előttük. A feudális-nemesi szerkezet általános elnyomását csak érzik, helyzetük értelme nem tudatos, s ezért a hősök – egymás ellen, nem pedig közösen az uralkodó osztály ellen támadnak.” Ez az elképzelés könnyen jellemezhető vulgárszociologizmussal: mintha reális megoldás lenne, amihez mérni kellene a létező összes balladát, az uralkodó osztályok elleni lázadásban közösen összefogó összes balladahős szabadságharca! Mind a magyar, mind a nemzetközi balladakincs garmadával kínál ellenpéldákat. Az okfejtésben azonban – minden steril elméletieskedése ellenére is – két rendkívül figyelemre méltó mozzanat van: egyfelől a társadalmi konfliktusokat valamilyen epikus történetbe transzponálnak tételezi fel (ez jobb megoldás, mint például Nagy Ilona elvont esztétikai-etikai tragikumtipológiája), másrészt arra is utal, hogy ez a konfliktus magában az ideológiában is megoldhatatlan, nem tudatos, „a konfliktusok valódi oka ismeretlen” a balladahordozók számára. Itt tehát kettős áttétellel számol-

¹³ DÁNOS ERZSÉBET: A magyar népballada. Budapest, 1938. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete. (*Néprajzi Füzetek* 7.)

¹⁴ SOLYMOSSY SÁNDOR: Ballada. In: A Magyarság Néprajza. 3. kiadás. III. kötet. Budapest, 1943. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 73–126.

¹⁵ ORTUTAY GYULA: Székely népballadák. Budapest, 1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

¹⁶ BALOGH V. LÁSZLÓ: A székely népballadák kérdéséhez. *Irodalomtörténet* 1950/1. 31–36.

hatunk: egyfelől a szociológiai értelemben vett konfliktus áttételeződik egy ideologikus (esztétikai) konfliktussá, másrészt ez ismét áttételelesen, cselekményben jelenik meg. E gondolattal későbbi balladakutatásunknak is szembe kellett néznie.

Mellékesen említjük meg, hogy maga Balogh utalt arra, hogy egyazon ballada-típuson belül különbözhetnek a közvetlenül az osztályhelyzetre utaló elemek. Az építő-áldozat balladájában (*Kőműves Kelemenné*) hol szegény és munka nélküli kőművesek mennek bárhová, ahol megfogadják őket, hol meg négylovas hintón, kocsissal jár a feleségük. A szerző ezt a parasztságon belül élesedő rétegvizsályokból magyarázza, ami ideiglenes megoldásnak nevezhető csupán. Érdekes, hogy amikor folklorista szólt hozzá Balogh cikkéhez,¹⁷ jól helyesbítette, hogy a feudalizmus általában véve *alapja*, és nem az egyes balladákat tekintve közvetlen *eredete* a balladai témáknak. Azonban a hozzászóló-bíró az „eredet” kérdéseit a hagyományos folklorisztikai módszerek körébe utalta vizsgálni – szerencsére csak általában. Így is azt mondhatjuk, az új kezdeményezést észrevették, mégis elsikkadt folkloristáink szemében.

Az elméleti tisztázás próbája mindig a gyakorlat. Balladakutatóink rendszerező tevékenysége elsősorban nagyszabású antológiák összeállításakor fordult ebbe az irányba. Ez könnyebb is, mint egy elméleti gondolatsor végigkövetése, vagy egy ballada-típus-katalógus elkészítése. Egészen a legutóbbi időkig azonban antológiáink mindkét másik feladatot is mintegy helyettesítették, ezért bennük kell keresnünk a társadalmi konfliktusokra vonatkozó újabb felismerések megnyilvánulásait.

Vargyas Lajos első antológiájában¹⁸ óvatosan kezeli a társadalmi és történeti megfeleltetést, mégis egyértelműen úgy vélekedik, hogy a ballada epikus műfaj, amelynek középpontjában az esemény (vagyis nem a tragikum vagy a konfliktus!) áll. A társadalmi mondanivaló a jobbágyparaszság osztályhelyzetéből érthető meg. A balladákban főúr és jobbágy, gazdag és szegény, uraság és cseléd ellentéte jut kifejezésre. Ezeket azonban tematikusan nem részletezi, és úgy vehetjük, mintha a „stilizáltság” fogalomkörébe utalná ezt a jelenséget: ezen keresztül érvényesülnek a társadalomnak a körvonalai a balladában. Noha körülírással, mégis Vargyas is hangsúlyozza az áttételességet. „A balladában *ember-ek közti* tragédiák feszülnek, *embernek emberhez való viszonya* a fő téma mindegyikben, vagyis *társadalmi problematika*.” Máshol a „helyzet” szót említi. Ezek nem azonosak egymással, alternatív használatuk arra utal, maga a kutató sem tudja pontosan, mit is nevezzen a balladarendszerezési-értelmezési kísérlet kiindulópontjának. Az „ember”, az „emberi lélek alapvető tulajdonságai”, „embernek emberhez való viszonya”, „ellentét”, „feudális osztályellentét”, „helyzet” és hasonló szinonimasorok jelzik, itt további tisztázásra van szükség.

Vargyas nagyszabású történeti-összehasonlító munkáiban¹⁹ behatóan foglalkozik a ballada létrejöttének műfajtörténeti körülményeivel, a társadalomról alkotott kép változásával. Az egyes balladatípusokhoz írott kommentárjaiban, katalógusjavaslatában is talá-

¹⁷ PÉTER LÁSZLÓ: Népballadánk társadalmi alapja. *Irodalomtörténet* 1950/3. 49–51.

¹⁸ CSANÁDI IMRE – VARGYAS LAJOS: Röpülj, páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok. Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó, 15–17.

¹⁹ VARGYAS LAJOS: Kutatások a népballada középkori történetében. IV. Műfaji és történeti tanulmányok. *Ethnographia* 73 (1962) 206–259. – VARGYAS, LAJOS: Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, 235–285. („Chapter IV. On the Genre and Its History”)

lunk ilyen részeket. Mégis, újabb könyve bevezetésében láthatjuk mai véleményének megfogalmazását.²⁰ Itt azt említi, hogy a balladák témák és témakörök szerint rendezhetők, amelyekben az „emberi helyzetekből adódó összeütközések” szerepelnek, pontosabban a nagyobb társadalmi egységet bemutató hősepikához képest egy kisebb kör, a család kerül előtérbe, és ily módon áttételes a ballada valóságábrázolása „a társadalmi helyzet összeütközései a családi életen keresztül és azon túl a társadalmi ellentéteket is éles fénnel világítják meg”. A társadalmiság azonban nemcsak a családi tematikán keresztül válik áttételessé, Vargyas szerint ugyanilyen fontos jelenség a „ballada lélekrajza”, vagyis „a lelkiállapotokban ábrázolt ember”. Ezt is stilizálásnak tekinti, sőt olyannyira fontosnak, hogy a nyelvi, stílusbeli, formulai, versformákra utaló vonásokat csak ez után említi. Amikor azután konkrétabb elemzést mutat be, e szempontokat figyelembe veszi, 134 magyar balladatípusát viszont mindössze öt csoportra osztja, hagyományos (és nem részletezett) műfaj történeti (vagyis nem konfliktus-adta) szempontok szerint.

Ortutay Gyula nézeteinek módosulása leginkább Kríza Ildikóval készült antológiájából látszik, bár kettejük véleménye sokszor nem egyezik, abban mégis közös, hogy műfaji, történeti beosztást adnak, a konfliktusok különösebb indokolása nélkül.²¹

Sok más kísérletől, publikációtól eltekintve röviden utalnunk kell arra, hogy legújabbban is különféle, egymástól eltérő elképzelések uralkodnak balladánk konfliktusok szerinti beosztását illetően. Katona Imre egyetemi tankönyvünkben²² abból indul ki, hogy a konfliktus valamilyen drámai helyzet, legtöbbször tragédia. Az alapvető helyzetek azután konkrét módon jelennek meg az egyes korszakokban: „E drámai helyzetek éppúgy meghatározottak, mint az irodalmi drámai műfajokban, konkrét megfogalmazásuk azonban történeti-társadalmi és helyi feltételektől függ.” Ez voltaképpen helyes megoldás, noha a szerző a konfliktust egyértelműen drámai sajátosságnak tartja, jóllehet példái maguk is epikus jellegűek. Arra is utal, hogy „morál” figyelhető meg a balladában, ezzel kapcsolatban idézi a feudalizmus ellentmondásosságát, amíg azonban Balogh felfogásában a társadalmi összeütközés maga az ellentmondásos, Katona ugyanazt az érvsorozatot a morál síkjára helyezi át: „E feudális morál azonban ellentmondásokkal terhes, az egyén már igyekezne kötelekeitől szabadulni, de e korban még minduntalan társadalmi korlá-

²⁰ VARGYAS LAJOS: A magyar népballada és Európa. I. Budapest, 1976. Zeneműkiadó, 16–17, 19.

²¹ ORTUTAY GYULA–KRÍZA ILDIKÓ: Magyar népballadák. Budapest, 1968. Szépirodalmi Könyvkiadó.

²² KATONA IMRE: Ballada, In: DÖMÖTÖR TEKLA–KATONA IMRE–ORTUTAY GYULA–VOIGT VILMOS: A magyar népköltészet. Budapest, 1974. Tankönyvkiadó, 79. Dolgozatom megfogalmazása után jelent meg KATONA IMRE fejezete „A magyar folklór” című egyetemi tankönyvünkben (Bp., 1979. Tankönyvkiadó). Itt a már idézett kiegyenlítő módszert követi, történeti és osztályozási kísérleteket említve, illetve a ballada esztétikumáról szólni foglalkozik a konfliktus kérdéseivel. Külön kis fejezetben (187–189) érinti a „társadalmi ellentétek a népballadákban” kérdéskört, ahol is óvatos, terminológiamentes fogalmazásmódja tűnik fel. Pl. „Az emberek közötti drámai összeütközések ábrázolásából adódik a balladának a mindenkor társadalmi ellentétek iránti nagy érzékenysége, sőt kialakulását, fennmaradását és egész életét is éppen a társadalmi mozgások biztosítják. Mindebből önként következik, hogy társadalmi ellentétek ábrázolásával gyakorta kell a balladákban találkozunk; s valóban így is van: kezdettől máig valóságos sorozatot tudunk az effajta konfliktusokból összeállítani.” (187., kiemelés tőlem) Ezután azonban csak néhány jellemző példát idéz, rendszert, nem javasol.

tokba ütközik, kitörési kísérletei tehát eleve bukásra vannak ítélve.” Mivel még a téma és tematika elnevezések is előfordulnak ezután, úgy látjuk, egyeztető kísérlete a legkülönbözőbb hazai felfogások akceptálására ismét csak azt jelzi, e kérdéskör elméleti tisztázása nem történt meg nálunk a kellő mértékben.

Faragó József kitűnő antológiája történeti-filológiai áttekintést ad, és hozzá (mindmáig egyedül a magyar kutatók közül) a történeti rétegekre nem figyelő freiburgi rendszerezést követő szövegcsoportosítást.²³ Ezzel voltaképpen megkerülte a ballada társadalmiságának ezt az esztétikai-ideológiai értelmezési problémáját, helyette a közvetlen funkcióban (éneklés, hagyományozás) mutatja be a balladák társadalmi szerepét.

Mitruly Miklós egyetemi tankönyvében²⁴ külön veszi a történeti rétegeket, az esztétikai jellegzetességeket (drámai, epikai, sőt lírai vonások), a más műfajokkal való és tematikus kapcsolatokat. Ily módon végül is a történeti rétegek, illetve azon belül a „tárgyi-tematikai csoportok” beosztása marad hátra. Ezt így vázolja fel:

I. Klasszikus balladák

1. mondai-mesei tárgyú és jellegű balladák
2. a feudalizmus viszonyaira utaló balladák
 - a) pénz, gazdagság bűvöletének hatása
 - b) szerelmi, családi konfliktusok, tragédiák
3. történeti tárgyú balladák

II. Betyárballadák

III. Új balladák

- a) pénz, gazdagság utáni vágyakozás következményei
- b) szerelmi, családi események
- c) gyilkosság
- d) katonasors, szabadságharcos, sócsempész
- e) kórház, betegség
- f) baleset.

A hevenyészett megoldásban eltűnnek a konfliktusok, pontosabban hol fontosak, hol harmadrendűek, illetve olyan általánosságok, amelyek alapján rendszerezés aligha képzelhető el. [„A feudális társadalmi rend viszonyai, erkölcsi normái ugyanis kíméletlenül beleszólnak az ember legszemélyesebb ügyeibe is, mint a szerelem és a házasság. (Ez egyébként a kapitalizmusra is jellemző.) A fiatalok nem választhatják meg szabadon, szívükre hallgatva élettársukat . . .” – mondja, ami a problémának nemcsak vulgarizálása, de elsőkélyesítése is.]

Egy Ungvárott (Uzshorodon) megjelent gyűjtemény bevezetője²⁵ szerint a balladában „a paraszti életforma jegyei és a paraszti életszemlélet” nyilvánulnak meg. A korábbi epikus műfajoktól eltérően a ballada „tartalma szerint nem történeti eseményeket és harci

²³ FARAGÓ JÓZSEF: Gyönyörű Bán Kata. Régi magyar népballadák. Kolozsvár, 1973. Dacia Könyvkiadó. Feltűnő, hogy balladatanulmányait összefoglaló gyűjteményes kötete (Balladák földjén. Bukarest, 1977. Kriterion) éppen erre a szempontra nem tér ki többen.

²⁴ MITRULY MIKLÓS: Magyar népköltészet. Cluj, 1974. Babeş – Bolyai Egyetem Kolozsvár – Nyelv- és Irodalomtudományi Kar. 178., 179., 185.

²⁵ LIZANEC, P. M. – VASZÓCSIK, V. J.: A Kárpáton túli magyar lakosság népballadái. Uzshorod, 1974. Az USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztérium – Uzshorodi Állami Egyetem, 6–7.

kalandokat jelenít meg, hanem társadalmi-lélektani problematikát érint". A továbbiakban a „klasszikus népballadák” kapcsolatban említik, hogy ezek „legjellegzetesebb témái a társadalmi ellentétekből fakadó szerelmi tragédiák, féltékenység, házasságtörés és annak megtorlása, a megesett lány tragédiája, a fősvenységből és kapzsiságból fakadó tragédiák”. Nem gondolom ugyan, hogy a szerzők szerint minden esetben társadalmi ellentétekből fakadna a féltékenység és házasságtörés stb., mégis érdekes, hogy e mindent társadalmi ellentétekkel magyarázó kategórián belül külön szupertársadalmi balladák is megfigyelhetők: „a kimondottan osztálytartalmú balladák”. Ezek jellemzése viszont váratlanul elmosódott, akár az előbbieket is ide sorolhatók volnának: „A feudális önkény, az osztálykülönbségből fakadó egyéni tragédiák hátterében megtaláljuk a kor szokásait, szemléletét, törvényeit.”

A felsorolt példák mutatják, a társadalmi konfliktusoknak a balladák osztályozásával összefüggő kérdései sorra felbukkannak a legkülönbözőbb szerzőknél. Nem is az egyazon művön belül végiggondolatlan fogalmakra, következtetésekre hívom fel a figyelmet, inkább arra, mindez együtt is csak a megoldás szükségességét mutatja, de nem ad egyértelmű útbaigazítást. Azonkívül nem tagadhatom, hogy úgy vélem, más népek hasonló balladakiadványaiából, rendszerezéseiből ugyanilyen kaotikus „rendszer”-t lehetne kiszemelni.

Van azonban folklorisztikánkban egy olyan rendszerező munka, amely éppen a ballada társadalmi értelmezését tűzte ki célul. Kríza Ildikó monográfiája „A halálra táncoltatott lány” balladatípus magyar változatairól, nem az eredet vagy a nemzetközi párhuzamok, hanem az értelmezés, a történeti és társadalmi rétegek kérdéseit vizsgálta. A gazdag munka számunkra legfontosabb felismerése abban áll, hogy a szerző szerint²⁶ a ballada mint műfaj létrejött nemcsak társadalmi, hanem etikai, esztétikai és pszichikai tényezőkből eredeztethető. Később is társadalmilag módosul a ballada. A magyar balladák között a korábbiakban „a társadalmi összeütközést az úr–jobbágy ellentét eredményezte”, ebben a balladában viszont már a „parasztságon belüli osztályellentét” jut kifejezésre, a parasztságon belüli rétegződés, és ennek következtében az ellentét miatt. Éppen ezt az átalakulást kísérli megvizsgálni a szerző, összekapcsolva ezt a ballada epikus és lírai vonásainak összemérésével is. Noha nem teljesen egyértelműen, úgy gondolja, hogy az epikus alapokon kibontakozó ballada egyre több lírai vonást vesz fel, sőt a tárgyalt (2) ballada „lírai-epikai jellegéből következően” ezt az alakulást a lírai és epikus vonások arányában is megragadhatjuk. Azt, hogy a pontosan körvonalazott célkitűzés megvalósítása még egyazon balladatípushoz tartozó változatok elemzésekor sem egyszerű, mutatja, hogy a szerző a változatokat leíró részekben többféle terminust is használ („esemény”, „cselekmény”, „tragédia”, „klasszikus megfogalmazást tartalmazó balladavariánsok”, „újabb formai sajátosságokat mutató alkotások”, „konfliktus”, „régies epikum”, „régies megformálás”, „ellíraizálódás”, „társadalmi ellentét”, „osztályellentét, osztálytagozódáson alapuló tragédia” stb.). Érdekes az is, hogy a cselekmény okát nem konfliktusnak, hanem tragikumnak nevezi, és a „tragikum” keretén belül sorolja fel a három fajtát: „társadalmi ellentét” – „szerelmi konfliktus” – „irracionális magyarázat”. (A dolgozat részletesen foglalkozik még az egyes epizódokkal, a morális vonatkozásokkal, ezeket itt nincs terünk említeni.)

²⁶ KRÍZA ILDIKÓ: A halálra táncoltatott lány. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, 14–24.

Külön és feladatunk szempontjából is fontos, hogy a könyv végén a szerző összegezi legfontosabbnak vélt felismeréseit. Úgy gondolja, elemző módszere általában is alkalmas egy új szemléletű ballada-vizsgálatra, amely nemcsak az eredetet és elterjedést, hanem a társadalmi hatást és módosulásokat is vizsgálja. Még a terminológiai nehézségek ellenére is idézni kell a konfliktusok tüzetes elemzésére vonatkozó megállapításait.

„Köztudomású, hogy a balladai történetek legtöbbje társadalmi különségből fakadó konfliktust tartalmaz. Egyes balladákban ez, mint nyílt osztályellentét jelentkezik . . . Korántsem ilyen egyöntetű a társadalmi konfliktus a balladák jó részében. A *Barcsai-történet* konfliktusában nem kereshető közvetlen osztályellentét, mégis ez az összeütközés is társadalmi jellegű, mivel a *társadalmi morál* hangsúlyozásával is a paraszti társadalom problémáit fejezi ki . . . Ilyen módon az egyes balladák *epikus magjának kormeghatározó* jellege, az alkotások morális mondanivalójának értelmezése is segít a ballada történetének, kialakulási körülményeinek feltárásában.”²⁷

Azzal zárhatjuk szemlénket, hogy megállapítjuk: a feladat előttünk áll. Differenciált módon kell a társadalmi konfliktus fogalmát felhasználni a balladavizsgálatban. Többféle áttételt és történeti módosulást kell mindig figyelembe vennünk. Mert igaz ugyan, hogy *általában* minden alkotásban visszatükröződik a társadalmi konfliktus (illetve az, amit annak nevezünk), azonban a műfaj, a morál, a funkció, az esztétikai és poétikai minőségek önmagukban is visszatükrözik ezt, és ezzel nem célszerű a témában vagy az értelmezésben megmutatkozó visszatükrözést összekeverni. Nem lehet a *Héró és Leander-történet*, egy *Sztyepan Razin*-dal és a halálra táncoltatott lány balladájának vizsgálatakor teljesen ugyanazt a társadalmi konfliktuselemzést alkalmazni. Az átmenetek kutatásához azonban nagy mennyiségű és konfliktusok szempontjából rendszerezett anyagra van szükségünk. Éppen arra próbáltunk hivatkozni, hogy az előtanulmányok után (legalábbis nálunk) célszerű fogalmilag és a módszert illetően átgondolni e feladatot, amelynek elvégzése azonban nem csupán a balladaarchiválás és -tipológia, hanem általában is a folklórelmélet, sőt az esztétika számára is kiváló tanulságokkal járhat.

Az esztétika számára a „konfliktus” különleges és jól kidolgozott kategória. Abban az értelemben, ahogy ma nálunk is használják (a kollízió fogalmával együtt) a hegeli esztétikából származik, és ott a tragikum, vagyis a drámai műnem keretén belül foglalkoznak vele.²⁸ Éppen ezért minden további nélkül átvétele az epikus költészet elemzéséhez nem kockázat nélküli. Egyetlen vonást mégis feltétlenül meg kell említenünk, mivel ebben a hegeli (és marxi) esztétikának számunkra is megszívlelendő tanulságát láthatjuk. A „tragikummentesség” dogmájának idejében, vagyis egy tragikumelmélet szempontjából igen kedvezőtlen korszakban Lukács György Csernisevskij tragikumelméletét vizsgálva foglalja össze Hegel, Marx, Csernisevskij és a maga elképzeléseit, vagyis a marxista tragikumfelfogás közvetlen előzményeit és későbbi kifejlődését egyaránt.²⁹ Lukács kiindulópontja szerint „úgy lehetne Hegel tragédiaelfogását meghatározni: a világtörténelem szakadatlanul felfelé ívelő vonalat mutat, az út maga azonban ellentmondásos, egyének és nemzetek tragikus konfliktusai, sőt tragikus elpusztulásai jelzik ennek az útnak szakaszait, állomásait, fordulópontjait”. Már Hegel után bekövetkezik a tragikum

²⁷ KRÍZA 188.

²⁸ БОРЕВ, ЮРИЙ: О трагическом. Москва, 1961. „Советский писатель”.

²⁹ LUKÁCS GYÖRGY: Adalékok az esztétika történetéhez. I. Budapest, 1972. 728–735.

„elvizenyősítése”, az életben meglétének tagadása. Ezzel szemben felbukkannak a helyzetet „élezők” is, akik valódi tragikumot látnak az élet tényeiben. Maga Csernisevszkij például a sors-elmélet ellen harcba száll, ennek ellenére azt hangoztatja, van objektív tragikum (például Gusztáv Adolf véletlen halála) az életben, esztétikailag pedig nem a tragikus vétség vagy a bűn, hanem egy „antropológiai” jelenség a tragikum magyarázata: „*A tragikum a szörnyű az emberi életben.*” Voltaképpen mindaz, ami fellép a fennálló ellen, így értelmezhető. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza Lukács, hogy Marx és Engels elválasztották egymástól a konfliktust és a tragikumot. A marxizmus klasszikusai „kiemelték a konfliktus elhatározó szerepét, mely nélkül nincs sem tragédia, sem dráma. De Marx rámutatott arra is, hogy valamely valóságos társadalmi konfliktus tragikus vagy komikus voltát nem holmi formális ismérvek, még kevésbé a szubjektív költői fantázia teremti meg, hanem az is a konkrét társadalmi-történeti helyzet eredménye, mikor és hol nyilvánul meg valamely meghatározott konfliktus tragikus, illetve komikus formák között. A tragédia dialektikus materialista konkretizálása Marxnál és Engelsnél azonban túlmegy a konfliktus ilyen központba helyezésén. Marx és Engels világosan látják azokat a lelki, erkölcsi, társadalmi mozzanatokot is, amelyek a konfliktusok közül csak néhányat emelnek a tragédia magaslátára. Ilyen elsősorban a konfliktusba került ember (emberek, osztály) helytállása és azzal a legszorosabb összefüggésben a konfliktus drámai, tragikus menetéből kivilágló társadalmi tanulság; az a kritika és önkritika, melyet a konfliktus és annak tragikus megoldása a forradalmi osztályban, a haladás táborában kívált.”

Lukács (és Marx meg Engels) nézetei áttételesen alkalmazhatók a konfliktusok nem-drámai megnyilvánulásainak vizsgálatakor is. Úgy látszik, a tragikumot az életben és ebből következően az esztétikumban egyaránt felfedezik. Ez jól ismert materialista esztétikai megoldás. Ennél egyszerűbbnek tartják azonban a konfliktust (amely ugyancsak megvan az életben, megvan az esztétikumban is), amelyből csak néha lesz tragédia. A valóságbeli léteénytől az esztétikai minőségig így kétszer váltunk át: előbb a konfliktus síkján, majd eggyel feljebb, a tragikum esetében. Az, hogy közben az esztétikai konfliktus befolyásolja az esztétikai tragikum létrejöttének módját és formáit, magától értetődik. A bonyolult esztétikai tragikum valóságalapjaihoz közelebbi formák bukkannak fel a balladák konfliktusaiban. Nagyon termékenynek tartanám, ha ott nem mindenütt a „tragikus vétség” valamilyen megnyilvánulását keresnénk, hanem például Csernisevszkij szavával „a szörnyű” megnyilvánulásait. Amint ismeretes, a balladai konfliktuselméletnek nem az volt a nehézsége, hogy nem tudott fényes, kiemelkedő példákat keresni az osztályellentétek vagy nagyszabású társadalmi konfliktusok (harcok, ellenségek, családi és erkölcsi konfliktusok) megnyilvánulására. Inkább az, hogy a seregnyi gyilkosság-, szerencsétlenség-, kórházi és hasonló ballada nem mindegyikében figyelhető meg a magas röptű konfliktust, amely a fenti értelmezésben már közel áll a tragikumhoz. Ha mi itt az élettényeket keressük, a tragikum valóságalapjait, a tragikum-tipológiával azonosított konfliktus-rendszerezés helyébe sok esetben a borzalmas és szörnyű élettényein alapuló konfliktus-csoportosítás adhatunk. Ez közelebb jár a balladák természetéhez, és nem csinál az összes dalból drámát, tragédiát.

Úgy gondolom, ennyi hegelianizmus nem árt meg a balladakutatásnak, a társadalmiság hangsúlyozásával ennyi marxizmus mindenütt elfogadható. Jobbnak tűnik a konfliktus ilyen felfogása, mint például az etnológus Max Gluckman megoldása, aki — különben éppen Hegel, sőt némileg Marx nyomán is — úgy látja, minden emberi cseleke-

detben van konfliktus, amelyet ő „tézis” és „antitézis” formájában ír le.³⁰ A konfliktusok azonban szerinte az életben nem valamilyen továbbvivő szintézisbe fejlődnek, hanem a tézis és antitézis összeapásából a „status quo ante” megszilárdulása, restaurálása következik be.

Ezt a fajta hegelianizmust alkalmatlannak tartom a konfliktusok megértésére. Az egyszerűbb séma ellenére is a tévedés nyilvánvaló. Balladakutatóinknak a bonyolultabb, áttételesebb konfliktusfelfogást kell konkrét anyagon vizsgálniuk. Az említett társadalmi-történeti és esztétikai gondolatok csak az indítást adhatták meg ehhez. A balladák csoportosítását, esztétikai minőségeik elemzését gondos részletmunkával kell elvégezni. E munka során azután nemcsak gyakorlati eredmények várhatók, hanem elméleti tanulságok is, főként pedig új problémák, új kételyek, megoldandó kérdések.³¹

³⁰ GLUCKMAN, MAX: *Order and Rebellion in Tribal Africa*. New York–London, 1963. Free Press of Glencoe–Macmillan.

³¹ Dolgozatom a SIEF ballada-bizottságának Esztergomban rendezett konferenciáján hangzott el, 1978. augusztus 23-án, amelyet éppen a „társadalmi konfliktusok” témakörének szenteltek. Az időközben sokszorosításban megjelent anyag „9. Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden vom 21. bis 23. August 1978 in Esztergom/Ungarn... Tagungsprotokoll, Budapest, 1979.” közölte dolgozatomat „Gibt es in der Volksballade einen gesellschaftlichen Konflikt?” (198–216), azonban a rá vonatkozó vita nélkül. A többi dolgozat között VARGYAS LAJOS a magyar ballada történeti értékét mutatta be; HERMANN STROBACH a balladák előadásának társadalmi vonatkozásairól beszélt; KATONA IMRE a mai balladaéneklés nemzedéki és nemi megoszlását vizsgálta szlavóniai magyar anyagon; WILGUS az amerikai balladák osztályozását, ENGLE a társadalomkritikai vonatkozásokat hangsúlyozta. A konferenciáról rövid magyar áttekintést adott KRÍZA ILDIKÓ [*Ethnographia* 91 (1980)259], és ugyanitt közöltek két dolgozatot is magyarul: KUMER, ZMAGA: A társadalomtörténet tükröződése a szlovén népballadákban (260–263), illetve: BRONZINI, GIOVANNI B.: Kultúra és társadalom az olasz epikus énekekben (263–275). A régibb magyar irodalomból műfaji összehasonlítást adott: BORONKAY ANTAL: Az osztrák és a magyar történeti ballada. Bp. 1936. Az újabb nemzetközi balladairodalomban érthető módon főként több kelet-európai kutató műfaj-történeti aspektusban vizsgálta a balladák konfliktusproblémáit. Ezek közül megemlíthetők: ZÁVODSKÝ, ARTUR: Remarques sur le caractère du tragique dans le drame et dans la ballade. *Zagadnienia Rodzajów Literackich* 8, z. 2. (15), 1966. 46–54. JAGIEŁŁO, JADWIGA: Model fabularny polskich ballad ludowych. In: *W świecie pieśni i bajki. Studia folklorystyczne*. Wrocław, 1969. 127–146. BUCHAN, DAVID: The Structure of the Ballads. In: *The Ballad and the Folk*. London, 1972. 87–144. TURNER, JUDITH W.: A Morphology of the „True Love” Ballad. *Journal of American Folklore* 85 (1972) 21–31. JAGIEŁŁO, JADWIGA: Postaci bohaterów ludowej ballady. In: OKOPIEN-SŁAWIŃSKA, ALEKSANDRA red.: *Formy literatury popularnej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. 209–232. ŠRÁMKOVÁ, MARTA: Pokus o strojové zpracování baladického typu. *Slovenský Národopis* 21 (1973) 217–226. JAGIEŁŁO, JADWIGA: Polska ballada ludowa. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. DITTMAR, JÜRGEN: Zur poetischen Textkohärenz der deutschen Volksballade. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 21 (1976) 108–113. Kitűnő áttekintést ad az érintett kérdésekről a két német kézikönyv, amely azonban más műfaji és történeti összefüggéseket is pontosan bemutat: RÖHRICH, LUTZ–BREDNICH, ROLF WILH.–SUPPAN, WOLFGANG (hrsg.): *Handbuch des Volksliedes*. München, 1973. I–II. Bd. Különösen az alábbi részekben: LÜTH MAX: Familienballade (89–100); RÖHRICH, LUTZ: Sagenballade (101–156), valamint: Enzyklopädie des Märchens. Herausgegeben von KURT RANKE. Bd. I. Lieferung 4–5. Berlin–New York, 1976. BREDNICH ROLF WILHELM: Ballade. Sp. 1150–1170. Itt bőséges további irodalmat talál az érdeklődő. A mi lexikonaink áttekintő címszavai (pl. a Világirodalmi Lexikonban vagy akár a Magyar Néprajzi Lexikonban is) nem térnek ki érdemben erre a szempontra.

FÁBRY ZOLTÁN ÉLETMŰVÉNEK NÉHÁNY AKTUALIS PROBLÉMÁJA

Úgy tűnik, objektív okoknál fogva, megérett az idő (egy) nagyobb lélegzetű, kritikai megközelítésű, vagyis tudományos igényű s rendszerező elvű Fábry-monográfia megírására. A részeket és az egészet összekapcsolni szándékozó, ezek között dialektikus kapcsolatot teremtő tanulmányról van szó; erről, hiszen *Fábry Zoltán életműve* számos ellentmondást hordoz, nem egy buktatót rejt magában. Hozzáteve: sajnos, maga Fábry Zoltán is – írásban és élőszóban – néhány olyan (tipológiai jellegű) formulát szuggerált, amelyek – akarva-akaratlanul – tévútra vezettek, vagy vezethettek. Őt is, majd azokat is, akik igyekeztek megközelíteni *életművének lényegét*.

Az elmúlt évek arról győztek meg: szakítani kell a legendák Fábryjával; szakítani kell a már-már sematikusá váló Fábry-kép továbbrajzolásának még csak a kísértésével is. Utolsó – immár posztumusz – művében egyébként Fábry Zoltán is ezt sugalmazza: „Nem szabad semmit véka alá rejtteni, sem hibákat, sem gátlásokat, sem elzuhanrt reményeket.” Szinte mint egy legbenső, „rejtett” végrendeletet hagyta a kortársakra, akiknek most már ezt végre kell hajtaniok.¹

Ez alkalommal mindössze néhány, talán nem önkényesen kiválasztott Fábry-problémára szeretnők a figyelmet irányítani; megoldandó feladatokra, amelyek *ma is* aktuálisak, s úgy látszik, még hosszabb ideig azok maradnak.

Arra a megállapításra kell jutnunk, hogy minden (elérhető) rendelkezésre álló és váró anyagot figyelembe véve – végre el kell készülnie a Fábry-biográfiának, mely az időrendet és a tipológiát, a periodizációt és a korrajzot stb. magában foglalja. Ez központi, s megkerülhetetlen feladat; ti. ennek elvégzése után egyértelműbb lesz – a jelenlegi formájában és tartalmában érvényben levő – Fábry Zoltán-i életmű minden egyes, néha egymástól élesen különböző korszaka. Ezzel kapcsolatban nyomatékosítani kell: nem formális kérdés ez – *biográfia* vagy *Fábry-problémák*? Ti. egy, a Fábry-életmű problémáit *kritikailag is* elemző monográfia mellett szükség van hiteles és részletes Fábry-biográfiára is. Sokkal dialektikusabb összefüggésről van szó: e kettőt ötvözni kell egymással; azért, hogy kialakuljanak a helyes arányok (amelyeknek egyike-másika ma még gyakran megbillenni látszik). Nemcsak arról van szó, hogy e kettő, időrend és tipológia állandóan és erősen (s gyakran zavaróan) keverednek egymással, hanem inkább arról, hogy az utóbbi egyszerűen elnyomta az elsőt. Igaz, ennek történelmi és szubjektív okai is

¹ Vigyázó szemmel. Bratislava, 1971. 329. Itt szeretnők megjegyezni: az utóbbi években néhány igen fontos Fábry- (vagy vele kapcsolatos) mű jelent meg – FÁBRY ZOLTÁN válogatott levelezése 1916–1946., F. Z. Összegyűjtött írásai I. – e kettő Pozsonyban; Fábry Zoltán bibliográfia – Budapesten.

vannak. Bizonyos témák, mint a vox humana, antifasizmus, erkölcsi realizmus stb. „mániákus monotoníával” (Fábry szóhasználatával) tértek vissza. Ráadásul a stószí író is mindegyre ezt sugalmazta. Azt is be kell vallani: a tipológiákkal „hálás” feladat volt foglalkozni, közben mellőzve számos, nem kevésbé fontos mozzanatot. Az életrajz és tipológia szerencsésnek mondható ötvözése e tipológia változásait – miként azok a történelemben ténylegesen követték egymást – mutatná be, de – várhatóan – meg is valósítaná végre a stószí ellenremete realitását is. A biográfia „bekapcsolása” árnyaltabbá teheti a mindig szuggesztív erővel jelentkező, és az újra és újra visszatérő tipológiai egységeket. A stószí életforma és Fábry Zoltán személyisége is kellően kibontakozik, plasztikusabbá válhat. Bizonyos, még az író által felvázolt periodizációs kísérletek² is jó kiindulást nyújtanak: természetesen ezeket is kritikailag kell kezelni, felhasználni, és – főként tovább folytatni, kiegészíteni és befejezni.

Általában, ha Fábry Zoltánról esik szó, elsősorban antifasizmus kerül előtérbe, holott – legalább ilyen intenzitással – csehszlovákiai nemzetiségi írói léte is fontos, történelmileg igazolt. Történetileg vizsgálva a Fábry-életmű fő(bb) állomásait, minden bizonnyal erre is kellő fényt deríteni; pontosabban – antifasizmusra és nemzetiségi írói létére, hiszen e kettő együtt érvényes. Elegendő hivatkozni már említett posztumusz kötetének zárófejezetére: „Nincs elveszett poszt.” Nemzetiségi-kisebbségi ihletettségű (eredeti címe szerint »Üdv a többségnek«). Halála előtti hetekben ezen dolgozott. Erről tanúskodnak levelek, erről utolsónak tudott interjúja;³ három héttel halála előtt arról írt: „Elkészültem a kisebbségi könyv Előszavával (Üdv a többségnek).”⁴ Erőteljesen feszegette a nemzetiségi-kisebbségi problémát, mintegy jelezve, hogy gondolatmenetébe visszatér – a kellő tanulságokkal – a kezdetekhez, az 1920-as évek (akkor égető) problémájához. A kezdetet és véget, a kettő közti különbséget feszegette élete utolsó hónapjaiban, nemzetiségi aspektusból is. Azt már korábban leírta: „Ötven év előtt alakult itt egy új haza: Csehszlovákia. Ötven éve – jóban, rosszban – mi is lakói vagyunk, részei, részei.”⁵

A kutató számára ez úgy fogalmazódik meg: a történelem objektív tényeket produkál, és aki nem akar szemet hunyni vagy torz képet rajzolni, annak ez objektív mozzanatokkal kell szembenéznie, s ezekkel kell számolni. Ilyenformán a nemzetiségi problematika sem közelíthető meg másként.⁶ A valóság teljes és tárgyilagos vizsgálatáról, és kimondásáról van szó; persze, ami Fábry Zoltánt illeti, most már azt is következetesen meg kell vizsgálni, ki kell mutatni – mi tette számára lehetővé a valóság teljes kimondását, és mi gátolta, s mily mértékben ennek következetes végigvitelét. Így lesz méltó, s igaz a stószí ház emléktáblájának felirata, az *értékek egyenlősége*: „... Fábry Zoltán magyar nemzetiségű antifasiszta író.” Ez lesz méltó végrendeletéhez is, de európaiságához és a szülőföldhöz való kötődéséhez is.

Bizonyos korrekcióra lesz szükség Fábry Zoltán helyének kijelölésében az 1920-as éveket, s majd a 30-as évek legelejét illetően. Fábry Zoltán – nem csekély mértékben

² Vö. *Irodalomtörténet*, 1980. 2. sz. 472.

³ *Napjaink*, 1970. július.

⁴ F. Z. 1970. V. 7-én kelt levele.

⁵ *Új Szó*, 1968. ápr. 27.

⁶ Vö. *Magyar Tudomány*, 1979. 12. sz. 897–903.

éppen az ő sugalmazására – úgy „vonult be” a csehszlovákiai, tágabb értelemben a közép-kelet-európai irodalom- s publicisztikatörténetébe mint *csak* antimilitarista, majd *csak* antifasiszta. Ez igaz egyrészt, de – nem maradéktalanul. Éppen a fentebb jelzett dokumentumkötetek⁷ bizonyítják. Mert azok nem az egyértelműen antimilitarista stb. Fábryt állítják elének. A háború bódulatából magát átverekedő fiatal író, publicista és kezdő kritikus – egy új államalakulatba s tudati közegbe kerülve – a csehszlovákiai magyar irodalmi s kulturális élet alapjait igyekszik megvetni. Sokkal inkább a *nemzetiségi* és *szociális* problémák kerülnek érdeklődésének középpontjába, semmint eddig gondoltuk volna. De nemcsak reá volt ez jellemző, hanem egy nemrég megjelent gyűjteményes kötet⁸ tanúsága szerint a korabeli csehszlovákiai („szlovenszkói”) magyar irodalom java-résére is. Fábry Zoltán is inkább a 30-as évek második felétől (a Komintern VII. kongresszusa *után*) felerősödő, népfronti szellemből táplálkozó antifasizmusát erősítette föl, semmint az említett komponenseket. Sőt, utólag gondolva erre, *Az éhség legendája* is *gyakran* úgy került (még részéről is!) reflektorfénybe, s azért, mert elkobozták. További mozzanatokra felfigyelve: az említett gyűjteményes kötet is arra tanú, hogy annak a közel másfél évtizednek (a 20-as évek elejétől számítva) irodalmi s novellatermése két csomópont köré s körül gyűrűzött: a *szociális problematika* és vele azonos intenzitással a *szlovákiaiság központi szerepe*. Úgy gondoljuk, hogy a jövőendő irodalom- s kritikátörténetnek e csomópontok körül kell és lehet a szálakat felfejteni. A mélyreható elemzésnek minden műfajra, így a konvencionálisok mellett a publicisztikára s a kritikára is ki kell terjednie. Egyáltalán nem véletlen, hogy a már szintén jelzett gyűjteményes kötet címéül Turczel Lajos *Az éhség legendáját* választotta: az akkori törekvések lényegét fejezi ki.⁹

A harmincas évek közepén Fábry Zoltán életében volt egy nagy fordulópont, amely már összegezett is két korábbi eredményt: az *Emberi irodalomét* s a Korunk hatásait. E harmadik időszak nagy fordulópont, párttagságának történetében is, Adyhoz fűződő szellemi kapcsolatában is. Amint ő elmondotta – 1969 augusztusában – a népfrontszemlélet és az antifasizmus (a Komintern VII. kongresszusa után) a párttagságot jelentette számára.¹⁰ Ugyancsak a harmincas évek közepétől fordul *Adyhoz*; ettől kezdve beszélhetünk – Fábryval kapcsolatban – az „aktuális Adyról” vagy az „Ady igazáról.” Fábry Zoltán és Ady kapcsolata olyannyira közismert, hogy bármiféle filológiai felsorolás felesleges lenne.¹¹ Az első világháború végén, 1918 táján A halottak élén Adyja volt vele;

⁷ L. az 1. sz. jegyzetét.

⁸ Szlovenszkói vásár. Csehszlovákiai magyar elbeszélők 1918–1938. Bratislava, 1980.; vö. – ugyancsak TURCEL L. válogatásában – *Az éhség legendája*. Csehszlovákiai valóságirodalom a két világháború között. Bratislava, 1975.

⁹ Meg kell jegyeznünk, az elmondottakkal összefüggésben: sokakat, így pl. Fábry Zoltánt sem magyarságáért zárták a kassai, illetve az illavai börtönbe, több ízben is. Vö. *Alföld*, 1972. 3. sz. Így fonódik össze a szociális fogékonyság és éles kritikai hangvétele a nemzetiségi léttel, s így az antifasizmussal. Ezek egymást kiegészítik és nem gyengítik; csak merev válaszfalat nem szabad közéjük állítani.

¹⁰ L. *Alföld*, 1972. 3. sz. 69.; *Tiszatáj*, 1977. 8. sz. 43.; párttagságának történetét l. *Forrás*, 1970. 6. sz. 13.

¹¹ Ehelyütt csupán egyetlen kötetre hívjuk fel a figyelmet: TURCEL LAJOS válogatásában: F. Z.: *Ady igaza*. Bratislava, 1977.

a kiteljesedett Ady, miként erről 1969-ben, szép cikkben vallott (*Ady nem halt meg*, később ez a *Ne sírj, kislány* címet kapta, s azóta is így ismert a Fábry-irodalomban). Aztán, a 20-as években – mint ő írta – kissé „oldalra ejtette” Adyt. Odáig ment, hogy a „szlovenszkói magyar író megrothta”, mondván, „ideje lenne már leszokni, mindenért Adyhoz visszanyúlni”.¹² Igen, mert közben erőteljesen fordult József Attilához.¹³ József Attila levele pedig éppen perdöntőnek bizonyul; életének nagyon kritikus szakaszában fordult Fábryhoz.

Adyhoz csak ez után nyúlt *ismét* Fábry Zoltán. Érdemes lesz e változások és változatok belső, gondolati erővonalait alaposabban szemügyre venni (jelentőségének megfelelően még a József Attila-kutatásnak is). Azt, hogy Fábry Zoltán életében Adyt miként követte József Attila, hogy azután – magasabb szinten – Ady *ismét* központi szerepet kapjon; s még tovább – a történelem sodrásában, Fábry Zoltán életében mindketten azonos intenzitással éljenek (a 40-es évektől). Körülbelül, most, úgy fogalmazhatjuk meg: „Ady igaza” mellett létezett, élt benne egy „József Attila igaza” is. A különbözőség egységében. *Ismét* jelezzük: ezeket a gondolati erővonalakat a továbbiakban alaposan fel kell deríteni.

A leginkább ellentmondásosnak s a legkevésbé feldolgozottnak tűnik a kritikus Fábry Zoltán életmű-„része”. Pontosabban szólva: többnyire e témakört boncolgatva találkozunk a legtöbb konfrontációval Fábry Zoltán kritikai elvei és gyakorlata között; de ezek megítélésében a legszembetűnőbbek a véleménykülönbségek is.¹⁴

E jelenség már korábban is felszínre bukkant,¹⁵ sőt a két dokumentumkötet (levelezése, s összegyűjtött írásai I. k.) ezt nemcsak megerősítik, de arra is figyelmeztetnek: időben ki kell terjeszteni Fábry Zoltán kritikai működését – az 1920-as évekre is, s mintegy ily vonulatként kell beilleszteni a 20-as és 30-as évek Fábry Zoltán-i kritikai gyakorlatát az életmű egészébe. A vox humana-ról, a valóság: erkölcs kritikai gyakorlatáról van szó, s tovább – a szocialista realizmusról stb. Két nagy feladatot látunk e témakörben: 1. az erkölcsi realizmust bátran szembesíteni kell a szocialista realizmussal; annál inkább, mert ezek összekapcsolásában Fábry sem volt következetes; vagy inkább párhuzamosan (gyakran egymással szembeállítva) kezelte e terminológiákat; 2. el kell végre választani az antifasizmus vox humana-ját és erkölcsi realizmusát (a *magatartást*) az esztétikai értékrendszer irodalmi mértékétől. Ezt is nagyon kritikusan és következetesen kell végrehajtani; elvégezni olyan munkát, melyet Fábry Zoltán nem tudott s talán nem is állt szándékában. Ő arra hivatkozott – sokszor joggal –, hogy „Muszájherkulesként” az antifasizmusra kell koncentrálnia; *értelmezése szerint* s magatartásra. A műveket így, s ily

¹² Fegyver s vitéz ellen. Bratislava, 1970. 2. kiad. 123.

¹³ Ennek irodalmából hadd utaljunk „A gondolat igaza” (1955) „Hidak és árkok” (1957) c. Fábry-kötetekre, a „József Attila Emlékkönyvre” (1957), valamint „József Attila válogatott levelezés”-ére (1976); továbbá RÉVAI JÓZSEF tanulmányára; CSANDA SÁNDOR és TURCZEL LAJOS írásaira; legújabbán pedig FÓNOD ZOLTÁN cikkére (Az ÚT – a munkásigazság hirdetője). *Új Szó*, 1981. márc. 29.

¹⁴ L. *Irodalmi Szemle*, 1959. 4. sz. 565–585.

¹⁵ Fábry Zoltán kortársai szemével. Bratislava, 1973. 458–462; továbbá – *ismét* – CSANDA S. és TURCZEL L. idevágó tanulmányaira kell felhívni a figyelmet.

módon ítélné meg. Mivel az említett szétválasztást elmulasztotta, bizonyos ellentmondásokba is keveredett.¹⁶ Holott kritikai-kritikai mottóját *elvileg* helyesen fogalmazta meg: „... A kritika az aktualitás pere ... A kritikai igazság objektuma, próbája a mű. A megbírálandó, minősítésre váró mű. Ezért a kritikust igazolni és cáfolni csak művekkel lehet...”¹⁷ A valóságban *csak* annyi történt: a joggal „Muszájherkules” törvényszerűen került összeütközésbe kritikai elveiben saját gyakorlatával. Ezt pontosan, történelmileg elemezve ki kell és lehet mutatni. Fábry Zoltán kritikai tevékenységének első korszakait különös figyelemmel kell vizsgálni, s majd ezeket összefüggésbe hozni a második világháború utáni szakaszokkal. E három első szakasz, melyek a két világháború közé kerülhettek: 1. az 1920-as évek (az évtized elejétől-1925-ig); 2. az évtized vége-s fordulója (1926-kb. 1935-ig); 3. a népfront-korszak kezdetétől (1935–36-tól). Mindezekből egyértelműen következik, hogy Fábry Zoltán kritikai működését történetileg, s az egyes periódusokat egymással állandó kapcsolatban kell vizsgálni; azt sem téveszthetjük szem elől, hogy elveinek egy része nem azonosítható, legalábbis nem helyettesíthető a művek esztétikai értékének megbíráásával s a *ma* kritikai gyakorlatával.

A sok létező és lehető Fábry-probléma közül még egyre szeretőnk a figyelmet irányítani: expresszionizmusára. Feltétlenül szükség lenne arra, hogy expresszionizmusát vizsgálva¹⁸ a nyelvészek köréből akadna vállalkozó, aki következetesen, minden Fábry-művet figyelembe véve – megközelítően teljes képet nyújtana a Fábry-stílusról.¹⁹

Ami egy másik problémát érint – ezzel kapcsolatban, az annak kimutatása: a Fábry-életműben az expresszionizmus nem volt s nem lett bomlástermék, hanem harcos, agitativ stílus megteremtéséhez nyújtott segítséget, sőt alapot. A korábbi vizsgálódásokat nagyon ki kell tágítani, közép-kelet-európai „öböllé” szélesíteni. Felhasználni a cseh-szlovákiai, a romániai, s a délszláv anyagokat, példákat s a hozzájuk kapcsolható régibb és új keletű tanulmányokat. Az 1970-es években igen szembetűnő az e témakörbe tartozó tanulmányok számának gyarapodása. Akár egyes, nagy hatású egyéni életművekre gondolunk, akár az illető nemzeti irodalmak egy-egy korszakára, akár egy-egy folyóirattal kapcsolatban kifejtett gondolatsorokra. Ennek megfelelően bizonyos párhuzamok mutatathatók ki a közép-kelet-európai áramlatok, s még inkább egyes alkotók rövidebb-hosszabb pályaszakaszai között.

Talán sikerült érzékeltetnünk – e néhány aktuális probléma felvetésével, hogy szembe kell néznünk néhány nem kívánatos „beidegződéssel”; s azt is, hogy a Fábry-életművet nem szabad sommásan, néhány fogalomra szűkítetten vizsgálni, hogy olyan nézetekkel is számolni kell, amelyek nem kívánatos legendát kerítettek pl. *A vádlott megszólal* köré.²⁰

Hosszú életpálya Fábry Zoltáné, a történelem nem kevés és nem veszélytelen buktatókat tartogatott számára is.

¹⁶ Vö. *Irodalmi Szemle*, 1969. 6. sz. 487. – a Thomas Mann-példa.

¹⁷ Stósz délelőtti. Bratislava, 1968. 367.

¹⁸ Vö. *Irodalomtörténet*, 1970. 4. sz. 786–802., s „Meghallói a Törvényeknek.” *Irodalom-Szocializmus*. 1973. 112–122.

¹⁹ Zsilka Tibor komoly kezdeményezése vázlatos maradhatott. In: *A stílus hírértéke*. Bratislava, 1973. 9–19.

²⁰ Vö. *Tiszatáj*, 1977. 8. sz. 43–44.

Ez az életmű, ennek értéke, súlya, hatása megköveteli, hogy a szaktudományi kutatás felmutasson egy legendától, félreértésektől, hamis értékeléstől mentes Fábry-arcot. Ezt a munkát apró részleteiben is el kell végezni; hiszen sokakban él — de talán homályosan — az az igazi Fábry-arc, amely a stósz-i őrhelyet besugározta; sejtik értelmét annak a tartalomnak, amely Stósz-t közép-európai magaslatoakra emelte, szellemi záródokhellyé. Mert annak történelmi értéke van: nehéz években hányan és hányan fordultak Stósz irányába: mit szól ehhez Fábry Zoltán? Miként értékeli az adott jelenséget stb. Ez a történelmi érték kötelez. Jeleznünk kell azt is: e pillanatban a rendelkezésre álló anyagokat tudjuk felhasználni (ezek közül nem egy már régebben ismert; legfeljebb most új megvilágításba kerül). Kíváncsinos lenne, ha az életművel foglalkozó kutatók további—publikálható — anyaghoz is hozzájuthatnának; elsősorban Stószon és Pozsonyban.

SZEMLE

BENKŐ JÓZSEF NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGA

és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*

A magyar nyelvtudományi munkásságban a korszakokat átfogó tudománytörténeti szemlélődés sajnálatos hiánya a további kutatásban többszörös nehézséget jelent. Nagy összefüggésekben nem látjuk elsősorban saját nemzeti tudományszakunknak az egyetemes és az egyes nemzetek nyelvtudományi munkásságához viszonyított helyzetét, illetőleg azokat a kapcsolatokat, amelyek a magyar nyelvtudományi munkálkodást az egyetemes nyelvtudományi vizsgálódásokhoz fűzik. De az ilyen távlati szemlélődés lehetőségének kirekesztődése mellett tudományszakunkon belül b e l s ő kérdés-ként is e hiány legalább két vonatkozásban nehezíthető. Mindenekelőtt a tekintetben, hogy egy-egy részletkérdéssel foglalkozó kutató nem tájékozódhatik a maga tárgyának már a magunk nemzeti tudományszakján belüli helyzetét illetően sem, még kevésbé azoknak a tudománytörténeti előzményeknek a vonatkozásában, amelyeknek ismerete – az előtte járók tévedéseinek tudatosítása révén – megóvhatná őt attól, hogy azonos vagy hasonló buktatók áldozataként árutakon tévelygjen. Ezen túlmenően azonban, ha a nagyobb tudósegényiségek esetében – többnyire csak nekrológok és évfordulói megemlékezések szűk keretei között s csak ritkán igényesebb összefoglalások formájában – van is valamelyes képünk a szóban forgó tudományos munkásnak tudománytörténeti szerepéről, illetőleg helyéről, csak ritka esetben olyan éles a kirajzolódó kép, hogy pontosan rávilágítson annak a kornak tudománytörténeti szintjére és a vizsgálódás fénykörébe vont személyiséget a kortárs kutatókkal való viszonylatában értékelné, mutatná be.

E tudománytörténeti gondolatokat, s közülük főként a legutóbbit, azért látszott időszerűnek papírra vetni, mert ÉDER ZOLTÁNNak előttem fekvő kötete egyszerre két tudósegényiség vonatkozásában pótolja legalább részben az előbbieken felemlített hiányt. E két személyiség alakját az eddigi tudománytörténeti értékelés más vonatkozásban a feledésből ugyan kiemelte, nyelvtudományi munkálkodás körébe vonható tevékenységünkről azonban vajmi keveset tudott. Az egyik személyiség a polihisztor BENKŐ JÓZSEF (1740–1814) középpajtai református pap, Erdély történetének és az erdélyi honismeretnek úttörő munkálása mellett az erdélyi növényvilág nagy ismerője és ismertetője, Linné növénytani rendszerének első magyar alkalmazója. A másik személyiség ARANKA GYÖRGY (1737–1817), az erdélyi királyi tábla elnöke, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és egyben az erdélyi magyar tudományos igyekezetek úttörője.

A két személyiség időbeli jelentkezésének ismeretében nyilvánvaló, hogy a szerző kötete a XVIII. század második felének és a múlt század első két évtizedének erdélyi művelődéstörténetébe világít bele. A vizsgálódás fő alakja ugyan BENKŐ, de a személyes és tudományos kapcsolatok szoros volta miatt új fény vetül ARANKA GYÖRGYnek az erdélyi tudományos törekvések történetében játszott szerepére, sőt a maga tudományos munkásságának olyan részleteire is, amelyek eddig elkerültek a művelődéstörténeti kutatók figyelmét.

Maga az itt érdeklődésünk körébe vont munka – a rövid „Előszón” (7–8.) kívül – három részből áll. Az első rész fő alakja BENKŐ JÓZSEF (9–133), a második, jóval kisebb terjedelmű részé (135–41.) ARANKA GYÖRGY. A két egyéniség személyi kapcsolatai és rokon tudományos törek-

*ÉDER ZOLTÁN: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Bp., 1978. 316 + 2 + 8. 1. mell. Akadémiai Kiadó. – Tudományos szempontból elfogadhatatlan aligha indokolt a címben a Társaság neve harmadik, *Nyelvmívelő* tagjának mai irodalmi nyelvi alakban való szerepeltetése.

vései miatt érthetően a BENKŐről szóló rész is át meg át van szöve Aranka életének és munkásságának szálaival. A szerző fejtegetéseihez a szilárd filológiai alapot a harmadik, legerjedelmesebb részben, a „Függelék”-ként közzétett kéziratanyag (6 mell. + 145–300.) szolgáltatja.

BENKŐ életével és munkásságával először részletesen gr. MIKÓ IMRE, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület alapítója már 1867-ben közzétett monográfiájában (Benkő József élete és munkái. Pest, 1867.) foglalkozott. Az adatgyűjtés alapanyaga és az anyag kritikai megrostálása mellett MIKÓ terjedelmes kötetét elvülhetetlenül forrásértékűvé avatja az a körülmény, hogy nemcsak a felkutatott és a monográfiában feldolgozott sok, a maga korában még fellelhető, azóta azonban az elkallódás sorsára jutott vagy nehezen megközelíthető forrást használt, hanem e források egy részét – a tudományos kutatás nagy hasznára – munkájának okirattári részében közzé is tette. Magának MIKÓnak is osztoznia kellett azonban a közös kutatói sorsban: az ő figyelmét is elkerülte egy-egy forrás, illetőleg maga természetszerűen nem ismerhetett nem egy olyan BENKŐ-kéziratot, amely korábban-későbbben az ő munkájának megjelenése után vagy éppen – százados késéssel – csak a mi korunkban került a kutató szeme elé.

Az újabb monográfia szerzőjét az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, MIKÓ által nem tanulmányozott BENKŐ-kéziratok és levelek ösztökélték a további kutatásra. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának a kolozsvári Akadémiai Könyvtár, majd újabban az Állami Levéltár kolozsvári fiókja őrizetbe került kézirat- és levéltári anyagához vezető szálakat bogozgatva, Éder olyan további jelentős, új forrásanyaghoz juthatott hozzá, amely egyrészt BENKŐ, másrészt meg ARANKA eddig egyáltalán nem vagy legalábbis kellően nem ismert nyelvészeti tevékenységére vet fényt.

A nagy polihisztor újabb kritikai ismeretébe beleágyazva ÉDER az eléje került, eddig a figyelem körén kívül rekedt kéziratok, levelek és más források anyagának kritikai vizsgálata rendjén – monográfiája első részében – BENKŐ nyelvészeti tevékenységének tüzetes megvizsgálására kerít sort. Erre valóban szükség is van, hiszen BENKŐről eddig a nyelvtudomány csak azt tartotta számon, hogy a nyelvújítás korában olyan nagy szerepet játszó, harcos Magyar Hírmondóban közölgetett – az újító mozgalom odaadó híveként – apróbb cikkeket, és hogy – más természetvizsgálókkal együtt – elvülhetetlen érdeme volt a régiség és a népnyelv növényneveinek felkutatásában és segítségükkel a magyar növénytan műnyelv kialakításában, az ingadozások kirekesztésében (TOLNAI VILMOS: A nyelvújítás. Bp., 1929. 54., 80). Mielőtt TOLNAI merő utalásszerű megállapításainál jóval részletesebben – ÉDER sort kerít BENKŐnek eddig is ismert növénytan szójutításai korabeli hatása és nyelvújító tevékenysége részletes értékelésére (60–92.), egy külön alfejezetben szót ejt nyelvi érdeklődésének és nézeteinek gyökereiről (35–40.) is. Úgy találja, hogy a nyelvi érdeklődés szálaí ugyan a gyermekkorig nyúlnak vissza, s a környezet székely nyelvjárási hatásával magyarázhatók, de szinte kétségtelen, hogy nagy hatással lehetett ilyen irányú érdeklődés izmosodására BOD PÉTER is. BOD „a magyar nyelvnek ékesgetésére” felállítandó Magyar Társaság szükségességének indoklásában a jövevényszók, idegenszók és általában a magyar szókincs kérdéséről nyilatkozott a maga korában feltűnő józansággal és újszerű nyelvszemlélettel (37–39.). Ilyen ösztönzésre BENKŐ még enyedi diák korában szógyűjtésbe kezdett, s mikor értesült arról, hogy a magyarigeni prédikátor PÁPAI PÁRIZ FERENC latin–magyar és magyar–latin szótárának német értelmezésekkel is meg bővített új kiadását készíti elő, terjedelmes szógyűjteményét eljuttatta BODhoz. Minthogy azonban ez a gyűjtés nem került idejében a szótárszerkesztő kezéhez, BENKŐ szógyűjteménye csak részben és csak a szótár „Addendá”-jában kapott helyet. A monográfia szerzőjének e kérdésre vonatkozó fejtegetései most a BOD-féle harmadik PP-kiadás készülésének lényeges kérdéseire nézve nyújtanak felvilágosítást (40–45.).

Miután ÉDER egy alfejezetben kimutatja, hogy Benkő szóeredet-kutató érdeklődése – az ilyen jellegű anyag tanúsága szerint – még nagy erdélyi honismertető munkája, a »*Transsilvania*« megjelenése (1798) előtti korra nyúlik vissza (46–60.), külön faggatóra fogja azt az újabban előkerült kéziratot és a hozzá szervesen kapcsolódó levelezést, amelynek vizsgálatát eleve is kötete legfontosabb feladatának tekintette (8.). A szerző meggyőző bizonyítása nyomán BENKŐ kéziratának keletkezési időpontját kétséget kizáróan az 1791. évet jelölhetjük meg; erre nézve az 1792. január 2-áról keltezett, az akkor már befejezett munka elé vetett „Előbeszéd” és főként BENKŐnek ARANKA GYÖRGGYel folytatott levelezése tájékoztat (101., 221.). A Kolozsvárt 1792. április 21-én kelt latin nyelvű cenzori engedély (l. a hasonmást) bizonyítja, hogy szerzője a munkát közzétételre szánta. A nyomtatás azonban elmaradt; valószínűleg azért, mert a megjelentetés nem állott érdekében ARAN-

KÁnak – az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kiadói munkásságával kapcsolatban – melegengetett terveivel (126–128.).

A végeredményében ilyenformán kéziratban maradt munka címének már első része – „A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen” – mutatja, hogy BENKŐ–SAJNOVICS JÁNOS nyelvhasonlításának odaadó híveként – a török–magyar nyelvrokonság cáfolatául írta munkáját, és SAJNOVICS nyelvhasonlító módszerének alkalmazásával szókinsc-beli, alak- és mondatnyi ellenbizonyítékok felsorakoztatásával meggyőzően cáfolta a török–magyar nyelvrokonságot. A monográfia szerzője a munka jelentőségét éppen a munka cáfolat-jellegében látja, hiszen a török–magyar nyelvrokonság gondolatának akkor már a magyar tudományosságban meglehetősen nagy hagyománya volt; e vélekedést a kor olyan tudományos tekintélyei támogatták, mint például BERECSZÁSZI NAGY PÁL, KOLLÁR ÁDÁM FERENC, PRAY GYÖRGY, KALMÁR GYÖRGY, DÉCSY SÁMUEL. Ilyenformán akkor az önálló utakon járó tudományos állásfoglaláshoz BENKŐben jó kritikai érzéknek és bátorságnak kellett lennie abban a korban, amelyben SAJNOVICS józan finnugor eredeztetését országos ellenkezés, gúny és nemzetgyalázási vád, GYARMATHI SÁMUEL hasonló szellemben fogant *Affinitas*-át is dermesztő értetlenség fogadta.

BENKŐ cáfolatként írt munkájának negatív kicsengésén túl jelentős pozitív érdeme a jövevényszavak kérdésének felvetése, a velük kapcsolatos elméleti fejtegetések józansága és a kérdésnek a maga korában újszerű szemlélete. BENKŐ előtt senki nem vállalkozott arra, hogy a magyar szókinsc idegen eredetű elemeit ilyen átfogóan és ilyen mélységesen rendszerezze. BENKŐ mind elméletileg, mind módszertanilag megelőzte SÁNDOR ISTVÁN és GYARMATHI SÁMUEL e téren elért eredményeit.

Vizsgálódásai végső kicsengéseként – Benkő nyelvtudományi munkásságának értékelésében – ÉDER úgy véli, „nem túlzás, ha BENKŐ JÓZSEF-et kora kiemelkedő nyelvtörténészeként tartjuk számon, munkáját pedig a magyar szókinsc eredet szerinti vizsgálatának történetében egyfelől SAJNOVICS JÁNOS, másfelől pedig GYARMATHI SÁMUEL és SÁNDOR ISTVÁN művei között helyezzük el” (126.). Éppen ezért sajnálatos, hogy a munka kéziratban maradt, és így – nyelvtudományi szemlélete józanságával és szerzőjének kritikai állásfoglalásával – saját kora nyelvtudományi munkásságára nézve a hatástalanság sorsa jutott osztályrészül.

Jelentőségben eltörpül, és az előbbi, BENKŐ munkásságáról szóló résszel alig-alig mutat kapcsolatot a monográfiának utolsó, „Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és ARANKA GYÖRGY szótárírói törekvései” címen beiktatott fejezete. A további tudománytörténeti vizsgálódás számára azonban e laza kapcsolat ellenére is e fejezet lényeges megállapításokat tartalmaz azzal, hogy kimutatja: a Nyelvművelő Társaságnak korunkig megőrződött szótárírói teljesítményei közül az eddig GYARMATHI SÁMUEL-nek tulajdonított két darab nem tőle, hanem ARANKA GYÖRGY kezétől származik. Ezzel a megállapítással ÉDER új nevet iktat be nemcsak a Nyelvművelő Társaság lexikográfiai munkásainak szerény sorába, hanem az egyetemes magyar szótárírói törekvések történetébe is. Hogy a ránk hagyományozódott szótárírói fejtegetések a korabeli lexikográfia színjén nem maradtak alul, arra bizonyosság a függelék részben betű szerinti közlésben hozzáférhetővé tett mintegy tíz, a lexikográfia körébe tartozó fejtegetés, szójegyzék, illetőleg szócikk-mutatvány. Ezeknek tekintetbe vételével kellően indokoltnak tarthatjuk Édernek azt a fejtegetéseit záró megállapítását, hogy ezeknek láttán Arankának a korabeli erdélyi nyelvtudomány egyik szorgalmas munkásként való számon tartása a méltányos tudománytörténeti kötelességek közé sorolandó (141.).

A függelék rész az ARANKA keze alól kikerült kéziratok közreadása mellett BENKŐ JÓZSEF-nek a magyar–török nyelveredetést cáfoló munkáján, BENKŐnek ARANKÁhoz írt, tudománytörténeti szempontjából jelentős levelein és ARANKÁnak a már említett szótári dolgozatain kívül a Nyelvművelő Társaság néhány tagjának levelezéséből is közöl tíz darabot. Ezekben is sok új, eddig ismeretlen adalék őrződött meg az erdélyi nyelvtudományi igyekezetek történetére vonatkozóan.

Az előzőekben ismertetett munka összefoglaló értékeléseként e sorok írója véleményét így fogalmazhatja meg: Az erdélyi művelődéstörténet két jelentős alakjának, BENKŐ JÓZSEF-nek és ARANKA GYÖRGY-nek munkásságát új vonásokkal kiteljesítő monográfia gondos kutatás során feltárt új ismeretanyagával, az eddigi tudománytörténeti eredmények kritikai felhasználásával, az egyéni létsors társadalmi és művelődési keretbe való beállításával és nem utolsósorban az ÉDER által felkutatott új forrásanyag gondos filológiai aprómunkával való közzétételével olyan jelentős tudománytörténeti mű, amely az erdélyi magyar nyelvtudományi munkálkodás XVIII. századi történeté-

nek sok eddig ismeretlen részletmozzanatát tárja föl a kérdéseket történeti távlatban és nagy összefüggésekben vizsgáló kutatás számára. A kötetnek nyomdatechnikai szempontból való kifogástalan, gondos kiállításáért az Akadémiai Kiadónak tartozik köszönettel a kutató.

SZABÓ T. ATTILA

KÍNAI FILOZÓFIA. ÓKOR. Első kötet, Második kötet, Harmadik kötet. Szöveggyűjtemény. Második, változatlan kiadás. Válogatta, fordította, a bevezetéseket és jegyzeteket írta Tőkei Ferenc. Filozófiai Írók Tára, Új folyam, Szerkeszti Mátrai László, Molnár Erik, Szigeti József, XXII–XXIII–XXIV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 401, 423, 389 p.

Kínának és kultúrájának tudományos megismerésében és megismertetésében a magyar sinológia-nak legalább egy évszázados késést kellett behoznia, amikor – az új generáció felnövekedésével, az ötvenes évektől kezdve – sorra hozzáférhetővé tette magyarul is a régi és az új kínai írásbeliség legértékesebb alkotásait. A fordítások és interpretációk e nagy vonulatának egyik kiemelkedő teljesítménye a kínai civilizáció öntudatának, a kínai filozófiának háromkötetes magyar kiadása, amely nagyobb múltú Kína-kutatás tudománytörténetében is párájt ritkító vállalkozásnak számítana.

A régi kínai filozófia itt bemutatott alkotásai közvetlenül, eredeti nyelvből és eredeti kutatás révén jutnak el a magyar olvasóhoz. Azt az egy-két részletet, amelyet kuriózumképpen már korábban lefordítottak, nyugat-európai közvetítőnyelvek segítségével közelítették meg és távolították el – az eredetitől –, a fordítás elkerülhetetlen nehézségei mellé vállalva, kénytelen-kelletlen, az idegen szemmel, más közönség számára készült interpretációk közvetítésének buktatóit is. Ez a háromkötetes, átfogó filozófiai tabló azonban úgyszólván előzmény nélküli; s bár így a magyarra fordítás filológiai és műfordításbeli, elvi és gyakorlati feladatai úttörő munkát róttak az interpretálóra, egyben lehetőséget nyújtottak a legkorszerűbb megoldásra is.

Ennek a kiadványnak voltaképpen előzményeit a sinológus TŐKEI FERENC egész ezt megelőző munkásságában kell látnunk, mindenekelőtt a régi Kína gazdaság- és társadalomtörténetének, valamint sajátos történelmi útjának kérdéseit feszegető tanulmányaiban (Sinológiai műhely, Bp. 1974). Már csak vitatásra váró hazai hagyomány híján is, természetesen: korszerű, azaz marxista szemmel és szemlélettel közeledik a régi Kína legméltóbb tükréhez, a kínai filozófiához is. A bevezető tanulmányok esetében ez magától értetődik, s az se meglepő, hogy a jegyzetanyag egy része is a további értékelés eszköze; a szöveginterpretációról azonban – itt s általában – talán nem felesleges megjegyezni, hogy hitelessége, különösen idegen földön fogant filozófia átültetésekor, a közvetítő szemléletén is múlik, nemcsak terminológiai okokból, hanem az összefüggések, gondolatai ívek és rendszerek elfogulatlan felismerése és körültekintő közvetítése érdekében is. (Különösen a formánsokat nélkülöző kínai szójegyek lineáris rejtvényeinek értelmezésekor.) Röviden: a régi kínai filozófiának ez az összefoglalása a marxista tudomány nemzetközi mércével is újdonságnak tekinthető, komoly nyeregsége, a további kutatás szilárd bázisa.

Magyar közönség számára készült, tehát nem tartalmazza a szövegfilológiai kutatások, gyakran kutatást-hátráltató hagyományos kommentárok apparátusát, még illusztrációképpen sem; a magyar szöveg a fordító konklúzióit tükrözi, legfeljebb a kiindulást jelentő kínai terminussal (zárójelben, a magyar kifejezés után) jelzi a problémát az érdeklődő számára, az ezen túl felmerülő kérdéseket a jegyzetekben érintve, az egyéb tárgyszerű tudnivalók és magyarázatok mellett.

A tárgyban járatlan olvasóban okkal merülhetne fel a kérdés, hogy miért éppen az időben tőlünk legtávolabb eső korról kezdjük az ismerkedést. A válasznak csak egyik fele lenne, ha hivatkoznánk a kínai filozófiatörténetnek ilyen irányú hagyományára, Kínában és Kínán kívül egyaránt, s ennek tudománytörténeti következményére: arra, hogy a kínai filozófiának a legrégibb korszaka a legjobban kimunkált, tartalmilag-szövegfilológiaiilag a leggyakrabban kommentált, legtöbbet magyarázott és fordított. (A leggyakrabban kiadott művek kora is ez, tehát kis ország könyvtárviszonyai között is beszerezhetők az alapművei, a legfontosabb szakirodalmukkal együtt.) A válasz fontosabb része azonban több évezredes, töretlen népszerűséget: a korszak és minden alkotásának jelentőségét érinti. A kínai filozófia ugyanis legrégibb korszakában hozta létre legnagyobb és legjellegzetesebb, legmaradandóbb alkotásait.

Kína történelmének egyes korszakait, az egyszerűség kedvéért, gyakran az európai korszakterminusokkal szokás megjelölni. Az ókor tekintetében a legkevésbé félrevezető ez az egyszerűsítés: a kínai civilizáció és történelem kezdetét a világtörténelmi ókorhoz mérhető, nemegyszer túl is értékelt teljesítmények jellemzik, s felénk eső határa sem esik messze a megszokottól. Szöveggyűjteményünk a tanú rá, hogy az időhatár mégsem ennyire problémátlan; anyaga mindenesetre azt a kínai (és Kínán kívül sem ismeretlen) hagyományt követi, amely a kínai császárságot megszervező és megszilárdító Hand-dinasztia (i. e. 206-i. sz. 220) végében jelöli meg a kínai ókor végét. Az ezt követő, mintegy négy évszázadnyi időben Kína kis császárságokra bomló, idegen támadásoknak és hatásoknak is engedő földjén új gazdasági-társadalmi jelenségek, tanok és írásművek rövid „középkori” virágzása indul meg, (a sinológiai hagyomány szóhasználatával). Ezeknek a lehetőségeknek a lezártával is új korszakot kezdetünk, de az éppen Kína ókori eredményeihez nyúl vissza (a T'ang-korban, 618–907), mint még annyiszor a kínai történelem folyamán, egészen a múlt században kezdődött, valóban újkori történelmi fejleményekig. Kína ókora: a kínai állam és adóhivatalom megteremtésének és megszervezésének korszaka megalapozta – csaknem végzetesen meghatározta – a kínai történelem menetét és így a kínai gondolkodás irányait is; főművei révén, még ha időben távoliak is, ezért bontakozhat ki Kína világának lényegében teljes és egységes képe az időben-térben távoli olvasó előtt.

Az ókori kínai filozófia kezdeteinek és klasszikusainak ideje a Csou-dinasztia kora (i. e. 11–3. sz.). Mivel azonban a császárság-alapító, országegyesítő C'in Si Huang-ti császárnak az uralma (i. e. 221–210), akinek i. e. 213-ban elrendelt hírhedt könyvégetése – a fő ellenségnek tartott konfucianus írárok állítólag teljes megsemmisítése – okot is adott, ürügyet is szolgáltatott az egyes művek Han-kori rekonstruálására, megszerkesztésére, kiegészítésére stb.; a „Csou-kori irodalom” egy része, írásainak egy-egy rétege akár Han-kor végi vagy még későbbi is lehet. E problémákat Tőkei Ferenc röviden jelzi a bevezető tanulmányokban és a jegyzetekben is, de fordítás közben az olvasó szempontjából is a legcélszerűbb módon vágja át – kerüli el – a gordiuszi csomókat: máig fennmaradt formájukban, egyetlen egységes mű gyanánt közvetíti ezeket a klasszikus műveket, belső gondolati tartalmuk szövegösszefüggései alapján. S e közben a kínai fogalomvilág magyar megfelelőiseinek rendszert kénytelen megszerkesztetni, mégpedig az egymással vitatkozó kínai művekhez is igazodó hajlékonysággal.

A három kötet, a szerkesztői szándék szerint – és a kiadás, olvasók (stb.) gyakorlati szempontjai értelmében – a nagy ókori irányzatok alapján osztja meg, foglalja össze a régi kínai filozófiát. Az első két kötet a Csou-kori gondolkodás két fő irányát kíséri figyelemmel: az első a konfucianizmust, a másik a konfucianizmus nagy ellenfeleit, a taoizmust és a legizmust, valamint a határmezsgyéiken vitatkozó „szofisták” logikai kísérleteit. A harmadik kötet mutatja be a császárkor első négy évszázadát: a folytatást és új színeket is jelentő Han-kori filozófiát. Az egyes kötetek azonban a formális szerkezeti és szerkesztői elven túlmutatva, a kínai gondolkodásnak ennél valójában bonyolultabb útjait és elágazásait tárják fel: a konfucianizmus kötete a Konfuciusz tanaira hivatkozó, bár éppenséggel: kritizáló vagy támadó művekkel és tendenciákkal is foglalkozik, a taoizmus-legizmus alapművei mellett olvashatjuk az ellenük küzdő, tanulságaikkal gazdagodott konfucianizmus emlékeit is. Láthatólag a gondolati teljesség a válogatás szempontja, ezért elégszik meg alkalmanként egy-egy nagyobb mű fontos, jellegzetes részletével. S ezek, a magyar olvasó érdekében is, mindeneelőtt a gondolatot hordozó részletek, míg a több tárgyi ismeretet igénylő, kínai filológiai csemegékkel terhelt szomszédság kiadása későbbi feladat marad. Nem egyértelmű passzusok esetén a fordítást a szövegösszefüggés határozza meg, a hagyományos kínai értelmezés segítségével, a kötetek sorát megtöltő kommentárok (kétségek, magyarázatok stb.) mellőzésével.

Az első kötetet az egész kiadvány elé szánt tanulmány vezeti be: „Az ókori kínai társadalom és filozófia” gazdasági alapzatáról és összefüggéseiről. Utána a filozófiai művek (vagy szemelvények) fordítása olvasható, nagyobb egységeként a korban és irányzatban eligazító bevezetővel és bőséges jegyzetanyaggal (az egyes egységek végén). Tőkei bevezetői azonban többnyire nem szorítkoznak a közvetlenül utánuk következő szövegekre, hanem tanulságaik-összefüggéseik tágabb perspektíváját is felvillantja, kipillantva a szomszéd vagy szemben álló szerzőre, filozófiai irányzatra is. Ilyenformán ezek a tanulmányok akár összefüggően is olvashatók, az ókori kínai filozófiatörténet vázlatá gyanánt.

Az első szemelvények olyan művek részletei, amelyek inkább előzményei a szó szorosabb értelmében vett filozófiának, de hagyományos kínai besorolásuk és kozmogóniai tartalmuk indokolja, hogy a kínai filozófia kezdeteként vegyük számba őket. Az első történeti műnek tartott Su-king

(„Írások könyve”) egyik fejezete, a Hung-fan („A nagy szabály”) és a legrégebb jóskönyv, a Ji-king („Változások könyve”) egyik függeléke, a Hi-e’i („Csatolt magyarázatok”) a természet és társadalom alapelemeinek és rendjének szabályait tartalmazza, rövid szentenciákban, számszerű meghatározásokkal. (A bevezetés: „Az öt elem és a jin-jang váltakozás elve.”) Ezt követi az első név szerint ismert filozófus, Konfuciusz tanításainak foglalata, a Lun-jü („Beszélések és mondások”) teljes szövege, Kína legfontosabb filozófiai irányzatának klasszikusa; valamint a Konfuciusznak tulajdonított két rövidebb, hasonlóképpen párbeszéd-példázatos, didaktikus mű, a tanítványok keze nyomával: Ta-hio („A nagy tanítás”) és Csung-jung („A közép mozdulatlansága”), amelyek a Li-ki („Sztartások feljegyzései”) című műben maradtak ránk („Konfuciusz tanainak két rendszerezése”). Ennek a patriarchális, engedelmes adózó-felettisztisztelő-lojális rendnek a kritikája – és folytatása – a Mo-c’i 14 fejezete: Mo Ti tanainak a gyűjteménye, egy despotikus uralkodói hatalom szükségességét bizonyítva („Mo Ti harca a konfucianizmus ellen”), s ettől csömörlik meg és vonul vissza Jang Csu, mások műveiben fennmaradt tanításai szerint („Az»egoista«Jang Csu”). Konfuciusz „igazi” tanításai olvashatók a Meng-c’i című könyv néhány fejezetében, amelyek az uralkodói hatalom ellen próbálják megvédeni az ősi jogú kiskirályok uralmát az idillinek hirdetett falu felett („Meng-c’i az arisztokrácia apologétája”). Végül a Meng-c’i további részleteiben az ellenfelekről, más kortárs-filozófusok nézeteiről olvashatunk.

A második kötetben találjuk a konfuciánus államrenddel és hivatalvilágával szemben álló taoizmus alapkönyvét, Lao-c’i Tao-tö-king-jét („Az út és erény könyve”), a természettörvényként érvényesülő *tao* hatalmáról; és a természetbe feledkező elvonulás ideológiáját a Csung-c’i néhány fejezetében („A taoizmus alapvetése” és „A taoizmus tendenciái”). A konfucianizmustól is, a taoizmustól is tanulnak és mindkettővel vitatkoznak a „kínai szofisták”, amint az a Kung-szun Lungnak tulajdonított Kung-szun Lung-c’i talányos szövegéből, valamint a Mo-c’i további részleteinek paradoxonjaiból látható. A motista logikai kánonok: „Az elméleti logika csírái”. A tanulások összefoglalása: a Szün-c’i, amelynek itt a legfontosabb fejezetei találhatók, ismét az államrend és hivatali hierarchia konfuciánus világát hirdeti. A Csou-kor számtalan, kisebb-nagyobb, egymás ellen hadakozó fejedelemségének a népe ugyanis egységre és erős kezű uralkodóra vár; az új rend, a szokásjoggal szakító törvény híveinek radikális politikai nézeteit foglalja össze a legizmus (fa-kia: „a törvény iskolája”). Egyik neves képviselője, Han Fej művének, a Han Fej-c’i című értekezésnek néhány fejezete után más legista művekből is olvashatunk részleteket a politikai gyakorlat egy-egy oldaláról („A legizmus gyakorlatiasága”). Szun-c’i Ping-fa című műve „A hadviselés törvényei”-t részletezi; Lü Pu-vej Lü-si cs’un-c’i’iu („Lü mester Tavasz és Ősze”) és Li Szi, az első császár főminiszterének életrajza az aktív politika példáival szolgál (az utóbbi a „kínai történetírás atyja”, Szi-ma C’ien Si-ki („Történelmi feljegyzések”) című történelmi művéből. Gazdasági fejtegetések zárják a kötetet: a Sang-kün-su („Sang fejedelmének könyve”) és a Kuan-c’i részletei.

A harmadik kötet a császárkor kezdetének legfontosabb szellemi áramlatait mutatja be: a hatalomra jutott konfucianizmust, Kia Ji és Cs’ao C’o gazdasági fejtegetéseiben, Tung Csung-su császárhoz címzett politikai jó tanácsaiban és a Li-ki („Sztartások feljegyzései”) című mű Li-jün („A sztartások változásai”) fejezetében, s a taoizmus új szintézisét Liu An Huai-nan-c’i című értekezésének fejezeteiben. A Csou-kori filozófia- és eseménytörténet néhány jellegzetes szereplőjének a Han-kori megítélésére példa Szi-ma C’ien „Történelmi feljegyzései”-nek néhány fejezete. Ezután a megújuló, „rég szövegek”-re hivatkozó konfucianizmus nagy egyéniségeit ismerjük meg: Jang Hiung Jang-ci-fa-jen (Jang mester „Példamutató mondásai”) című értekezésének részleteit, Haun T’an Szin-lun („Új elméletek”) című írását, és Vang Cs’ung Lun-heng („Mérlegelések”) címen fennmaradt művét, a kínai materializmus becses emlékét. Végül „új legista tendenciák”-ról tanúskodik a történetíró Pan Ku Han-su című művének filozófusokról szóló fejezete, valamint a kései Han-kori társadalombírálat és politikai filozófia nagy példái: Vang Fu műve, a C’ien-fu-lun („Egy remete elmélkedései”); C’ui Si műve: Cseng-lun („A kormányzásról”); Szün Jüe műve: Sen-kien („Magyarázó tükör”) és Csung-cs’ang T’uang műve: Cs’ang-jen („Világos szavak”), illetve részleteik.

Kína múltjának gyakran terhes öröksége éppen TÖKÉI FERENC itt ismertetett köteteinek első megjelenése idején (1962, 1964, 1967) vált politikailag is aktuális kérdéssé, magyarázattal vagy legalább forrással szolgálva a kínai politika váratlan fordulatainak megértéséhez. Az érdeklődéshez ez a

felismerés is hozzájárulhatott: mindhárom kötet rövidesen eltűnt a könyvesboltokból. S máig mutató tanulságaik – sajnos – még ugyanannyira aktuálisak, amikor most új kiadásukat újult érdeklődéssel veheti kézbe minden Kelet iránt érdeklődő, igényes olvasó.

ECSEDY ILDIKÓ

GORSKY, S. R.: VIRGINIA WOOLF – New York, 1978, Twayne, 173. o.

Virginia Woolf személye és irodalmi öröksége az anglistika és összehasonlító irodalomtörténet, különösképpen a modernizmus esztétikai és tipológiai problémáival foglalkozó szakemberek egyre növekvő érdeklődésének középpontjában áll. Az erőteljes „Woolf industry”-ra jellemző, hogy a kísérleti regény apostolának minden megjelentetett szaváról az irodalomtudomány napjainkig mintegy 2,5 szót publikált. Így, ha 1965 és 1969 között mintegy 65 könyv és tanulmány (angolul, franciául, németül, svédül, spanyolul, olaszul, csehül, magyarul stb.) látott napvilágot, amelyek az író életét és műveit vizsgálják, az 1970–1980. években mintegy 210 könyv és tanulmány (angolul, franciául, németül, japánul, dánul, héberül stb.) jelent meg róla. Újra és újra kiadják Virginia Woolf szépirodalmi és irodalomtudományi műveit, megjelentetik a neves író leveleit és naplóit. A Virginia Woolf iránti érdeklődés napjainkban nem csupán szűk akadémikus körre jellemző, hanem a sokajkú olvasóközönség széles rétegeire is. Bestseller lett az író unokaöccse, QUENTIN BELL Virginia Woolf életrajzát érdekesen bemutató kétkötetes műve is.

Virginia Woolf munkásságát elemző, lavinaszerűen növekvő szakirodalomban előkelő helyet foglal el SUSAN R. GORSKY ismertetett monográfiája. A szerző a clevelandi egyetem angol nyelv és irodalom tanszékének tanára. Már előző könyvei és tanulmányai, amelyekben a kísérleti regény és a legújabb kori dráma problémáit, a művészi ábrázolás feltételeességét és a valósághoz való viszonyát, az irodalmi emberábrázolás elveit a XIX. század végén és a XX. század elején behatóan elemzi, a legújabb kori amerikai és angol irodalomtörténet jeles képviselőjére vallanak.

Az architektonikailag jól felépített, szűkszavú de szép stílusban megírt monográfiában GORSKY a modernizmus jellemző jelenségeként kezeli Woolf irodalmi életművét.

Az elemzett könyv oldalain Woolf úgy bontakozik ki előttünk mint a modernizmus elméletének és gyakorlatának képviselője, mint a művészi kifejezés új lehetőségeinek keresője és ezeknek munkásságában alkalmazó követője. És mégis a szerző szerint Woolf nagyon is különbözik a modernizmus sok más képviselőjétől, mert anti-arisztotelészi hőseinek az életből való kiábrándultságuk ellenére, műveit az elcszeretett hatja át. A művészet célja Woolf szerint „a rend igénye”, mégis, végső soron regényeiben az életről mint kaoszról alkotott elképzelések győzedelmeskednek.

GORSKY, aki monográfiáját „kalauznak” tekinti Woolf irodalmi életművéhez, az író életének és tevékenységének egy sor aspektusát tekinti át és óvatosan értékeli: életrajzában alapvető momentumait, személyiségének sajátosságait, az irodalmi környezetét, összeveti esztétikai nézeteit művészi gyakorlatával, elemzi irodalomtudományi műveit, valamint az emancipációról szóló tanulmányait és előadásait. Mégis a monográfiában központi helyet foglalnak el Woolf regényeit elemző fejezetek.

GORSKY – az irodalomtörténet és „boncolókése” segítségével – élénk tárja Woolf alkotása extrairodalmi tényezőinek bonyolult hierarchiáját. A bíralt monográfia szerzője a XIX–XX. század fordulóját a változások korának tekinti, megmutatja, hogy a történelmi események „nem lineáris kauzalitásszerűen” hatottak új ideák és elméletek keletkezésére, főleg a filozófia, a pszichológia és az antropológia területén (JUNG, FREUD, W. JAMES, A. BERGSON, J. FRAZER kiváló művei) és a modern fizika megteremtésére (A. EINSTEIN korszakalkotó elmélete).

Igaza van a szerzőnek, amikor kiemeli, hogy a kor irodalmi élete új formák és művészi kifejezőeszközök keresésével jelentkezett. Ebben a szellemi légkörben fejlődött Woolf tevékenysége is, aki a Bloomsbury-csoport kiemelkedő tagjaként elindul a kísérleti regény ismeretlen és tövises útján. Fontos állomásai ennek az útnak GORSKY szerint: a fiatal írónőnek a *Guardian* napilapban 1904-ben megjelent névtelen publikációja, a *The Times Literary Supplement*-ben rendszeresen megjelent irodalomkritikai írásai és az a lelkes előadó munka, amelyet a dolgozók esti iskolájában kifejt. Meggyőzően bizonyítja a szerző, hogy Woolf világnézetének és esztétikai krédójának kialakulásában és

fejlődésében meghatározó szerepe volt GEORGE MOORE-nak, „Az etika alapjai” szerzőjének és ROGER FRY-nak a Bloomsbury-kör teoretikusának, az ő életéről, társadalomról, művészetről vallott nézeteinek. R. FRY gondolatait továbbfejlesztve, Woolf a művészet elsődleges célját „a káosz megszüntetésében” látta, a művészi tevékenység értelmét a saját, a valóságról alkotott nézetek kifejezésében. A művészet igazsága úgy értelmezhető, mint az érzések, benyomások igazsága. Ezért is különösen nagy jelentőség tulajdonítható azon új, művészeti formák keresésének, amelyek az irodalmi műben adekvátan átadhatják ezeket az érzéseket és benyomásokat.

Woolf legtermékenyebb írói szakaszának GORSKY a húszas évek végét, a harmincas évek elejét tartja: a „Mrs. Dalloway” (1925), „A világítótorony” (1927) és a „Hullámok” (1931) című regényeinek megalkotási idejét.

A bírált könyv szerzője úgy véli, Woolf arra törekedett prózai műveiben, hogy érzékeltesse a világ változásait, de az állandó félelemérzet a valóságtól általános szorongást váltott ki benne. Könyveiben a világ a szakadék szélén igyekszik emberfölötti erőfeszítések árán „egyensúlyozni”. De a homo sapiens képtelen lépést tartani a világ változásaival, nincs annyi ereje, hogy saját magát megváltoztassa. Ezért az emberi élet a pillanathoz, a végtelen tenger egy hullámához hasonlító. És igaza van GORSKY-nak, amikor kimondja, hogy Woolfnál az emberi jellem végtelen összetettségében jelenik meg. Egyéni mivolta – megismételhetetlensége ellenére nincs éles határ egyes személyiségek között, miként nincs éles határ a múlt, jelen és jövő között. Így Woolf lépten-nyomon igyekszik bizonyítani, hogy a szépirodalomnak mint a művészet fontos részének az élet mozgását a lét pillanatnyiságát, a benyomások játékát kell szem előtt tartania és művészi eszközökkel megrajzolni.

Woolf irodalomelméleti és kritikai tevékenységének megragadó oldala, GORSKY szerint, az, hogy különböző művészi megoldásokat ismer el és alkalmaz. Ugyanakkor BENNETT-et, WELLST és GALSWORTHY-t „materialistáknak” tartja és elítéli őket amiatt, hogy csupán a „külsőségekkel” törődnek, s szembeállítja őket a „spirituálisokkal” – JOYCE-szal, ELIOTTal LAWRENCE-szel, akik véleménye szerint az emberi jellem legmélyéig hatolnak be. Nagyon hasznos GORSKY monográfiájának az a része, amelyben Woolfnak az irodalmi műfajokról és különösképpen a regényről szóló nézeteit elemzi. Noha elismeri az irodalmi műfajok egyenrangúságát és úgy véli, hogy mindegyikük képes további fejlődésre, elsőbbséget a regénynek ad, mert Woolf szerint ez a legfiatalabb és a legnagyobb perspektívával rendelkező irodalmi műfaj, nagy dinamizmusával a legjobban képes a változó világ eseményeinek tükrözésére.

A regény, jegyzi meg Woolf, segít az olvasónak az élettel való mindennapi érintkezésben. A jövőben közeledni fog a költészethez, és nem részletes hanem kontúrokkal történő ábrázolással képes lesz kielégíteni az új olvasónemzedékek eszmei és esztétikai igényeit. A modern regény előtt nagy jövő áll. Ez cseng ki Woolf, beható elemzésekkel, meggyőző érvelésekkel és szép stílusban megírt irodalomkritikai és esztétikai esszéiből. Mint a próza mesterét Woolfot három fő probléma érdekli: az ember természete, illetve a személyiség problémája; az ember körülvevő világ, illetve a valóság problémája; az ember cselekedetei, illetve az érték problémája.

Az angol író nő törekvései mindenekelőtt műveinek architektonikájában, az emberábrázolás irodalmi eszközeiben és a művészi képek megalkotásában alkalmazott szimbolikában jelentkezik. GORSKY mutatja, hogy a „Vége az utazásnak” (1916) – című regénnyel kezdődően –, amely sok tekintetben a hagyományos prózairáshoz áll közel – Woolf egyre bonyolultabb szerkezetű regényeket írt, és olyan szimbolikus anti-arisztotelészi hősöket rajzolt meg, akik az íróknak az emberi személyiségről vallott, a jungi filozófiához közelálló nézeteit és elképzeléseit tükrözi vissza.

A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy Woolf elveti a cselekményen és az események kronológiai rendjén alapuló történetet s a külsőlegest belső jelentőségű tényezőkkel cseréli fel. Az egyik irodalmi alakot a másikban „oldja fel”, végigköveti a hősök közötti szimbolikus kapcsolatot, és az életükben történő események egyidejűségének ábrázolására törekszik.

Ezek figyelembevételével GORSKY megkísérelte Woolf regényeinek az értékelését. Véleménye szerint legmélyebben a „Jakab szobája” (1922) és a „Mrs. Dalloway” című regényekben vizsgálja Woolf az emberi személyiség problémáját. Ha el is fogadhatjuk ezt az értékmegállapítást, mégis hiányoljuk, hogy a szerző kevés bizonyítékot hozott erre. Nincs igaza GORSKY-nak, amikor csökkenti a „Világítótorony” és a „Hullámok” című regények jelentőségét, mondván, hogy a képi szimbólumhoz fordulás

szempontjából tarthatnak számot érdeklődésére. A szerző szerint az „Évek” című regény (1937) felépítése és irodalmi művészi eszközei Woolfnak a hagyományos történésű elbeszélés iránti „nosztalgiáját” tükrözik vissza. Újszerű és meggyőző GORSKY értékelése miszerint Woolf utolsó regényében a „Két felvonás között”-ben (1940) megkísérelte hőseinek életét egy nap prizmáján keresztül ábrázolni és továbbfejleszteni a múltnak a jelennek és a jövővel való kapcsolatáról alkotott elképzeléseit.

Ilyen ez az értékes, gondolatébresztő monográfia. Nemcsak „kalauz”, Virginia Woolf ellenmondásokkal terhes, de egyedülálló irodalmi alkotásához, hanem kulcs is a kísérleti regényeinek irodalomtudományi értékeléséhez.

ROT SÁNDOR

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1982. VIII. 31. – Terjedelem: 18,20 (A/5) ív
84.11186 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Keresztury Dezső: Történetiség és szintézis Horváth János életművében</i>	203
<i>Bán Imre: Horváth János és a régi magyar irodalom</i>	211
<i>Halmos István: Útban az önálló hangszeres formához</i>	217
<i>Takács Lajos: „Béres szolgák” (A XVIII. századi paraszti életformaváltás történetéhez)</i>	235
<i>Kríza Ildikó: Az életmód és a kultúra változása az amerikai magyaroknál</i>	251
<i>Domokos Péter: Az uralisztika és az uráli irodalmak kutatása</i>	273
<i>Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor célja</i>	319
<i>Balogh András: Megjegyzések az indiai kasztrendszer társadalmi-politikai szerepéről</i>	351

VITA

<i>Voigt Vilmos: Van-e társadalmi konfliktus a népballadában?</i>	381
<i>Kovács Győző: Fábry Zoltán életművének néhány aktuális problémája</i>	393

SZEMLE

<i>Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság (Szabó T. Attila)</i>	399
<i>Kínai filozófia (Ecsedy Ildikó)</i>	402
<i>Gorsky, S. R.: Virginia Woolf (Rot Sándor)</i>	405

Ára: 50 Ft

Index: 26.500
ISSN 0025—0368

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST